

Давно
Діахоть
Козаць

Ю. А. Мицик
С. М. Плохій
І. С. Стороженко

Ів
Козаки
Боговахи

«Троїця»

STK y
Polaku
Barobaya

Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко

Давно се
діялось
колись

947
М-95

Як Розаки вотоважи

Історичні розповіді
про запорізьке
козацтво

Дніпропетровськ
«Промінь»
1990

ББК 63.3(2Ук)4
М95

*Серія «Давно се діялось колись»
заснована у 1989 році.*

*Чимало пам'ятних місць на Придніпров'ї
пов'язано з козацтвом. Про життя, побут
та військові походи козаків розповідає
науково-популярний ілюстрований нарис.
Розраховано на широке коле читачів.*

*Немало памятных мест на Приднепровье
связано с казачеством. О жизни, быте
и военных походах казаков рассказывает
научно-популярный иллюстрированный
очерк.
Рассчитано на широкий круг читателей.*

*Макет та художнє оформлення
К. Д. Ткаченко*

*Рецензенти: доктор історичних наук
професор М. П. Ковальський, кандидат
історичних наук Г. В. Боряк*

М 1805080000-034 16-90
М219(04)-90

ISBN 5-7775-0334-9

© Мидяк Ю. А., Плохій С. М.,
Стороженко І. С., 1990

© Ткаченко К. Д., художнє
оформлення, 1990

Козацький роз'їзд в степу (з карт. С. Васильківського)
A Cossack mounted patrol in the steppe (from a picture by S. Vasylykivsky)

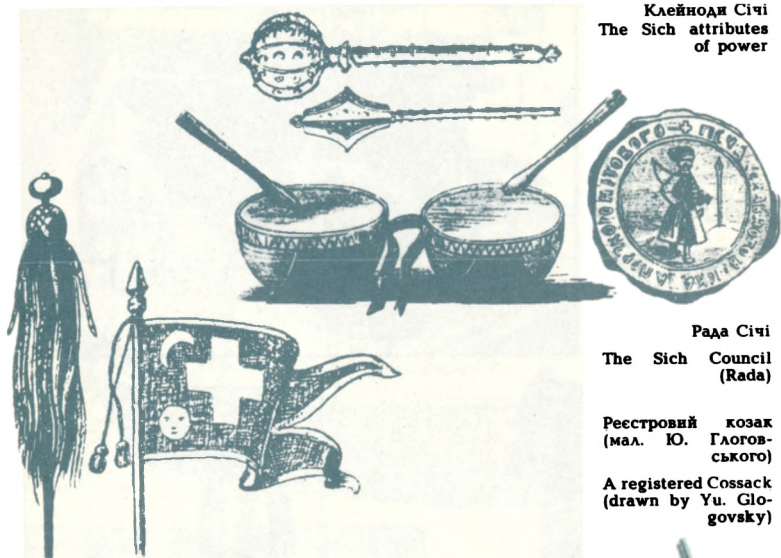
Козацький табір
A Cossack camp

Гетьман. Полковник. Козак. (мал. Ю. Глоговського)
A hetman. A colonel. A Cossack (drawn by Yu. Glogovsk y)

Клейноди Січі
The Sich attributes
of power

Рада Січі
The Sich Council
(Rada)

Реєстровий козак
(мал. Ю. Глоговського)

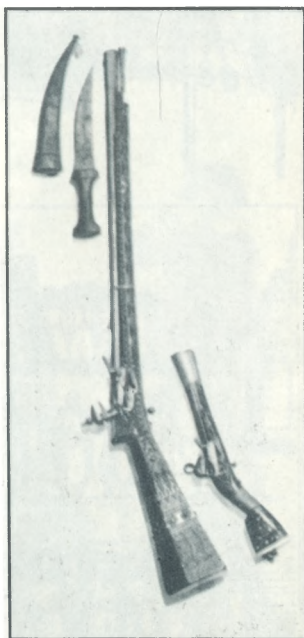
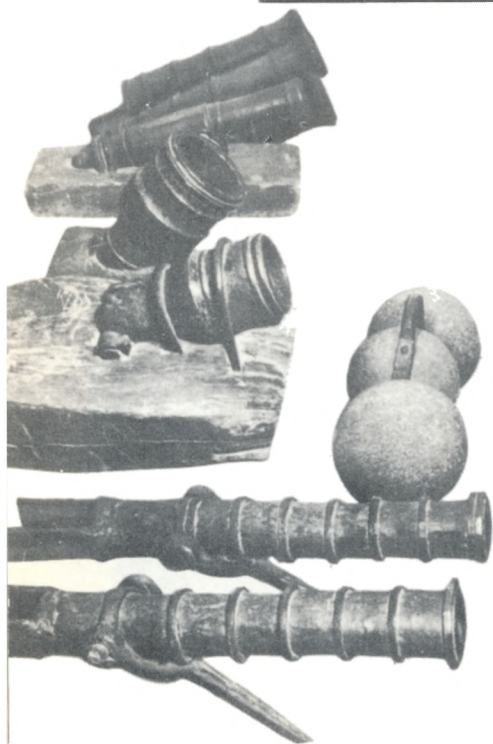
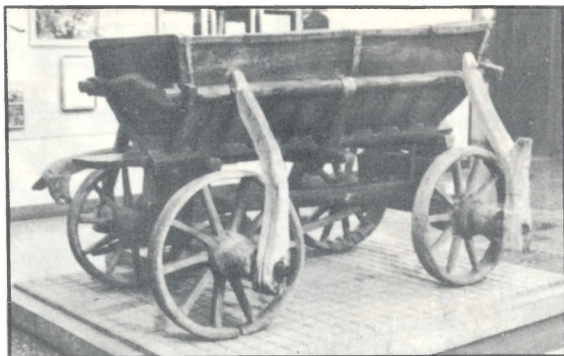
A registered Cossack
(drawn by Yu. Glo-
govsky)

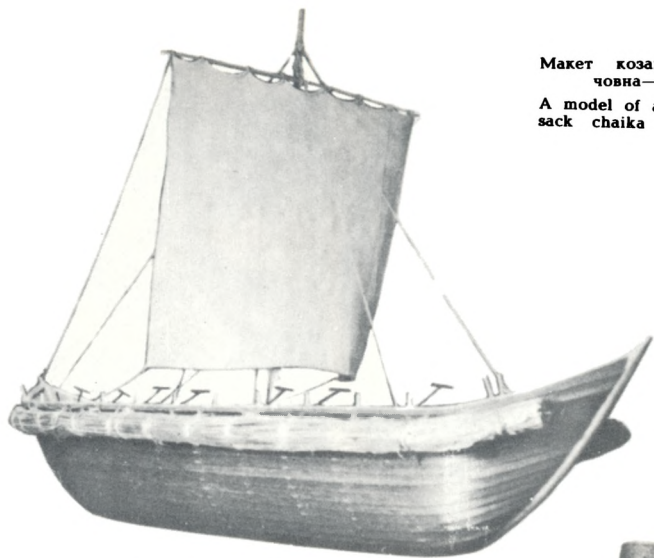

Козацький віз
A Cossack wagon

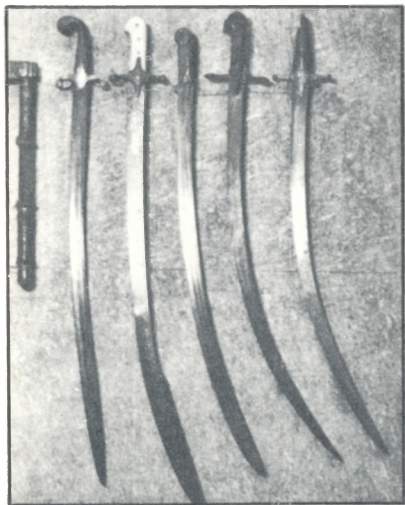
Козацькі гармати
Cossack cannons

Вогнепальна зброя
та захальвний ніж
Fire-arms with a
boot-top knife

Макет козацького
човна—чайки
A model of a Cos-
sack chaika (gull)
boat

Холодна зброя. По-
рохова натруска
Cold steel arms. A
gunpowder flask

Князь Д. Вишне-
вецький — Байда
Prince D. Vyshne-
vetsky — Baida

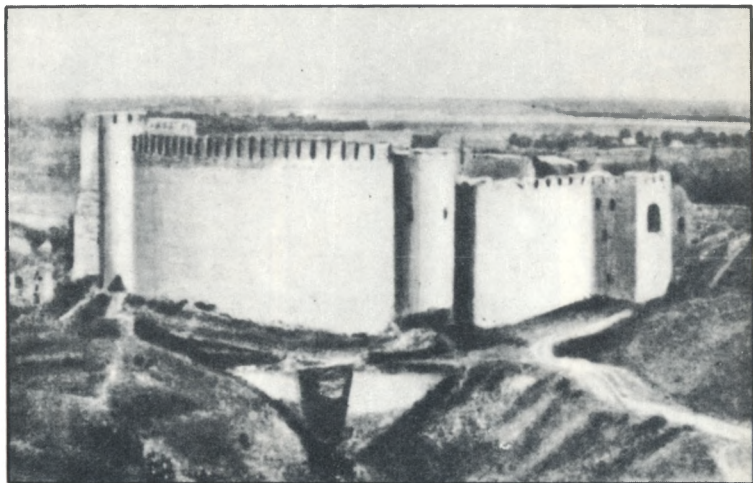
Гетьман П. Сагай-
дачний
Hetman P. Sahai-
dachny

Герб Запорізької Сі-
чі (з гравюри
XVII ст.)

The emblem of the
Zaporozhian Sich
(from an engraving
of the 17th c.)

Хотинська фортеця, біля якої відбулася в 1621 р. битва між козацько-польськими та турецькими військами

The Khotin fortress near which the battle between the Cossack and Polish forces took place against the Turkish army in 1621

Здобуття міста Кафи запорожцями в 1616 р. (з гравюри XVII ст.)

The Zaporozhians capturing the town of Kaffa (Feodosiya) in 1616 (from an engraving of the 17th c.)

Іван Гонта та Максим Залізняка
Ivan Gonta and Maxim Zaliznyak

Криштоф Косинський (?—1593)
Krishtof Kosynsky
(? — 1593)

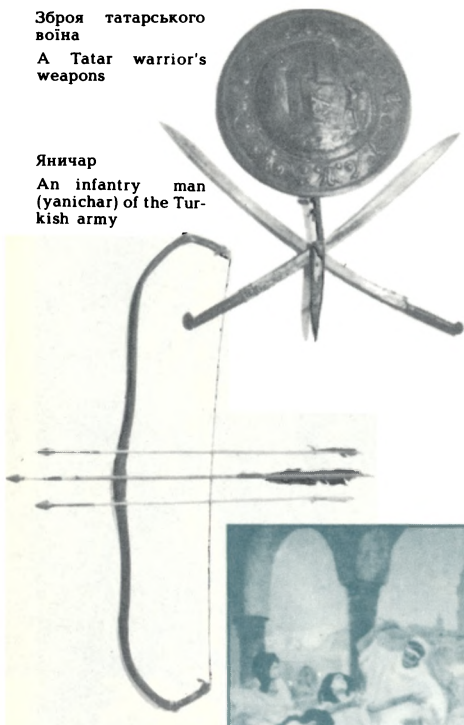
Северин Наливайко
(?—1597)
Severin Nalivaiko
(? — 1597)

Повстанці слухають гру кобзаря
The rebels are listening to the kobzar music

Зброя татарського
воїна

A Tatar warrior's
weapons

Яничар

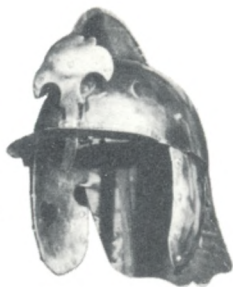
An infantry man
(yanichar) of the Tur-
kish army

Невільничий ринок
(з карт. І. Іжаке-
вича)

A slave market (from
a picture by I. Izha-
kevich)

Обладунок та частина зброї польського гусара

A Polish warrior's outfit and a part of his weapons

Польський рейтар
(з мал. Стефано Делла Белла)

A Polish horseman
(from a drawing by Stephano Della Bella)

Портрет Б. Хмельницького
(з гравюри Гондіуса) та
його власноручний підпис
A portrait of B. Khmel-
nitsky (from an engraving
by Hondius) and his auto-
graph

Богданъ Хмельницкій
Воевода Польскій и Литовскій

**Бій М. Кривоноса
з І. Вишневецьким
(з карт. М. С. Само-
киша)**

**M. Kryvonis's fight
with I. Vyshnevet-
sky (from a pic-
ture by M. S. Sa-
mokysh)**

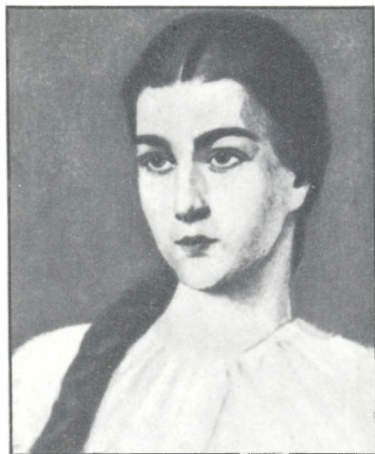

**Максим Кривоніс (з
офору О. Г. Дан-
ченка)**

**Maxim Kryvonis
(from an etching by
O. H. Danchenko)**

**Кошовий отаман
І. Сірко
Ataman I. Sirko**

Маруся Чурай (з карт. Ф. П. Самуєва)

Marusya Churai
(from a picture by F. P. Samusev)

Роксолана
Roksolana

Прощання козака з дівчиною (з карт. М. К. Пимоненка)
A Cossack bidding farewell to his girl
(from a picture by M. K. Pimonenko)

Шляхтянка в літньому одязі. Заможня жінка (мал. Ю. Глоговського)

A gentlewoman (shlyakhtyanka) in summer clothing
A wealthy woman (drawn by Yu. Glogovsky)

Дівчина-селянка (з карт. Т. Г. Шевченка)

A peasant-girl (drawn by T. H. Shevchenko)

Міщанка (мал. Ю. Глоговського)

A woman of the lower middle class (drawn by Yu. Glogovsky)

Будинок Києво-Могилянської академії (сучасний вигляд)
The building of Kiev Mohila Academy (a modern view)

Печатка Києво-Могилянської академії
The seal of the Kiev Mohila Academy

Спудеї Києво-Могилянської академії (фрагмент з гравюри І. Ширського)
The students of the Kiev Mohila Academy (a fragment from an engraving by I. Shirsky)

Петро Могила
(1596—1647)

Petro Mohyla
(1596—1647)

Мелетій Смотрицький
(1578—1633)

Meleti Smotritsky
(1578—1633)

«Перший спудей»
Кієво-Могилянської
колегії П. Сагайдач-
ний (з гравюри
XVII ст.)

«The first student»
of the Kiev Mohyla
Academy — P. Sa-
haidachny (from an
engraving of the
17th c.)

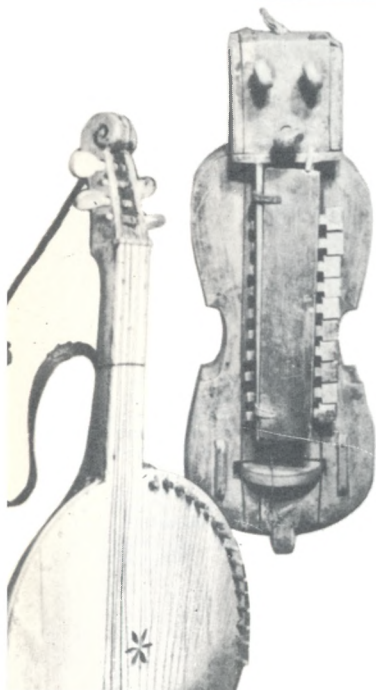
Кобзар на шляху
(фрагмент картини
Л. М. Жемчужникова)

Kobzar (the Bard)
on his way (a frag-
ment of a picture by
L. M. Zhemchuzhni-
kov)

Музичні інструмен-
ти кобзарів та лір-
ників
Musical instruments
for kobza- and lyre-
players

Троїста музика (з
мал. А. Пршижихов-
ського)

A musical trio (from
a drawing by
A. Prshizhikhovsky)

«Наша пісня, наша
дума не вмре, не
загне». Кобзар Чу-
прина на могилі
Т. Г. Шевченка в Ка-
неві

«Our ballad, our
song shan't die nor
perish». The kobza-
player Chuprina at
T. H. Shevchenko's
grave in Kaniv

Берегиня (фрагмент
рушника)

Berehinya (the most
ancient Goddess of
good and defender
of people from evil).
A fragment of a ru-
shnik

Дума про Івася Вдо-
виченка, Коновченка
(дереворит В. І. Ло-
пати)

A ballad about Ivas
Vdovychenko, Ko-
novchenko (a wood-
en engraving by
V. I. Lopata)

Портрет В. Г. Гамалії, «знатного військового товариша» Запорізького Війська
 The portrait of V. H. Hamaliya — «the famous companion-in-arms» of the Zaporozhian Forces

Українська княгиня Беата Острозька, 1539 р.

Beata Ostrozka, a Ukrainian princess, 1539

Козаки бавляться (фрагмент народної картини)

The Cossacks amusing themselves (a fragment of a popular picture)

Народна картина «Козак Мамай»
A popular picture of Cossack Mamai

Троїцький козацький собор в м. Новомосковську
The Cossack Trinity Cathedral in the town of Novomoskovsk

Собор Святого Юра у Львові
St. Yura's Cathedral in Lvov

Богдана церква в Суботіві (з карт. Т. Г. Шевченка)
Bohdan's church in Subotiv (from a drawing by T. H. Shevchenko)

Вітряк
A windmill

Селянська хата
A peasant hut

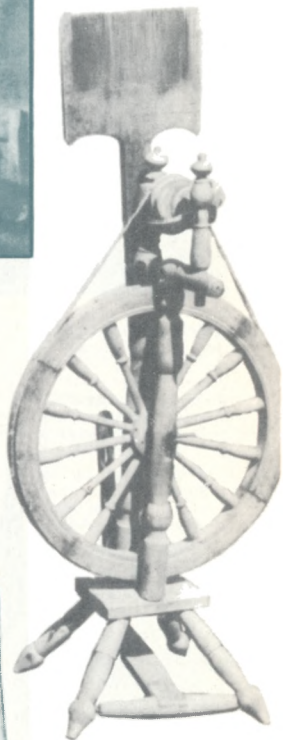
«Журавель» на козацькій землі

«Zhuravel» (a sweep for raising water out of a well) on Cossack land

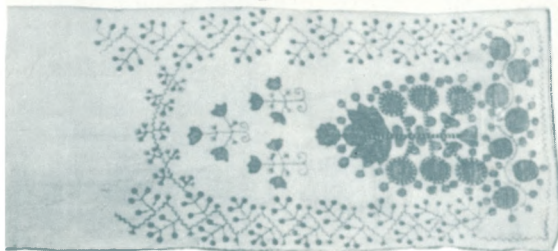

Українська селянська родина (з карт. Т. Г. Шевченка)

A Ukrainian peasant family (from a picture by T. H. Shevchenko)

Побутові речі козаків
A Cossack's belongings in everyday life

Руйнування Січі
Ruining the Sich

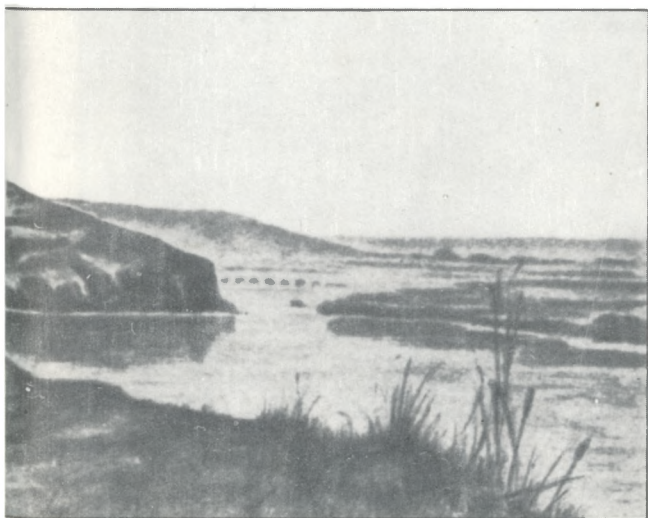
Пам'ятник запорізьким козакам на Кубані (скульптор А. Адамсон, 1911 р.)

A memorial to the Zaporozhian Cossacks in Kuban (sculptured by A. Adamson, 1911)

Місцевість, де була Задунайська Січ
The place, where the Zadunaiskaya Sich (beyond the Danube) was located

Козаки Чорноморського Війська кінця XVIII ст. та першої половини XIX ст.
Cossacks of the Black Sea Forces (the end of the 18th c. and the first half of the 19th c.)

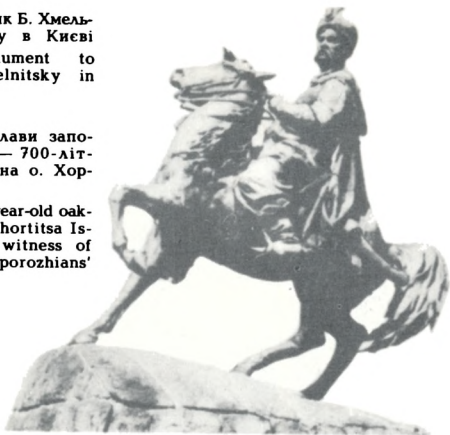

Печатка Чорноморського Війська, 1792 р.
The seal of the Black Sea Forces, 1792

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві
A monument to
B. Khmelnitsky in
Kiev

Свідок слави запорізької — 700-літній дуб на о. Хортиця

The 700-year-old oak-tree on Khortitsa Island — a witness of the Zaporozhians' glory

З давніх-давен людям відомо: «дерево життя» — це гілочка, на якій ростуть три листочки. Перший листочок — символ минулого часу, другий — сучасного, а третій — майбутнього.

Зображення «дерева життя» зустрічається на каменях далеких часів і свідчить, що люди ще в сиву давнину знали про нерозривний взаємозв'язок минулого, сучасного і майбутнього.

Як це розуміти? А так, що все навколишнє — це наслідки минулих подій. А в тому, що відбувається зараз, народжується майбутнє.

Отже, щоб вірно орієнтуватися в житті, щоб бути освіченою людиною, треба вивчати минуле свого народу, його історію.

Історія народу, як і життя людини, має героїчні, трагічні, щасливі і нещасливі сторінки. Оскільки в героїчному найбільше проявляється національний характер народу, його душевна краса, його талант, то ці сторінки особливо хвилюють і викликають почуття національної гордості. В історичному минулому українського народу було таке неповторне і легендарне явище, як Запорізька Січ. Це про неї М. В. Гоголь у своєму творі «Тарас Бульба» писав: «Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!»

Отже тобі, наш друже, буде цікаво познайомитись з однією з найлегендарніших сторінок історії українського народу — козаччиною. Тож запрошуємо тебе разом з нами побувати у XVI—XVIII ст. на Запорізькій Січі.

Спробуй на хвилинку замислитися над змістом слів «козак», «козаки»... Що будять у твоїй душі вони? Мабуть,

ми не помилимося, коли скажемо, що у твоїй уяві спалахнув образ сильних, мужніх і відданих рідній землі людей. Ми спробуємо навіть відгадати, звідки ти знаєш про козаків? Це, очевидно, і козацькі пісні («Ой, на горі та й женці жнуть», «Іхав козак за Дунай...», «Ой, Морозе-Морозенку...», «Засвіт встали козаченьки...»), і картина І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану», і повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба», «Страшна помста» та інші, і танці «Гопак» та «Козачок», і опера С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», і мультфільми про пригоди трьох козаків-побратимів... Ми взяли лише найпоширеніші джерела, бо всі годі перелічити. До того ж вони бувають досить несподіваними. Можна мати, наприклад, характерне прізвище, як-от: Козаченко, Отаманенко, Гетьман, Довбиш, Осавуленко, Хорунжий, можна жити у селі Козацькому чи на Козацькій вулиці великого міста... Нам дуже хотілося б, щоб твої знання про козаків — вірних синів українського народу, наших предків, були повнішими. Сподіваємося, що ця книга сподобається тобі.

Розділи «Боротьба проти Речі Посполитої», «Нащадки запорожців» та підрозділи «Коли і як виникло козацтво», «Де і як жили запорізькі козаки», «Доля невольників» і «Повстання козаків-невольників на турецьких галерах» написав Ю. А. Мицик. Розділ «Культура козаків» написаний С. М. Плохієм. Розділ «Як козаки воювали» та підрозділи «Хто такі реєстрові козаки», «У боротьбі проти Туреччини» (морські походи і Хотинська війна), «Епілог» написав І. С. Стороженко. Вступ та підрозділ «Грабіжницькі напади татар» написані Ю. А. Мициком та І. С. Стороженком.

Автори книжки — співпрацівники науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону при Дніпропетровському держуніверситеті.

РІСНИКІСНІ
З історії
Рівня

Хто ж такі ' козаки? Звідки вони взялися? Якби існувала машина часу, про яку мріяв англійський фантаст Герберт Уеллс, то на ці питання було б дуже легко відповісти! Клацнув важільцем — і машина переносить тебе на сотні років назад. А тут уже не лови гав, встигай лише фіксувати все бачене та почуте... Та, на жаль, машина часу існує лише в уяві фантастів. А коли так, то єдиним провідником у минувшину стає історик. Немов слідопит із романів Фенімора Купера, він розшукує сліди минулого та історичні джерела і, спираючись на них, відтворює хід далеких подій. Наскільки відтворена ним картина минулого буде точною, залежить і від таланту історика і, ще в більшій мірі, від збереженості історичних джерел, тобто речових пам'яток, документів, літописів тощо.

На жаль, історичні джерела підвладні руїницькій дії неблаганного часу. Безліч їх знищили пожежі й повені, війни, людська недбалість або злочинність. І чим далі в глиб віків намагається проникнути думка історика, тим важче вдається відтворити картину минулого. Це стосується також і козацтва, початки якого губляться в темряві століть... І все-таки науковці спромоглися відтворити, бодай в загальних рисах, зародження й розвиток цього унікального історичного явища. Щоб краще зрозуміти утворення запорізького козацтва та першопочат-

ки його існування, треба визначити характерні риси епохи, на тлі якої розгорталася козацька історія...

КОЛИ І ЯК ВИНИКЛО КОЗАЦТВО

Блискуча держава Київська Русь припинила своє існування у 40-х рр. XIII ст. Це сталося внаслідок монголо-татарської навали... Орда хана Батия завоювала переважну більшість київських князівств, вогняним смерчем пронеслася по квітучих містах і селах, залишаючи по собі гори трупів та згарища. Чимало людей було забрано в неволю, обернено на підданих Золотої Орди. Але героїчний опір наших предків кочівницьким ордам не пішов надаремне. Київська Русь прийняла на себе найпотужніший удар монголо-татарських загарбників і врятувала від загибелі європейську цивілізацію.

Героїчні традиції Київської Русі продовжувалися у житті тих князівств, яким вдалося зберегти свою незалежність, і тих, котрі боролися за її відродження. Північно-східна Русь стала територією формування російської народності, західна — білоруської, південно-західна — української (руської). Північно-східна Русь (Московське, Тверське та інші князівства) вела боротьбу, головним чином, проти Золотої Орди. Цей шлях, осяяний перемогою на Куликовському полі 1380 р., привів до повалення татарського іґа у 1480 р. і утворення Російської централізованої держави. Як підкреслював Фрідріх Енгельс, тут «підкорення удільних князів ішло рука в руку

з визволенням від татарського іґа»¹. Інакше склалася доля західної та південно-західної Русі. Західна Русь, тобто Білорусія, майже одразу була поглинута молодого феодальною державою — Литвою, котра розгорнула наступ і проти ординців, що кочували в степах Східної Європи. За таких обставин деякі князі південно-західної Русі, тобто України, обрали з двох зол менше і підкорилися литовським правителям. Але більшість з них, як-от: переяславський князь Олег, луцький князь Лев Данилович, полягли з мечем в руках, боронячи свої землі від загарбників. Врешті-решт більшість українських земель у XIV ст. опинилася під владою Литовської держави, яка стала називатися Великим князівством Литовським. Скориставшись ослабленням Русі внаслідок монголо-татарської навали, угорські феодали завоювали у XIII ст. Закарпаття й Північну Буковину. Децю пізніше (у 1352 р.) останньою заволоділи молдавські правителі.

У тяжкій борні проти золотоординських загарбників лише одній південноруській землі вдалося відродити свою незалежність. Це було потужне Галицько-Волинське князівство, котре розцвіло завдяки зусиллям Ярослава Осмомисла, Романа Великого та короля Данила Романовича і стало пізніше головним центром формування української народності. Ця держава охоплювала значну територію від Бреста й Гродна на півночі

¹ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав//Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 397.

до Чорного моря на півдні, від Сану й Засання на заході до Случі й витоків Росі на сході. У 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович навіть отримав королівську корону від посланців римського папи Інокентія IV. На жаль, нові вторгнення монголо-татарських орд під проводом Куремси, Бурундая, Ногая, Телебуги та інших ханів, напади польських, угорських та литовських військ, феодалні усобиці значно послабили Галицько-Волинське князівство, котре у 1340 р. розпалося на дві частини. Одна з них (Волинь) перейшла під владу великого князя литовського Любарта, а друга (Галичина) була завойована польським королем Казимиром III у 1349 р. Ще довгий час Волинь та Поділля були ареною боротьби між Польщею та Великим князівством Литовським, аж поки останнє не взяло гору.

Литовська держава, котру небезпідставно називають також Литовською Руссю, у XIV—XV ст. охоплювала дуже велику територію в Європі. Її східні кордони доходили у XV ст. майже до Калуги й Ржева, південні — омивалися водами Чорного моря (між гирлами Дніпра й Дністра), західні — сягали Польщі, галицьких земель, а північні — межували із Псковським князівством та Тевтонським орденом.

Дев'яносто відсотків усієї території Великого князівства Литовського складали тоді землі Білорусії, частково України та Росії, які в економічному і культурному відношенні стояли вище Литви. Не випадково литовські завойовники опинилися під надзвичайно сильним культурним впливом східнослов'янських

народів. Так, чимало литовських князів прийняли православ'я, охоче укладали шлюби з українськими й білоруськими княгинями. Державною мовою Великого князівства Литовського стала мова «руська», тобто білоруська та українська. Саме тоді народилася відома приказка: «Квітне Польща латиною, квітне Литва русиною!»

Велике князівство Литовське відіграло в той час дуже важливу роль у боротьбі проти німецької експансії в Прибалтиці. Так, за часів польського короля Ягайла, литовця за походженням, і великого князя литовського Вітовта їхнє об'єднане військо, до складу якого входили також українські частини, розгромило німецьких рицарів Тевтонського ордену під Грюнвальдом у 1410 році¹. Цю битву яскраво змалював польський письменник Генрик Сенкевич в історичному романі «Хрестоносці». Литовські, українські й білоруські загони на чолі з Жигмунтом Корибутовичем та Федором Острозьким допомагали гуситам Яна Жижки в їхній боротьбі за незалежність Чехії.

Однак після смерті Вітовта у 1430 р. Велике князівство Литовське все більше підпадає в залежність від феодальної Польщі. Союз, укладений між обома державами у 1385 р. (Кревська унія), успішно протидівав німецькій феодальній агресії, але з 30-х років XV ст. він все більш набирає нерівноправного характеру по відно-

¹ Німецька назва Грюнвальд (Зелений ліс) перекладається литовською мовою як Жальгіріс.

шенню до Литви, не кажучи вже про Україну чи Білорусію.

Після Люблінської унії 1569 р. і утворення єдиної Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої (від латинського *respublica* — республіка), а також наступної Брестської унії 1596 р. на Україні та Білорусії запанував справжній колоніальний режим. Про це свідчать численні джерела. Досить навести уривок із мемуарів французького інженера Гійома Левассера де Боплана, котрий довго жив на Україні, а на початку 30-х років XVII ст. керував будівництвом фортеці Кодак на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порога: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами і на різдво. До того ж мають возити для свого пана даром дрова та й відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни

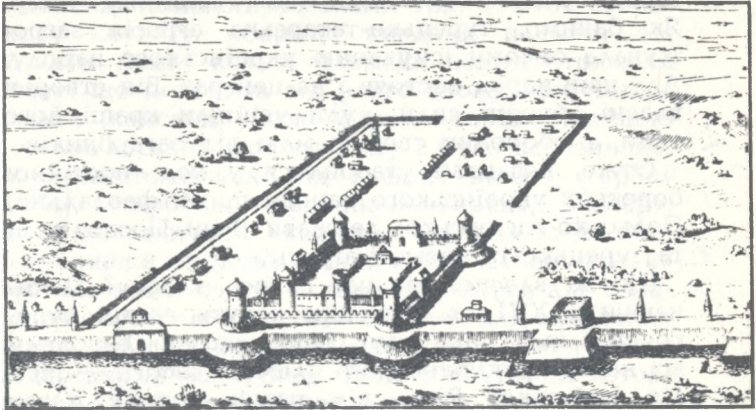

потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя...»

Таким чином, однією з двох головних причин утворення козацтва є визиск з боку феодалів та міської верхівки Польсько-Литовської держави, котрий змушував до втечі селян і міську бідноту. Другою причиною була турецько-татарська агресія, яка у середньовіччі являла собою смертельну небезпеку для слов'янських та ряду інших народів.

Наступником Монгольської імперії Чингісхана та його нащадків у Східній Європі була Золота Орда. Після її розпаду в середині XV ст. виникає ряд ханств та орд, і серед них — Кримське ханство (1449 р.), яке володіло землями Північного Причорномор'я та Приазов'я. Під ударами Росії та Великого князівства Литовського Кримське ханство та підлеглі йому орди продовжували слабшати і опинилися на грані падіння. Але якраз в цей час до нашої батьківщини докотилася хвиля нової навали, на цей раз турецької. Туреччина з невеличкого феодального князівства протягом XIV—XVI ст. перетворилася в Османську імперію, яка розляглася на трьох континентах (Азія, Африка, Європа) від Атлантики до Індійського океану. У 1475 р. турки завоювали Крим, і хан визнав себе васалом турецького султана. Незабаром Туреччина охопила кільцем своїх фортець Чорне та Азовське моря. Найпотужніші фортеці турки будували в гирлах рік Дніпра (Кінбурн), Дністра (Акер-

ман), Дунаю (Ізмаїл), Дону (Азов) та ін. Окрім того, на морському узбережжі та в ряді міст вони заснували ще цілий ряд фортець: Очаків,

Укріплення Перекопу
The fortified Perekop

Кілію, Тягиню (майбутні Бендери), Хаджибей (майбутня Одеса). За допомогою турків кримський хан перетворив Перекоп у неприступну твердиню, що надійно перекривала шлях до Криму, зміцнив укріплення таких значних міст ханства, як Кафа (Феодосія), Гезлев (Євпаторія), Дженішке (Генічеськ) та ін. Взагалі, після 1475 р. становище України, як і інших слов'янських земель, а також Молдавії, Валахії, Угорщини та інших надзвичайно погіршилося. Об'єднані турецько-татарські загони здійснювали напади в гліб країни, плюндруючи міста і села, забираючи в неволю десятки тисяч людей. І раніше работоргівля була важливим джерелом при-

бутків у слаборозвинутому Кримському ханстві, а тепер, коли Османська імперія потребувала величезної кількості рабів, наскоки ординців заради ясиру стали основним заняттям татар. Як бачимо, турецько-татарська агресія загрожувала самому існуванню українського народу. Але наш народ вистояв і на цей раз. Він створив власні збройні сили, куди увійшли кращі його сини, і оборонив свою землю від загарбників.

Отже, козацтво утворилося у ході постійної боротьби українського народу проти феодальної Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої) та турецько-татарської агресії.

Що ж, власне, означає слово «козак»? Починаючи з XVI ст. історики ведуть гострі суперечки з цього приводу. Слово «козак» виводили від назви прикубанського племені касогів — сусідів Київської Русі, від назви народу хазар (казар), від легендарного вождя Козака, від «коси», від «кози» та ін. Ті, хто виводив слово «козак» від «коси», вважали, що перші козаки, воюючи проти монголо-татарських загарбників, були озброєні косами й серпами. Ті, хто виводив це слово від «кози», запевняли, що козаки були спритними, як кози, вдягалися в козячі кожухи, говорили гучними й гортанними голосами... Тепер ці «теорії» викликають посмішку, але в часи зародження історії як науки вони серйозно обговорювалися вченими мужами. Лише одна з висловлених у XVI—XVII ст. думок знайшла певне підтвердження в джерелах і була розвинута, хоч і по-різному, сучасними істориками. Слово «козак» має, безперечно, тюркське походження і йому властиве широке

значення у половецькій, татарській, турецькій та деяких інших мовах. Найчастіше воно означало вільну, незалежну й озброєну людину, а половці називали козаками тих, хто ніс сторожову службу, оберігав кордони племені від ворогів. Деякі кочові племена навіть отримали назву, що походить від цього слова, наприклад: казахи (кайсаки). Отже слово «козак» прийшло до слов'янських мов зі сходу і було запозичено, як і багато інших, від тюрків, як-от: «гарба» (арба), «гарбуз», «башлик», «кавун», «базар», «очкур», «тютюн», «харциз», «ярлик» та ін. Але потрапивши на слов'янський ґрунт, слово «козак» нустило міцні корені і стало вживатися для означення окремого соціального стану; для означення людей, вільних від кріпацтва, котрі поруч з господарськими заняттями були в постійній готовності для оборони рідної землі від іноземних загарбників. Козаки називалися «запорізькими», бо головні їхні центри знаходилися звичайно нижче Дніпровських порогів. Приблизно в той же час за подібних обставин на річці Дон формується донське козацтво. На відміну від запорізького козацтва донське утворювалося на основі переважно російського етносу. Спільна доля запорізького та донського козацтва сприяла їх братерським відносинам.

ДЕ І ЯК ЖИЛИ ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ

Прибуваючи до безмежного українського степу, козаки, звичайно, селилися понад Дніпром та Південним Бугом і їхніми численними притоками, насамперед Орїллю, Самарою, Чортомликом,

Томаківкою. Особливо притягував їх Дніпро — священна й заповітна для козаків ріка, оспівана ними в думах та переказах.

Слово «Дніпро» було вживане вже первісними індоєвропейськими племенами, з яких пізніше вийшли слов'янські, германські, романські та інші народи, в тому числі скіфи. Перший склад «Дн» (дон, дан, дун), тобто вода, присутній у назвах багатьох рік басейну Чорного та Азовського морів. Досить згадати: Дніпро, Дон, Донець, Дністер, Дунай. Другий склад — «іпро» («апро») має аналогії в найдавнішій індоєвропейській мові — санскриті, нині мертвій, і означає — «західний». Отже, назва Дніпро найвірогідніше перекладається як «західна ріка».

Батько історії — Геродот Галікарнаський (490—424 рр. до н. е.) називав Дніпро Борисфеном. Він особисто побував на Нижньому Дніпрі і залишив у своїй «Історії» найперші письмові згадки про цю ріку: «Борисфен...— найбільша ріка і, на нашу думку, найбагатша поживними продуктами не тільки між скіфськими ріками, але й між усіма взагалі, окрім єгипетського Нілу... А проте з інших рік Борисфен найкрасивіший, він постачає пречудові й розкішні пасовиська для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу; вода його на смак дуже гарна, чиста... Уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб... У Борисфені водяться величезні риби без хребтового стовпа (осетри)... і багато чого іншого, вартого уваги».

Тюркські племена (печеніги, половці та ін.) називали Дніпро Узу (Узом), у скандинавських са-

гах він виступає як «вода Вандів». Наші предки — слов'яни — називали Дніпро Славую, Славутичем, тобто слов'янською рікою, хоч тут можна

*Дзвонецький поріг
Dzvonetsky Rapids*

знайти і інше значення: славна ріка. Козаки любовно називали Дніпро своїм братом, а лоцмани говорили про нього як про «козацький шлях».

Унікальною особливістю Дніпра були його знамениті пороги — пасма кам'яних скель, що стирчали з води на висоту до п'яти метрів і майже суцільною масою перекривали ріку. Залишалися лише вузькі бурхливі проходи, які були дуже небезпечні, особливо влітку та восени, при низь-

кій воді. Порогів було дев'ять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнизький, Будильський (Будило), Лишній і

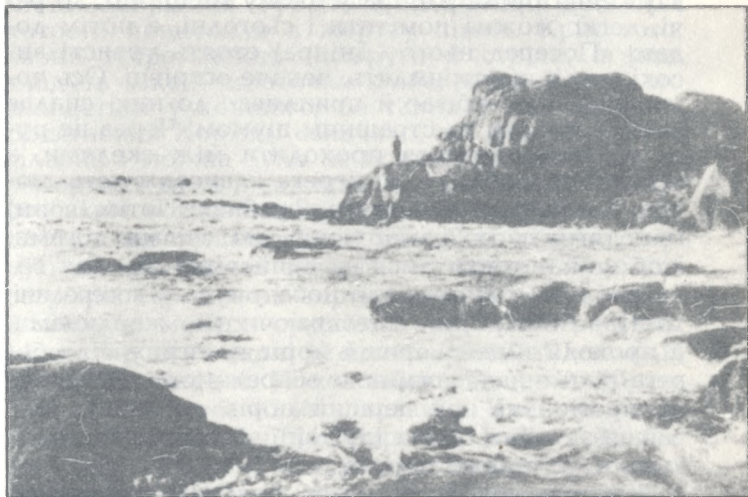

Забора Вовче Горло

Vouche Gorlo (Wolf's throat) — a submerged bar of rocks in the Dnieper

Вільний. Між порогами знаходилися забори, тобто скелі, розкидані по руслу ріки, особливо з правого берега, які, однак, не перетинали всю ріку і залишали вільним прохід для суден. Часом забори мало чим відрізнялися від порога, і деякі автори налічують тому аж 13 порогів. Усього забор було 91, але найбільшими з-поміж них були шість: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська. Крім того, подекуди на Дніпрі стриміли поодинокі камені, нерідко

овіяні легендами. Найвідомішими серед них були сім: Богатирі, Монастирко, Корабель, Гроза, Цаприга, Гаджоло й Розбійники.

Ненаситець — найстрашніший з Дніпрових порогів
Nenasytets — the most dreadful of the Dnieper Rapids

Пороги тягнулися Дніпром від сучасного Дніпропетровська до Запоріжжя. У 1932 р. після збудування Дніпрогесу пороги було затоплено. Найперший поріг Кодацький знаходився біля сучасного селища Старі Кайдаки (Старий Кодак), яке входить в межі м. Дніпропетровська. Якщо сісти зараз на автобус № 65 у дніпропетровському аеропорту, то через десять хвилин ви зможете опинитися на стрімкому дніпровому березі і побачити те місце, де колись був поріг. Кодацький поріг

вперше описав візантійський імператор і письменник Константин Багрянородний, який правив у 913—959 рр. Він підкреслив надзвичайно сильне звуження русла Дніпра у цьому місці, що, до речі, легко можна помітити і сьогодні, а потім додав: «Посеред нього (Дніпра) стоять урвисті високі скелі, що стримлять, неначе острівці. Ось чому вода, що набігає й припливає до них, спадає вниз із гучним та страшним шумом. Через це руси не наслідуються проходити між скелями, а пристають поблизу до берега й висаджують людей, але річі залишають у кораблях. Потім (вони) голі тягнуть їх, намагаючи дно своїми ногами, щоб не наштовхнутися на якийсь камінь. Так вони роблять: одні — коло носа, другі — посередині, треті — біля корми, штовхаючи (її) жердинами, й проходять цей перший поріг по згину біля берега ріки з надзвичайною обережністю. Коли вони проминуть цей перший поріг, то знову, забравши з берега інших (людей), відпливають і приходять до іншого порога...»

Найстрашнішим порогом був Ненаситецький (Ненаситець, Дід), що зажив собі лихої слави ще в давнину. Константин Багрянородний писав про нього: «Біля цього порога всі пристають до берега носами (суден) вперед, з ними виходять призначені для сторожі мужі й віддаляються. Вони чуйно пильнують у сторожі через печенігів. А інші, взявши річі, котрі були в них на моносилах (кораблях, човнах), проводять рабів у ланцюгах берегом на протязі шести миль, поки не пройдуть поріг. Тут також одні волоком, інші на плечах тягнуть свої моносили на цей (південний) бік порога; зіштовхують їх в ріку, (потім) вносять вантаж, самі заходять й знову відпливають».

Успішно пройшовши всі пороги, подорожні причалювали до острова святого Григорія, тобто до Хортиці, яка знаходиться в межах сучасного міста Запоріжжя. Тут стояв величезний дуб, біля котрого приносили в жертву півнів. Крім того, «вони встромлюють навкруги й стріли, а інші кладуть також шматочки хліба, м'яса й того, що знайдеться у кожного, бо такий у них звичай». Досягнення Хортиці означало, що далі шлях був вільний і можна було не боятися кочівників.

Хортиця була й залишається найбільшим дніпровським островом. Вона має у довжину понад 12 км, а завширшки сягає 2,5 км. Всього ж по Дніпру в межах земель запорізьких козаків було 265 островів, серед яких вирізнялися й ті, що знаходилися в межах сучасного Дніпропетровська: Монастирський (нині Комсомольський), Шевський, Становий, Заячий, Поповський (Зелений), Кінський, Срібна коса (Олексіївський), Княжий тощо. Нижче Хортиці Дніпро широко розливався, вбирав у себе великі й малі річки, сам розгалужувався на вітки (рукави), утворюючи численні острівці. Тут було справжнє царство плавнів, помережаних протоками й озерцями. Козаки дуже любили цю місцину, яка тягнулася низинним лівим берегом Дніпра від Хортиці до урочища Паліївщини (напроти сучасного Нікополя), і називали її Великим Лугом. Великий Луг, як і дніпровські острови, давав козакам надійний притулок від ворогів. Не випадково вони називали його батьком і склали прислів'я: «Січ — мати, а Великий Луг — батько, отам треба й умирати». Тепер Великого Лугу практично не існує. У 1954 р. після пуску Каховської ГЕС його залили води рукотворного моря.

Великий Луг знаходився у серці козацьких земель, які давали все, що було потрібне для життя. Лагідний клімат, родючі землі, зелений океан

Поріг Ненаситець влітку, після спаду води
The Nenasytets Rapids in summer, after the abatement of the water

степових рослин, хмари птахів у піднебессі, безліч дичини, переповнені рибою озера та ріки — все це навіки врзалося у людську пам'ять. Не випадково середньовічні автори нерідко порівнювали цей квітучий край із «землею обітованою», котру бог дав людям згідно з біблейськими легендами. Щоб краще уявити собі українські степи у далекому минулому, варто прочитати лише кілька уривків з історико-мемуарних творів XVI—XVII ст.

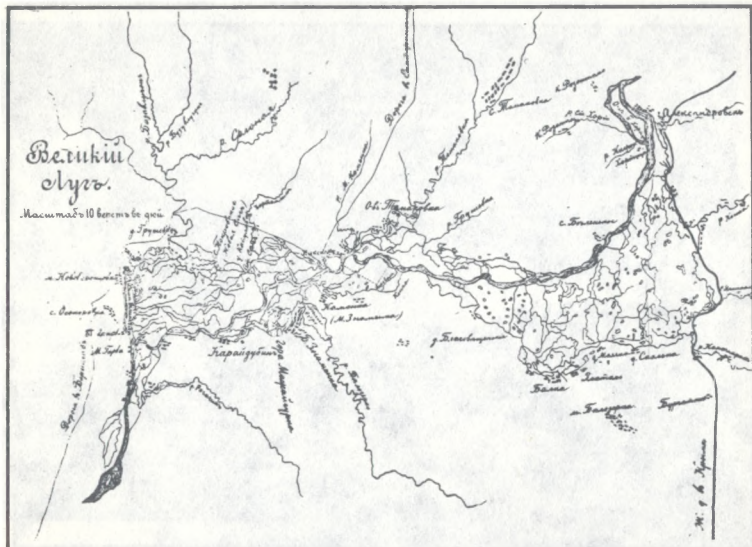
В одному з них, написаному наприкінці XV — початку XVI ст. Михалом Литвином (вірогідно білорусом Михайлом Тишкевичем), говорилося:

«Запорізька миска»
«The Zaporozhians' Rock» having the form of a basin

«Поверхня землі... настільки родюча., що зорана лише раз парою волів, вона дає найвищі врожаї. Навіть необроблена рілля дає рослини, які годують людей своїм бадиллям або корінням. Тут ростуть дерева, що дають найделікатніші плоди, тут вирощують часом виноград, що має великі грона... Диких звірів — зубрів, диких коней, оленів — таке багатство, що на них полюють лише заради шкіри, а з м'яса вживають лише філейну

вирізку, решту ж викидають. М'яса вепрів та ко-
суть взагалі не їдять. Серни в такій кількості
перебігають зимою із степів до лісів, а влітку по-

Великий Луг (з архіву Л. А. Пономаренко)
Velyky Lug (the Great Field) (from the archives of L. A. Ponomarenko)

вертаються до степів, що кожен житель вбиває
їх, і все одно вони тисячами відроджуються. По-
над берегами рік можна побачити численні хатки
бобрів. Птахів тут така сила, що навесні хлопці
відправляються за ними і назбирають цілі човни
яєць диких качок, гусей, журавлів, лебедів, а пта-
шину молодь (потім) годують при хатах. Орлят
замикають до кліток і годують, щоб отримати
пера, які потім ладнають до стріл. Собак годують

м'ясом диких звірят і рибою, бо ріки переповнені осетрами та іншими великими рибами, котрі напливають з моря до прісної води».

Польський шляхтич Ян Флоріан Дробиш Тушинський писав у своїх мемуарах 1644 р.: «Там, у Диких полях, живуть різні тварини, найбільше дикі коні, а також олені, сарни, особливо сугак (сайгак). Останній подібний вовною, рогами і ногами до найбільшого білого барана, але його ріг більший на лікоть, а губа знаходиться аж під самим горлом... Досить там і різних гадів. Можна про це багато чого написати, але часу не вистачить».

А ось як описує степ, що знаходився біля Старого Кодака, інший польський шляхтич Богуслав Казимир Маскевич, котрий побував тут восени 1647 р.: «А тоді була така погожа осінь, що рідко літо таким буває. Після того (правда) гадів було надзвичайно багато, особливо на вигорілому степові, бо всі поля повигоріли і видно було лише чорну землю. Щоправда, могутня трава не вся вигоріла від кореня. Але ці недогарки (гади) були дуже злі на наших коней і кусали їхні ноги, через що ми мусили кінські ноги обв'язувати шкірою і взагалі перекочовувати до Дніпра заради трави, яка не вигоріла на мокрих місцях. Серед тих гадів: вужів, гадюк, жовтобрюхів ми натрапили на полоза завтовшки у руку між ліктем та долонею, а завдовжки з великий спис. Про полоза кажуть, що він, коли зачує самотнього вершника, то, наздогнавши його, задушить і коня, і вершника (своїми кільцями) і зразу ж горло вершника проб'є ніби шилом, бо він є (тілом) з обох боків подібний до шила, а очей не має, пащека ж дуже

велика. Ось цього полоза надибавши, волоська хоругов пана Олександра Замойського порозсікала на шматки. А коли ми підійшли пізніше, то бачили, що кожен кавалок його тіла здригався, ніби живий плазу́н. Багацько було й інших гадів. Зайців, куріпок, сарн та інших (тварин) було дуже багато, а куріпки нам аж шкодили. Коли ми де-небудь зупинялися на постій, челядь йшла косити траву і полохала цілі хмари куріпок. Перелякані дурні створіннячка летіли через табір, ховаючися чи під віз, чи в курені й намети, і тоді кожен (з нас) брав їх під своїм возом».

Цей благодатний край активно заселявся й освоювався козаками. У найзручніших місцях понад берегами рік і річечок, на островах, у ярах, балках чи байраках вони засновували свої поселення. Не випадково, що дуже давно існує прислів'я, яке наводив у своєму творі український літописець початку XVIII ст. Григорій Грабянка, хоч і в дещо зміненому вигляді: «Де лоза — там і козак, а де байрак — там по сто і по двісті козаків». Козацькі поселення називалися по-різному в залежності від їхньої величини. Найменшими були бурдюги, тобто землянки. У виритих ямах ставили стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, робили дах. Нерідко бурдюг являв собою печеру у глинищі з одного боку пагорба, яка складалася з одного або двох приміщень. Зверху робився отвір-димохід. Таких землянок досить багато зауважив у степу вище Нового Кодака (в межах сучасного Дніпропетровська) французький мандрівник кінця XVIII століття Жан-Анрі Мюнц, котрий навіть зробив малюнок однієї з них.

Зимівником називалися у запорожців хутірці, що складалися з двох-трьох хат для людей і різних господарських будівель (комори, клуні, стайні, хліви, курники, льохи, омшаники, тобто зимові приміщення для бджіл, часом кузня, млин тощо). Зимівники будувалися кількома господарями, у кожного з яких було по три-шість козаків і по 10 наймитів (молодиків). Пізніше кількість наймитів обчислювалася десятками. Вже на цьому прикладі можна легко перекоонатися в існуванні поділу козаків на багатих і бідних, старшину й рядових, або «чернь», «сірому». Цей поділ запорізького козацтва особливо виразним став у XVIII ст. Так, у останнього кошового отамана Петра Калнишевського було конфісковано у 1775 р. 3524 пуди збіжжя (пуд — 16,38 кг), 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів бидла, понад 14 тисяч овець та кіз, 106 свиней, 5 ослів. Перед тим Калнишевський продав у Крим 14 тисяч овець та до Італії 250 коней.

Козаки жили у зимівниках, хуторах і селах звичайно із сім'ями, за що отримували від козаків-січовиків іронічні прізвиська сиднів, гніздюків та баболюбів. Зимівники розросталися, перетворювалися на хутори, села й містечка. Нерідко вони отримували назву від імені свого засновника або господаря. Так, Мандриківка (нині житломасив «Перемога» у Дніпропетровську) отримала назву від козака Мандрики, село Ковпаківка Магдалинівського району — від запорізького полковника Опанаса Ковпака (Колпака).

На новоосвоєних землях, особливо в їх північній частині, на відносній віддаленості від ординців козаки займалися хліборобством. Вони підні-

мали цілину, прокладали шляхи, засновували поселення, будували мости, укріплення («засіки») із землі та дерева, хмизу. Але слідом за козаками на ці землі (Київщина, Брацлавщина, Черкащина, частково Поділля) йшли феодали Польсько-Литовської держави. Вони намагалися збільшити свої землеволодіння за рахунок козаків, насильно обернути їх на своїх підданих, хоч і мусили рахуватися із силою народних повстань і небезпеками життя козаків у постійній готовності до боротьби проти ординців. Чимало козаків, не бажаючи миритися з владою панів, навіть у пом'якшеній формі, нерідко, зазнавши поразки у повстанні, йшли далі на південь та південний схід. Тут через посилену загрозу татарських наскоків хліборобство практикувалося епізодично, і тому до XVIII століття низові козаки постійно відчували потребу у поставках хліба, котрий їм привозився з Київщини. Досить розвинутим тут було городництво. На городах та баштанах вирощувалися кавуни, дині, горох, капуста, цибуля, буряки, ріпа тощо. Закладалися сади, де росли груші, яблука, вишні. Зокрема, Боплан, проїжджаючи по нашому краю у першій половині XVII ст., зробив запис про вишневі садки, які «дуже привабливо виглядали». Розкішна степова трава була ідеальним пасовиськом для козацьких коней, бидла та дрібної рогатої худоби. Без коня важко уявити собі життя козака, і не випадково в українських народних думах він виступає як вірний друг степових лицарів. Козацький кінь був родичем татарського, бо мав з ним спільне походження — від дикого степового коня — тарпана. Козацькі коні високо цінувалися у Східній Європі

за силу, витривалість й невибагливість. Коням відводилися найкращі і найбезпечніші пасовиська, особливо на великих островах Дніпра, на-

*Хата XVIII ст. з с. Капулівки (малюнок В. Соляника)
A hut of the 18th century in the village of Kapulivka (drawn by V. Solyanik)*

приклад, Хортиці. Пасли козацькі чабани також великі отари овець та кіз. При зимівниках тримали корів, у крові яких була значна домішка знаменитих диких турів, винищених у XVI—XVII ст.

В умовах загрози постійного ворожого нападу найбільш сприятливі умови існували для розвитку мисливства, рибальства та інших промислів (бортництва — збирання меду та воску, селітроваріння та ін.). Кожен козак з охотою займався полюванням на дичину заради м'яса, шкір, хутер, особливо бобра, видри, куниці, лисиці, був завзятим рибалкою. Юшка з риби (щерба) була першорядною стравою на їхньому столі. Радянський

історик В. О. Голобуцький довів, що рибальство у запорожців було високорозвинутим, вимагало осідлого способу життя, використання складних і численних знарядь для риболовлі, в'ялення, соління, копчення риби. Сушена чи копчена риба возами відправлялася на північ для продажу чи обміну на хліб. Найбільш відомі й багаті місця риболовлі знаходилися в гирлах рік, що впадали до Дніпра, наприклад, Псла, Омельника, Ворскли, Орелі, Самари та інших. Боплан, що побував у районі майбутнього Дніпропетровська, зокрема, у Романкові (Романові), Таромському (Таранський Ріг), Старому Кодаку, зазначав, що нижче Романкова знаходився однойменний острів, де «збирається сила-силенна рибалок, які прибувають з Києва та інших довколишніх місць». Далі Боплан згадував про Кінський острів, котрий знаходився напроти впадіння Самари до Дніпра. Цей острів «має майже три чверті милі довжини і чверть милі ширини у верхній своїй частині. Він рясно вкритий лісом, болотистий і навесні затоплюється водою. Є на цьому острові рибалки, які за браком солі зберігають рибу в попелі, засушуючи її дуже багато. Вони ловлять рибу в річці Самарі...» Далі Боплан писав про багатства цієї ріки: «Річка Самара разом із своїми берегами дуже значна не лише тому, що в ній водиться багато риби; тут є віск, мед, дичина і будівельний ліс, його тут більше, ніж у будь-якій іншій місцевості. Саме звідси брали весь ліс, який використовувався для спорудження Кодацької фортеці... Козаки називають її «святою рікою», мабуть, через тутешні багатства. Я бачив, як тут навесні ловили оселедців і осетрів...»

На землях, котрі освоювали козаки, розвивалися також різні ремесла. Серед козаків, за свідченням сучасників, авторів XVI—XVII ст., були теслі,

Ворота селянської садиби
The gate of a peasant's farmstead

стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Практично кожен козак був і торговцем, бо вимінював чи спродував не тільки здобуте чи зроблене своїми руками, але й воєнні трофеї. Через козацький край проходили також торговельні шляхи, і козаки використовували можливості транзитної (посередницької) торгівлі, особливо з середини XVII ст. У відділі рукописів Чернігівського обласного історичного музею нам вдалося розшукати в рукописній збірці № 359 проїжджий універсал («подорожний

лист») кошового отамана Петра Прими, датований 11 березня (28 лютого за старим стилем) 1700 р. Автор видав цей документ Миколі, слугі генерального судді Війська Запорізького Петра Забіли, котрий їхав у Крим для купівлі коней. У цьому документі він писав: «вельможним... султанам, беям, агам, мурзам й іншим панства Кримського преложоним...», щоб вони пропустили вільно в Крим й звідти козака Миколу.

Внаслідок колонізації так званого «Дикого поля» запорізькі козаки заселяли й загосподарювали вже у XV — першій половині XVII ст. землі від Сіверського Дінця до Дністра, насамперед, значну частину нинішніх Дніпропетровської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської та деяких інших областей УРСР.

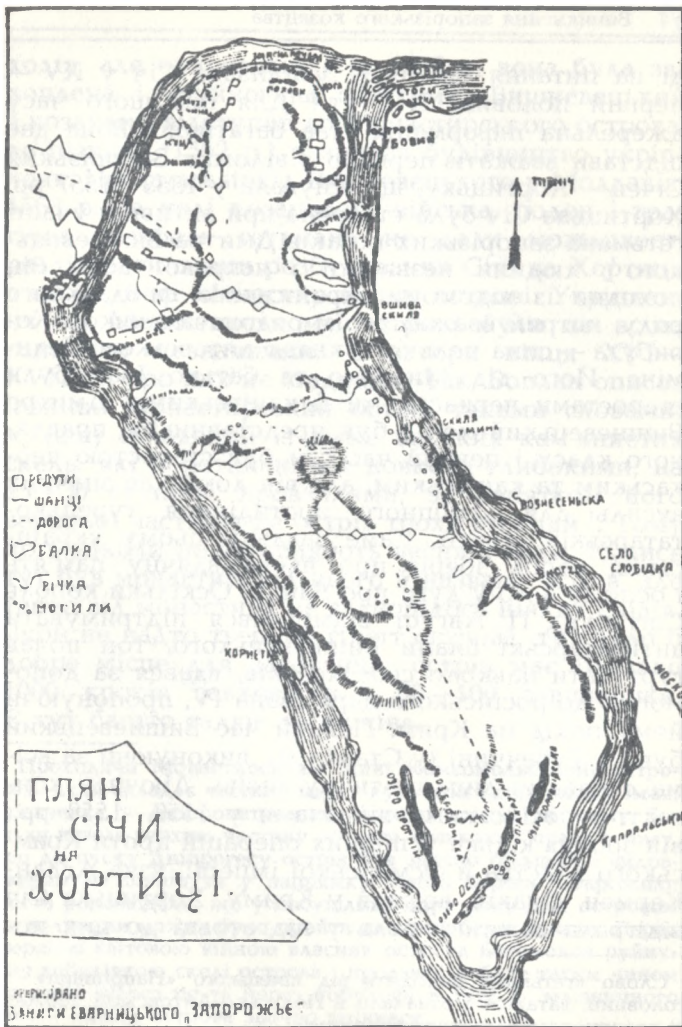
Столицею козаків, місцем, куди вони звертали ся своїм серцем і помислами, місцем, де знаходився цвіт козацтва, була Запорізька Січ.

Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати», і означала первісно укріплення з дерева й хмизу. Нерідко поруч з цією вживалася й інша назва — «Кіш». Слово «кіш» тюркського походження, зокрема, у татар воно означало військову ставку, місцезнаходження вождя. Отже, з того часу, коли перші козаки почали створювати свої військові об'єднання, обирати ватажків, будувати укріплення-бази, вони стали вживати ці слова для означення столиці Війська Запорізького і його головного (генерального) уряду.

Відомі на сьогодні джерела не дають відпові-

*План Січі на о. Хортиця
The map of the Sich on the Island of
Khortitsa*

ді на питання: де була Запорізька Січ у XV — першій половині XVI ст.? Для пізнішого часу джерельна інформація стає багатшою. Вона дає підстави вважати першою з відомих Запорізьких Січей — Хортицьку, що існувала у 1553—1557 рр. Хортицька Січ була створена при активній участі гетьмана запорізьких козаків Дмитра Вишневецького¹, людини незвичної і яскравої долі. Він походив із відомого українського феодального роду, котрий вважав своїм родоначальником Корибута — сина великого князя литовського Гедиміна. Його дід Михайло та батько Іван були старостами черкаськими й канівськими. Дмитро Вишневецький хоч і був представником правлячого класу і певний час сам був старостою черкаським та канівським, але він докладав значних зусиль для успішного протидіяння турецько-татарській агресії. Саме завдяки цьому український народ зберіг про нього вдячну пам'ять і оспівав його у думі про Байду. Оскільки король Сигізмунд II Август відмовлявся підтримувати антитатарські плани Вишневецького, той почав гуртувати навколо себе козаків, вдався за допомогою до російського царя Івана IV, пропонуючи йому похід на Крим. Певний час Вишневецький був і в Туреччині (у Стамбулі), виконуючи за всіма ознаками дипломатичну місію. Діючи у контакті з російськими військами у 1556—1558 рр., він зробив кілька успішних операцій проти Кримського ханства й Османської імперії, взяв Аслан-Кермен, Очаків, воював у Криму. Хортицька Січ відіграла важливу роль у підготовці до цих по-

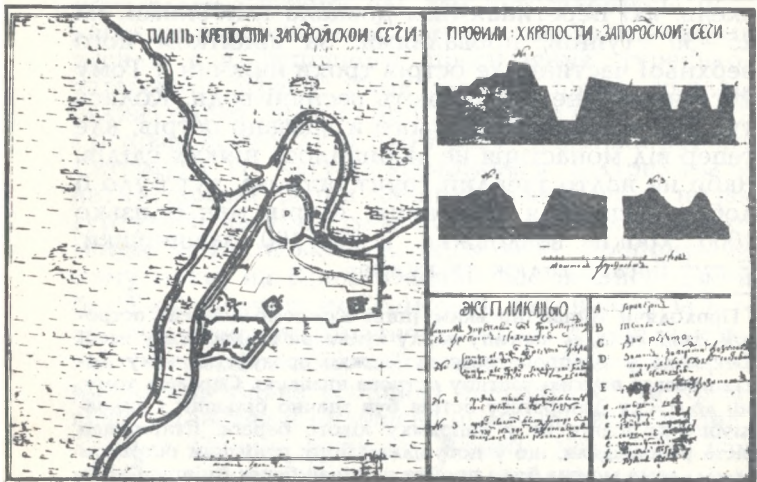
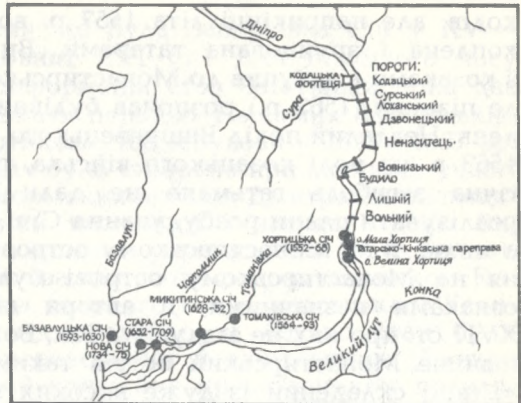
¹ Слово «гетьман» походить від німецького «Hauptmann» — головний, ватажок і означало в Польсько-Литовській державі головнокомандуючого військами.

ходів, але наприкінці літа 1557 р. вона була захоплена і зруйнована татарами. Вишневецький з козаками відступив до Монастирського острова, де пізніше (1562 р.) розпочав будівництво укріплення. Невдалий похід Вишневецького у Молдавію 1563 р. на чолі козацького війська, полон і трагічна загибель гетьмана не дали можливості реалізувати плани розбудування Січі на Хортиці, а може, й на Монастирському острові. Укріплення на Монастирському острові були за всіма ознаками незначними, й автори кінця XVI—XVII ст. про них не згадують. Так, Боплан описав пізніше Монастирський острів такими словами: «... (він) складений із дуже високих кам'янистих скель, які перетинаються довкола глибокими, на 25—30 ступнів, проваллями, за винятком його верхньої частини, де острів трохи нижчий¹. Тому його ніколи не затоплюють весняні води. Колись тут був монастир, від нього й названо острів, але тепер від монастиря не залишилось ніяких слідів. Якби не надто твердий ґрунт острова, тут було б добре місце для заселення; острів має близько 1000 кроків завдовжки і 80—100 завширшки. Є тут багато гадюк та вужів».

¹ Проходячи Монастирським (нині Комсомольський) островом, який складає частину парку культури і відпочинку імені Шевченка у Дніпропетровську, важко зрозуміти, чому Боплан назвав верхню частину острова низькою. Справа в тому, що до пуску Дніпрогесу острів був значно більшим і видовженим на північ та у напрямку лівого берега. Старожили міста розповідали, що у посушливу пору року цим островом та мілинами можна було пройти на лівий берег Дніпра. Перед першою світовою війною власник острова Богомолів руйнував вибухівкою скелі острова і продавав добуте таким чином каміння. Через це та через побудову в 1927 р. залізничного моста вигляд острова значно змінився.

**План розташування
Дніпрових порогів і
Січей**
**The location of the
Dnieper Rapids and
the Siches**

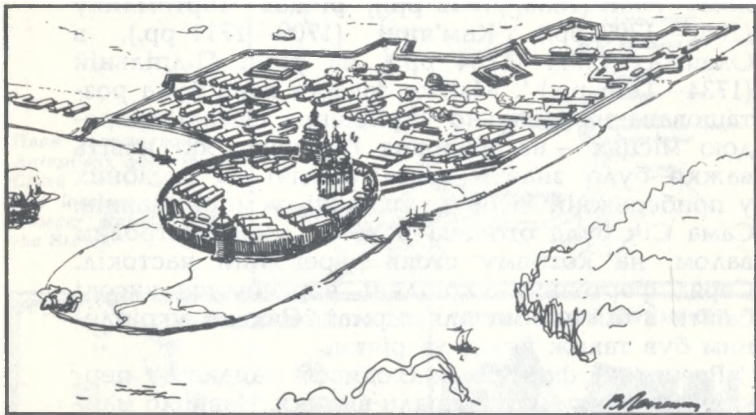
**План фортеці Запорізької Січі 1740 р., складений С. І. Мишецьким
(з архіву В. О. Ленченка)**
**The plan of the Zaporozhian Sich fortress in 1740 drawn by S. I. Myshetsky
(from V. O. Lenchenko's archives)**

Після Хортиці Запорізька Січ знаходилася по чергово на острові Томаківка (60-ті рр. XVI ст.—1593 р.), річці Базавлук (1593—1638 рр.), Микитиному Розі (1638—1652 рр.), річках Чортомлику (1652—1709 рр.), Кам'янці (1709—1711 рр.), в Олешках (1711—1734 рр.), на річці Підпільній (1734—1775 рр.)¹. Майже завжди вона була розташована на ідеально укріплених самою природою місцях — на річкових островах, які навіть важко було знайти серед безлічі їм подібних у прибережній лісовій гущавині, у морі плавнів. Сама Січ була оточена ровом і десятиметровим валом, на котрому стояв дерев'яний частокіл. Серед фортечних укріплень вирізнялися високі башти з бійницями для гармат. Сильно укріпленням був також вихід до річки.

Всередині фортеці знаходився майдан із церквою та стовпом, де карали винних. Навколо майдану стояли великі довгі хати—курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, а далі — склади, арсенали, ремісницькі майстерні, торговельні лавки. Слово «курінь» означало і хату, де проживали козаки і була їхня кухня, і військову, а пізніше й територіальну одиницю. Всього налічувалося до 38 куренів, в котрих гуртувалися звичайно козаки-земляки. Не випадково більшість куренів носила назви українських міст, наприклад: Батуринський, Браїлівський, Іркліївський, Канівський, Калніболоцький, Корсунський, Минський, Полтавський, Переяславський, Стеблівський, Вищестеблівський.

¹ Коли у 1775 р. Запорізька Січ була ліквідована царською владою, частина козаків перенесла її у гирло Дунаю, і там вона існувала під назвою Задунайської у 1775—1828 рр.

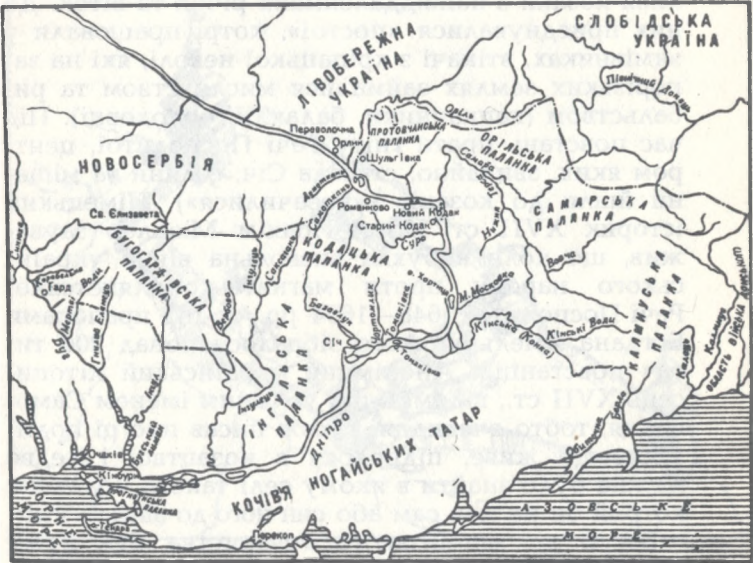
Кожний курінь мав свої риболовецькі місця, які переділялися щороку на загальних радах січового товариства шляхом жеребкування. Загалом

**Запорізька Січ середини XVIII ст. (малюнок-реконструкція В. О. Ленченка)
The Zaporozhian Sich in the middle of the 18th century (a restored drawing
by V. O. Lenchenko)**

землі Війська Запорізького поділялися на так звані паланки. Це слово означало і фортецю, і територію, котра їй підлягала, і адміністрацію фортеці. Важко сказати, коли зародилися паланки, але на початку XVIII ст. їх було п'ять, а пізніше — вісім (Бугогардівська, Кодацька, Самарська, Орельська, Протовчанська, Кальміуська, Інгульська, Прогноїнська). Про їх розташування добре свідчить відповідна карта. На жаль, жодна з паланочних фортець не збереглась, але земляні вали однієї з них ще видно у Глодах — районі міста Самарь (нині Новомосковськ).

Чисельність козаків на Січі коливалася в залежності від пори року, ходу військових дій та інших причин, наприклад, епідемій, але рідко пере-

Територіальний поділ земель Запорізької Січі
The territorial division of the land in the Zaporozhian Sich

вищувала 15—20 тисяч. Основна маса козаків-запорожців проживала за межами Січі на зимівниках і з'являлася там зрідка для виконання якихось господарських справ. Лише під час обрання старшини чи підготовки до військового походу Січ на короткий час перетворювалася на справжній мурашник. Про це згадували як вітчизняні, так й іноземні автори. Вони з подивом зазначали,

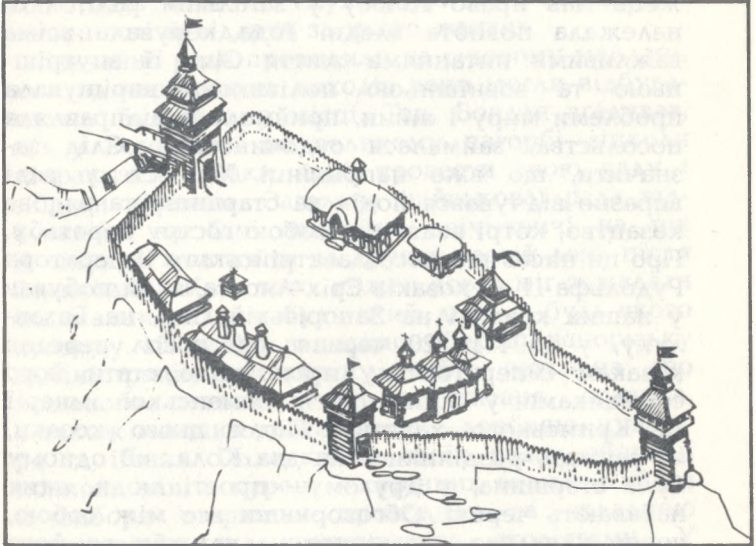

що за кілька днів буквально на очах кількатисячне ядро січовиків перетворювалося у багатотисячну армію. На заклик старшини на Січ сходилися козаки з найвіддаленіших річок та віток. До них приєднувалися «постої», котрі працювали у зимівниках, втікачі з кріпацької неволі, які на запорізьких землях займалися мисливством та рибальством (капканники, балаклії, болоховці). Під час повстань проти гніту Речі Посполитої, центром яких, звичайно, ставала Січ, селяни та міщани йшли до козаків («козачилися»). Німецький історик XVII ст. Йоган-Йоахім Мюллер зауважив, що коли вибухла визвольна війна українського народу проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр., то під прапорами Богдана Хмельницького зібралося понад 200 тисяч повстанців. Анонімний український літописець XVII ст., відомий під умовним іменем Самовидця, тобто очевидця, також писав про ці події: «Все, що живе, піднялося в козацтво, і ледве можна було знайти в якому селі такого чоловіка, котрий би не мав сам або син його до війська йти».

Вступ до запорізького товариства був дуже простим. Після запитання: «У бога віруєш?» і ствердної відповіді на нього ставилося вже жартівливе: «Горілку п'єш?», після чого новачок йшов до будь-якого куреня. Там він отримував свій куток і харч, але повинен був нести сторожу, навчатися військовим справам, доглядати коней, бидло, займатися господарством. Чимало новачків згодом або й зразу вирушало на зимівники. Під страхом смертної кари на Січ заборонялося приводити жінок. Коли один російський військовий у XVIII ст., гостюючи на Січі, таємно

привів туди свою дружину, це ледве не викликало повстання, і порушник звичаю насилу врятувався. Взагалі до жіноцтва й жонатих козаків сі-

*Типове укріплення козацьких поселень XVII ст. (малюнок-реконструкція В. О. Ленченка)
A typical fortification of a Cossack settlement in the 17th century (a restored drawing by V. O. Lenchenko)*

човики ставилися зверхньо й полюбляли приказку: «Козакові треба воювати, а не біля жінки пропадати». Ця ж риса січовиків відбилася у пісні «Ой на горі та й женці жнуть», складеній у першій чверті XVII ст. Цю особливість козаків відобразив М. В. Гоголь у своїй знаменитій повісті «Тарас Бульба».

У той час, коли майже в усіх країнах Європи панували монархи, у запорожців існувала республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала повнота влади. Рада керувала всіма важливими питаннями життя Січі, її внутрішньою та зовнішньою політикою, вирішувала проблеми миру і війни, приймала й відправляла посольства, займалася судочинством. Слід зазначити, що вже наприкінці XVI ст. у раді виразно відчувався поділ на старшину та рядове козацтво, котрі вели між собою гостру боротьбу. Про це писав ще посол австрійського імператора Рудольфа II до козаків Еріх Лясота, який побував у наших краях і на Запорізькій Січі, на Базавлуку, у 1594 р. 20 червня цей посол передав козакам імператорську пропозицію стати його союзниками у війні проти Османської імперії та Кримського ханства. Після цього козаки, як завжди, розділилися на два Кола. «В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила... податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського Кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла протиставитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити з нами умови. Для цього вибрали двадцять депутатів, і нас знову покликали в Коло. Коли ж згадані депутати утворили всередині великого Кола мале

Коло, посідавши на землі, вони після довгих нарад попросили нас підійти. Ми зробили це й сіли серед них. Тоді вони повідомили, що всі згодні піти на службу до його цісарської величності й віддати за нього життя».

Звичайно ради проходили на січовому майдані, але під час воєн та походів вони могли відбуватися у будь-якому місці. Так, Боплан згадував, що у Романкові на великому пагорбі «інколи збираються козаки, щоб провести свою раду і зібрати військо». Загальна (військова) рада відбувалася на Січі звичайно двічі-тричі на рік (1 січня, 1 жовтня та на другий-третій день після Великодня). Крім того, кожен козак міг зажадати скликання ради у будь-який день з будь-якого приводу. На радах, звичайно, обирали запорізьку адміністрацію — старшину, тобто гетьмана або кошового отамана¹, суддю, писаря, осавула, а також менших достойників — довбиша, пушкаря та інших. Паланки на своїх радах обирали полковників, а курені — курінних отаманів. Рада й вибори старшини проходили за складною церемонією, яка формувалася століттями. У стислому викладі вона виглядає таким чином. У визначений день після служби у церкві та обіду запорожці виходили з усіх куренів на

¹ Поруч зі словом «гетьман» вживалося на Січі рівнозначне «кошовий отаман». З часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. титул гетьмана закріпився за правителем основної частини визволених земель України, а для Запоріжжя з того часу лишився титул кошового отамана. У XVI—XVIII ст. влада кошового отамана іноді не визнавалася частиною козацтва або урядом Речі Посполитої, і тоді він волів титулуватися «старшим» («старшим на той час у Війську Запорізькому»).

майдан. У цей час лунав постріл з гармати, а довши, що стояв на майдані, починав бити в литаври. Генеральна старшина, а також курінні отамани з клейнодами — символами влади, але без шапок виходили на майдан за простими козаками. Після складних церемоній відбувалися вибори або перевибори старшини, причому вони нерідко супроводжувалися суперечками та сучками. Першим обирали кошового отамана, а потім — всю іншу старшину. За звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише за третім разом взяти її до рук. Щоб він не забував свого місця і не зневажав рядових козаків і взагалі козацтво, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. Кошовий же повинен у цей час дякувати за ласку й довір'я товариства і вклонятися на чотири сторони. Зате й козаки присягають бути слухняними вождю і виявляють йому всіляку повагу після виборів. Так, коли кошовий говорив, його вислуховували мовчки й підкорялися його рішенням, що стосувалися життя й смерті кожного козака, особливо під час воєнних дій.

Вибори старшини на січовій раді 1(12) січня 1750 р., що відбувалися на території нинішнього села Покровського Нікопольського району, детально описав ченець-мандрівник Лука Яценко-Зеленський (1729—1807 рр.). За його словами, у цей день після заутрені козак Трохим Худь прийшов перед церковні двері, поставив столика (сирно), покривши його перським килимом. «По відпусту церковної служби... тодішній кошовий отаман Олексій Козелецький, вийшовши

з церкви, поклав на вказаного столика кошівську клейноту чи знак, однаково, — пірнач, уклонився на всі три боки війську, що вкривало увесь

Вибори кошового отамана на Січі
Elections of an ataman in the Sich

майдан, подякував йому за шестимісячне панство та й пішов із холодним духом до свого корсунського куреня, в чому перешкоджати йому ніхто й немало не поспішався. Слідом за Олексієм Козелецьким, що пробув півроку за вельможного пана, те саме учинив і колишній військовий суддя Радко Рябий на прізвисько.., перше поклавши на того самого столика суддівський знак, жезло чи палицю, однаково, — натуральну тростину з прешрашеною срібною голівкою. Сукур

Олекса, Кривий, писар військовий, зробивши те саме, що зробили колишні вельможні його колеги, поставив на тому самому столі свого каламаря з пером, і тільки-но хотів ушпесте подякувати товариству за писарське панство, що він носив на собі три роки, як його оглушив усезагальний майже крик, і це було ревне прохання не випускати з рук каламаря, не хочачи лиха йому неминучого, коли він не залишиться за писаря по-старому. Четвертий вельможний пан осаул, котрого не знаю ні ймення, ані прізвиська, поклавши свою булаву, схожу на палицю капральську, вийшов з ради благополучно... не збігло й трьох хвилин, як один веселий натовп притяг до згаданого столика одного підстаркуватого козака незамаївського куреня Івана Кажана, привітавши його вельможним паном кошовим отаманом. Увівши до церкви, його поставили в кошівським станку, уже увінчаного сирном, чи, краще, обсіпаного снігом, адже на Січі уважалось за диплом новопромованому в пани козакові сипати сніг чи пил на голову при покличах: «Будь здоров, батьку, спочатку!» і «Сирно, сирно!».

У настановленні судді не було нічого надзвичайного, окрім того, що одного значного діда, Шкуринського Павла, спільним дядьком прозваного за старість, повели було його курінні козаки на суддівство, а не курінні, його, сказати б, племінники, втоптали у сніг, наперед покартавши шкуринців, що привели його, отак: «Ви, братця, чините, як дурні, коли не знаєте, що мудріші вивозять гній із двору, а коли знаєте, так нащо ж везете його у двір?»

...Лишилося свавільній раді обрати четвертого вельможного пана, осаула військового. Козаки чотирьох куренів, сусідніх щербинівському куреню, підхопили з нього одного козака на йменні Клима, що, мабуть, і не гадав про панство, та гідного, мовляв, за зовнішністю у військові осаули... обсипавши його з ніг до голови снігом, за звичаєм увели до церкви й поставили в осаульським станку».

Роль старшини, особливо у другій половині XVIII ст., значно зросла, і тому ради ставали все більш формальними, все менше відбивали інтереси рядового козацтва. В таких випадках останні застосовували свою грізну зброю — так звану «чорну раду», яка проводилася без старшин. Рішення «чорної ради» старшина мусила беззаперечно сприймати, бо інакше вибухало повстання. Так, вже згадуваний Лука Яценко-Зеленський відзначав, що незадоволення частини козацтва викликало обрання військовим осаулом Клима. Ці козаки підняли заколот, забили Клима і домоглися, щоб на його місце було поставлено Івана Третяка, отамана Крилівського куреня. Піднімалися повстання і проти кошового отамана, як свідчить Йоган-Йоахім Мюллер: «Їхня повага до вождя і навіть страх перед ним, недоторканість його особи часто зникають. Коли вождю не сприяє фортуна або він підозрюється у якомусь злочині, то непростійна чернь скидає обраного нею ж раніше старшого або позбавляє його життя».

ХТО ТАКІ РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ

Отже, ми вже знаємо, що військо Запорізької Січі поділялося на 38 куренів. Але в підручниках та експозиціях музеїв з історії України зустрічається помилковий його поділ на полки та сотні. Помилка виникла тому, що реєстрове козацьке військо в польських офіційних документах називалось «Запорізьким Військом» або «Низовим». Ця назва у нього виникла через те, що воно за розпорядженням польського уряду повинно було нести службу («залогу») за порогами, на низу Дніпра. «Військо Запорізьке реєстрове» розташовувалося в північній частині України і територіально поділялося на полки та сотні. Дослідники козацтва користувались польськими джерелами і сприйняли це військо за військо Запорізької Січі.

Що ж це за реєстрове козацьке військо?

У 1524 р. польський король Сигізмунд I запропонував створити для захисту південних кордонів держави наймане військо з запорізьких козаків. Але вперше здійснити це вдалося його наступнику — польському королю і литовському князю Сигізмунду II Августу 1572 р. Наймані козаки (300 чоловік) були записані в окремий реєстр (список), від чого й дістали назву «реєстрових козаків». Польський король Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 чоловік і надав «реєстровцям» певні привілеї: право землеволодіння, право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції; передав у володіння створеного війська містечко Трахтемирів (нині село на Київщині) з монастирем

для розміщення арсеналу та лікування поранених і хворих козаків. Король вручив реєстровому війську декілька гармат, корогву (прапор) та литаври і зобов'язав його нести службу в південних районах Придніпров'я. В подальші роки польський уряд використовував реєстрових козаків для боротьби проти Запорізької Січі. Чисельний склад реєстрового війська змінювався залежно від обставин війни та вимог повсталих козаків. Так, наприклад, у 1617 р. в реєстрі налічувалось тисяча козаків. Наступного 1618 р., під час походу польського війська на Москву, до реєстру було вже записано 10 тисяч 600 козаків, а в 1619 р. за Роставицькою угодою між повсталими козаками і польським урядом — лише три тисячі. У 1638 р. після придушення повстання під проводом Д. Гуні і Я. Острянина в реєстрі було залишено шість тисяч козаків.

Напередодні повстання під проводом Б. Хмельницького (1648 р.) «Військо Запорізьке реєстрове» складалося з шести полків: Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського та Корсунського. В кожному полку було по одній тисячі козаків. Ці полки почергово, разом з загоном польських драгун, несли «залогу» на Микитинській Січі і паралізували її діяльність. Під час повстання на Січі, на початку 1648 р., Корсунський полк, що стояв там залогою, перейшов на бік Б. Хмельницького. Інші п'ять полків перейшли до нього під час битви на Жовтих Водах, у травні 1648 р.

Незважаючи на те, що Б. Хмельницький розпочав повстання на чолі восьмитисячного Запо-

різького Війська, яке вибрало його своїм гетьманом, і він цим титулом підписував документи, його повстанська армія поділялась

Схема розташування реєстрових полків на Лівобережній Україні в XVII ст.

The location of the registered Cossacks on the Left-Bank Ukraine in the 17th c.

на полки та сотні. Це теж сприяло тому, що деякі автори історичних праць вважали, що військо Запорізької Січі мало таку організаційну структуру.

В ході визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) під проводом Б. Хмельницького між ним і польським урядом укладались угоди, в яких реєстр війська був обов'язковою умовою. Так, під час укладання Зборівської угоди 1649 р. пропонувалось мати реєстр на 40 тисяч козаків, а після Білоцерківського договору 1651 р. — 20 тисяч. Згідно з договірними умовами між Б. Хмельницьким і російським царем Олексієм Михайловичем про возз'єднання України з Росією передбачалося мати реєстр на 60 тисяч козаків (22 територіальні полки).

[Після Андрусівського перемир'я 1667 р. реєстрові козаки (десять полків — Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Полтавський, Миргородський) збереглися лише на Лівобережній Україні, оскільки Правобережна Україна відійшла до Польщі. У 1735 р. козацький реєстр був переглянутий і замість нього були складені нові списки (компути), куди ввійшли тільки заможні козаки (виборні). У 1765 р. Слобідські козацькі полки були перетворені на гусарські полки російської армії. У 1775 р. було ліквідовано Військо Запорізьке (Січ), а в 1783 р. остаточно введено на Україні кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки — регулярні частини російської армії].

Для захисту південних кордонів Російської держави від турецько-татарських нападів царський уряд у 50-х рр. XVII ст. сформував

п'ять козацьких полків в Слобідській Україні¹ (Харківський, Сумський, Острогозький, Охтирський, Ізюмський).

Починаючи з Б. Хмельницького, на чолі війська реєстрових козаків стояв гетьман України, а на чолі Війська Запорізького — кошовий отаман. Слобідські козацькі полки були підпорядковані російському командуванню.

¹ Слобідська Україна — це історична область, яка перебувала з XVII ст. у складі Російської держави. Вона включала територію сучасної Харківської та частково Сумської, Донецької, Ворошиловградської, Воронежської, Білгородської та Курської областей. З часів монголо-татарської навали ця територія була малолюдною, а з другої половини XVI ст., особливо в 30-х рр. XVII ст., її почали заселяти українські селяни та козаки, рятуючись від гніту польських феодалів. Зокрема, у 1638 р. сюди переселилися учасники селянсько-козацького повстання на чолі з Я. Острянином. У 1652 р. — велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським, що заснували Острогозьк, того ж року — переселенці з м. Ставищі Білоцерківського полку на чолі з Г. Кондратенком, що заснували Суми. Поселення українців називались слободами (звідси — Слобідська Україна). У 1765 р. територія Слобідської України була перетворена на Слобідсько-Українську губернію.

卷
 之
 一
 第
 一
 章
 地
 理
 概
 論
 第
 一
 節
 地
 理
 學
 之
 概
 念
 第
 二
 節
 地
 理
 學
 之
 發
 展
 第
 三
 節
 地
 理
 學
 之
 分
 支
 第
 四
 節
 地
 理
 學
 之
 實
 踐
 第
 五
 節
 地
 理
 學
 之
 應
 用
 第
 六
 節
 地
 理
 學
 之
 未
 來
 第
 七
 節
 地
 理
 學
 之
 結
 語

卷
 之
 一
 第
 一
 章
 地
 理
 概
 論
 第
 一
 節
 地
 理
 學
 之
 概
 念
 第
 二
 節
 地
 理
 學
 之
 發
 展
 第
 三
 節
 地
 理
 學
 之
 分
 支
 第
 四
 節
 地
 理
 學
 之
 實
 踐
 第
 五
 節
 地
 理
 學
 之
 應
 用
 第
 六
 節
 地
 理
 學
 之
 未
 來
 第
 七
 節
 地
 理
 學
 之
 結
 語

*Гр. Голата
 Каробата*

地
 理
 學
 概
 論
 第
 一
 章

ВІЙСЬКОВА СТАРШИНА СІЧІ ТА ЇЇ ОБОВ'ЯЗКИ

Курені, на які поділялося військо Запорізької Січі, не були тактичними одиницями, тобто військо не виходило в похід або на поле бою куренями. Для здійснення походу або бойових дій курінь або декілька куренів формували тактичні одиниці, що називались командами або партіями. Іншими словами, курінь був військово-адміністративною одиницею, а вся Січ разом з куренями, паланками, перевозами, торгівлею та прикордонною службою була військово-адміністративним об'єднанням, яке К. Маркс назвав «християнської козацької республікою»¹.

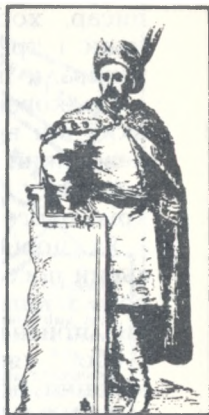
Вищим органом влади Запорізької Січі була січова рада, яка обирала на рік уряд Січі — військовою старшину, а також місцеві органи влади — паланкову або полкову старшину. Збройними силами козацької республіки було Запорізьке Військо, ядро якого трималося у постійній бойовій готовності в куренях Січі. Якщо військо вирушало в похід, то разом з формуванням команд або партій призначалась «наказна» («похідна») військова старшина, а також частково використовувалась обрана. Хто ж належав до військової старшини і які були її обов'язки?

¹ Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. — М., 1946. — Т. 8. — С. 154.

Як свідчить український історик першої половини ХІХ ст. А. Скальковський у своїй «Історії Нової Січі», всім козакам, хто займав на Січі командні або військово-адміністративні посади, надавалося звання «військового старшини». Після звільнення козака з посади це звання втрачалось, за винятком чотирьох посад: кошового отамана, військового судді, військового писаря та військового осавула. За ними після звільнення з посад на все життя залишалося звання «військового старшини». Вони жили в своїх куренях, користувалися особливою повагою. Їх запрошували на відповідальні наради. Ця так звана військова старшина без посад була фактично резервом найдосвідченіших військових кадрів Січі. Під час походу або бойових дій вони очолювали команди або партії, їм підпорядковувалися полковники, що були у складі цих підрозділів.

На Січі були полковники «похідні» та «до паланок». Похідний полковник призначався під час формування бойових загонів та команд, які виступали в похід по суші або по воді. Йому призначались осавул та писар, яких називали похідними старшинами.

Після повернення з походу вони ставали старшинами без посад. Написи прізвищ похідної старшини на бойових прапорах (Київський історичний музей) свідчать про те, що склад бойових

*Козацький військовий старшина XVII ст. (малюнок Г. Борлана)
A Cossack sergeant-major of the 17th c. (drawn by G. Borlan)*

підрозділів повторювався при черговому поході.

Для керування кожною паланкою щорічно обирався радою полковник, а також осавул, писар, хорунжий, підосавул та підписар («три пани і три підпанки»,— говорили козаки), яких називали паланковою або полковою старшиною.

Полковник одержував ознаку влади — пірнач¹, який він носив за поясом, а також значок, тобто невеликий прапор, який ніс полковий хорунжий попереду команди. Полковник паланки мав, крім цього, свою печатку.

Як повідомляє у своєму щоденнику австрійський посол Еріх Лясота, який відвідав Січ у 1594 році з дипломатичною місією, похідний полковник призначався на кожні п'ятсот козаків.

Щоб уявити, як формувались команди для ведення бойових дій, наведемо приклад з січового реєстру 1769 р., згідно з яким виділялись дві команди по одній тисячі козаків кожна.

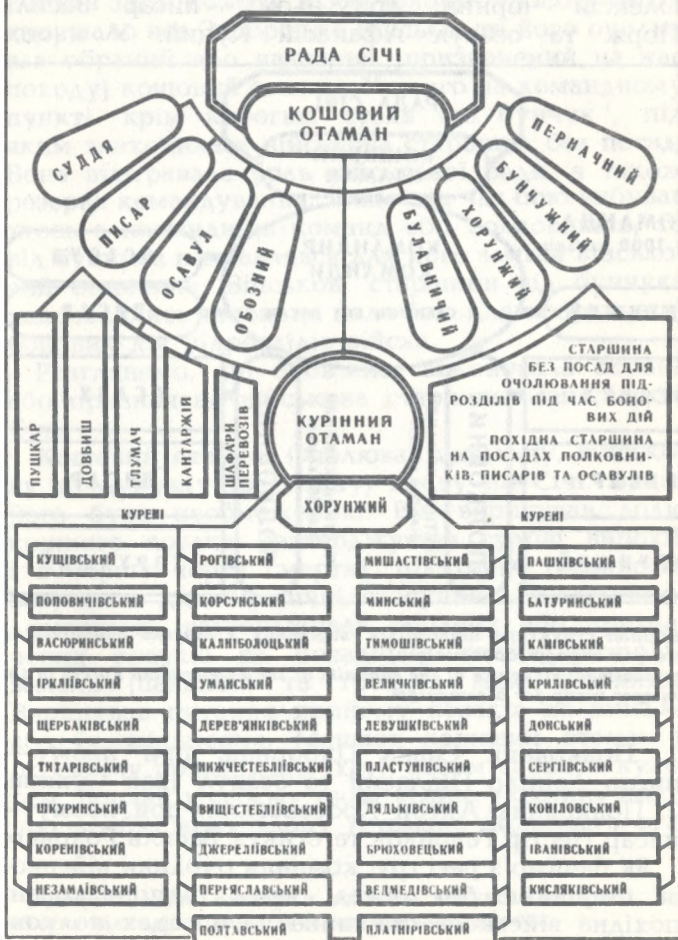
Перша тисяча. Командир: військовий старшина Андрій Лях, при ньому — писар Василь Чернявський та осавул Іван Гараджа. У нього: 1. Полковник Степан Галех, при ньому — писар Демко Третяк та осавул Іван Бабура. 2. Полковник Павло Ніс, при ньому — писар Яків Дон та осавул Григорій Ніур.

¹ Пірнач — невеликих розмірів булава з глибокими рівчачками на сферичній частині.

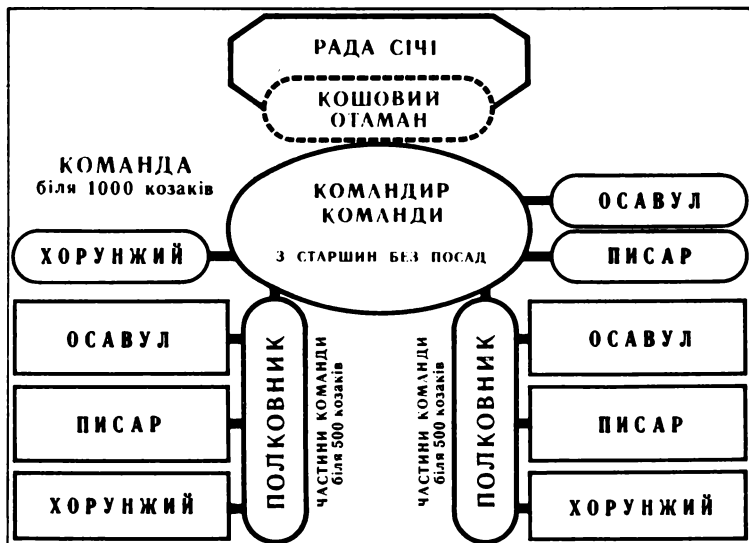
Організаційна структура Війська Запорізького Низового
The organizational structure of the Viysko Zaporizke Nyzove (the Zaporozhian Forces of the lower Dnieper)

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА
ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО НИЗОВОГО

Друга тисяча. Командир: військовий старшина Олексій Чорний, при ньому — писар Василь Йорж та осавул Афанасій Куций. У нього:

Організаційна структура підрозділів, виділених з Війська Запорізького Низового для походу (бойових гій)

The organizational structure of the subunits of the Zaporozhian Forces in the lower Dnieper ready for a campaign

1. Полковник Савка Циборида, при ньому — писар Данило Підласий та осавул Іван Сухина.
2. Полковник Антон Кросовський, при ньому — писар Нестір Гаврилов та осавул Василь Головка.

Як бачимо з реєстру, команди очолили військові старшини без посад, яким підпорядковані похідна військова старшина на посадах полков-

ників, писарів та осавулів. Кожен полковник очолив загін козаків в 500 чоловік. Якщо у похід вирушало все Запорізьке Військо, то його очолював обраний або наказний (призначений на час походу) кошовий отаман. У нього на командному пункті, крім корогви, стояв ще бунчук¹, під яким знаходилась військова старшина без посад. Вона відігравала роль військової ради, а також резерва командування. Якщо під час бою вибував хтось з командирів команд або полковників, то від бунчука направлявся для його заміни військовий старшина. Військові старшини від бунчука направлялись також на поле бою для координації бойових дій підрозділів військ.

Розглянемо, які обов'язки виконувала обрана або призначена військова старшина Запорізької Січі.

Кошовий отаман. Очолював цивільну, військову та духовну (релігійну) владу на Січі. Влада його була необмеженою. Він вирішував долю кожного козака, затверджуючи судові вироки, і в першу чергу смертні. Від імені товариства вступав в дипломатичні стосунки з іноземними державами, затверджував обраних або призначених козаків на посади, а також розподіл земель (паланок) та трофеїв між куренями. Вирішував питання прийому козаків до війська або їх звільнення. Мешкав кошовий отаман в окремому приміщенні (хаті) разом зі своїм кухарем. Боплан у своєму творі «Опис України» пише про необмежену владу гетьмана (кошового ота-

¹ Бунчук — довга палиця з золотим яблуком на кінці. Від яблука відходило два-три білих кінських хвості.

мана), а також про дуже велику відповідальність перед підлеглими козаками: «Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході, аби не трапилася якась невдача, а при зустрічі з ворогом чи в непередбачених ситуаціях мусить виявити увесь свій хист і сміливість. Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана... Управляти ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні». Символом влади кошового отамана була булава, яку він тримав у руці під час урочистих заходів та в бойовій обстановці.

Військовий суддя. Чинив суд на Січі. У відсутність кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. За допомогою військового скарбничого виконував обов'язки казначея, зберігав «скарб і армату» у Військовій Скарбниці¹. Мешкав і харчувався суддя у своєму курені. Символами влади судді була січова печатка та тростина.

Військовий писар. Від імені кошового отамана та товариства складав і підписував документи. Очолював Січову канцелярію, був начальником

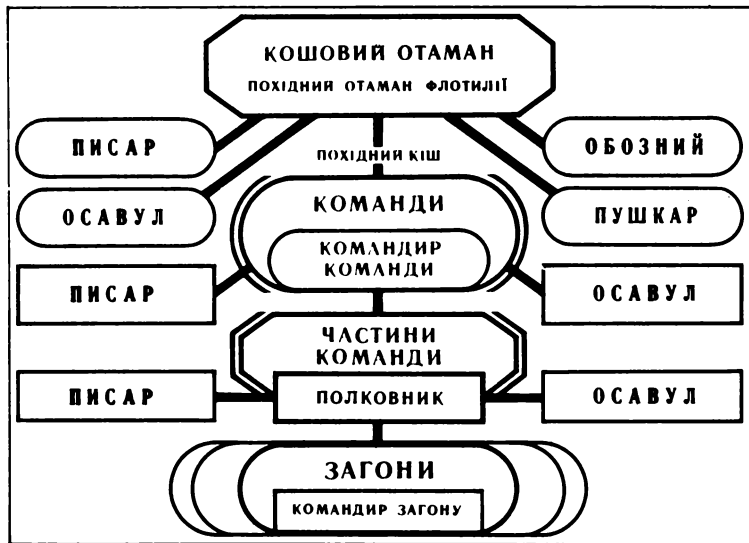
¹ Військова Скарбниця мала приміщення в фортеці, а також сховище за її межами в недоступному лабіринті річок, островів і плавнів. Місце її розташування трималось у великій таємниці. У Військовій Скарбниці за межами фортеці зберігались коштовності та зайві гармати. В Скарбниці, що була розташована на території фортеці, зберігались клейноди Січі.

для всієї військової старшини, що займала посади писарів в паланках та в похідних командах. Посаду військового писаря займали високоосвічені люди, обізнані на іноземних мовах і латині. За високу освіченість та інтелігентність вони користувалися великою повагою у козаків. У зв'язку з цим військовий писар рідко переобирався на січовій раді. Мешкав військовий писар в окремому приміщенні разом зі своєю канцелярією, до якої входили писарі різних рангів та кухар. У XVIII ст. військова канцелярія Січі налічувала 48 чоловік. Зовнішньою ознакою гідності військового писаря був каламар (чорнильниця) в довгій срібній оправі, який він під час ради тримав за поясом, а перо застромлював за праве вухо.

Військовий осавул. В його обов'язки входила організація і ведення прикордонної служби запорізьких земель, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство та виконання судових вироків. Разом з обозним підтримував дисципліну й порядок у війську, в фортеці Січі та похідних таборах. Займався розподілом платні та провіанту. Його помічником був військовий довбиш. Мешкав і харчувався осавул у своєму курені. Символом влади військового осавула була тростина.

Для підвищення престижу влади кошового отамана, судді, писаря і осавула під час урочистих заходів та в бойовій обстановці кожного з них супроводжувала почесна варта, яку виділяли курені. Так, з реєстру 1770 р. нам відомо, що кошового отамана супроводжував 41 козак Кущівського куреня, писаря — 27 козаків Пашківського куреня, суддю — 10 козаків Дерев'янківського ку-

реня і осавула — 7 козаків Незамаївського куреня. Крім цього, кошовий отаман, писар, суддя та осавула мали особисті місця в січовій церкві.

Організаційна структура Війська Запорізького під час походу (бойових дій)

The organizational structure of the Zaporozhian Forces during a campaign

Військовий обозний. Очолював артилерійську та фортифікаційну справу на Січі. Під час походу він або наказний обозний керували побудовою табору з возів, а також штурмом укріплень ворога. Займався обліком та комплектуванням війська, разом з військовим осавулом підтримував дисципліну та порядок на Січі. Помічником обозного був пушкар.

Курінний отаман. Найбільшою повагою на Січі користувалася посада курінного отамана. Хто не був раніше на посаді курінного отамана, не міг бути обраним на посаду кошового. Велике значення це мало також і для інших посад на Січі. Так, наприклад, якщо суддя та осавул не займали раніше посади курінного отамана, то звання військового старшини за ними не зберігалось після їх звільнення з посад. Особлива повага до посади курінного отамана свідчить, що це найдавніша посада у війську. Її удостоювалися найталановитіші козаки, зокрема, військові старшини, що займали раніше посади кошового отамана, судді, осавула, писаря та ін. Курінний отаман мав необмежену владу над козаками свого куреня. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігались кошти куреня та особисті речі козаків. В курінній скарбниці зберігались речі і тих козаків, що займали вищі посади на Січі, в т. ч. і кошового отамана. Коли курінний отаман тимчасово був відсутній, у господарчих справах його заміщав курінний кухар. Під час походу призначався наказний курінний отаман, а обраний залишався в Січі. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий. Обирався курінний отаман на курінній раді.

Крім військової старшини, існували посади військових служителів, до яких належали:

Військовий довбиш. Був важливою особою на Січі, оскільки ударами в литаври збирав козаків на січовий майдан на раду. Він також подавав сигнал про те, що кошовий отаман став під корогою, а військова старшина під бунчук і що сі-

чову раду можна починати. Допомагаючи військовому осавулу, довбиш супроводжував важливих злочинців до Січі. Проводив інспекцію стану збору та виходу козаків з зимівників. Направлявся в паланки для з'ясування причин затримки виплати податків. Довбиш особисто мав бути присутнім при виконанні вироків. Символами його обов'язків були литаври.

Військовий пушкар. Під керівництвом військового обозного завідував артилерією. Зберігав порох, свинець, ядра, навчав та командував гармашами. Займався постачанням артилерії. В його веденні була пушкарня, де утримувалися злочинці.

Військовий тлумач (або драгоман ¹). Крім іншомовних перекладів документів та переговорів з іноземцями, очолював розвідку та контррозвідку Січі. Для виконання цих обов'язків виїздив сам або направляв розвідників у сусідні держави. Входив до складу посольств, що відряджалися від Січі до іноземних країн.

Військові шафари перевозів. Збирачі податків на перевозах: Кодацькому, Микитинському (через Дніпро), Самарському (через Самару) та Буго-Гардовому (через Буг). У кожного шафара був підшафарій, писар та підписар.

Військовий кантаржій. Зберігач ваги і міри на Січі. Слідкував за збором здобутків для січової скарбниці, а також дотриманням правил торгівлі на Січі.

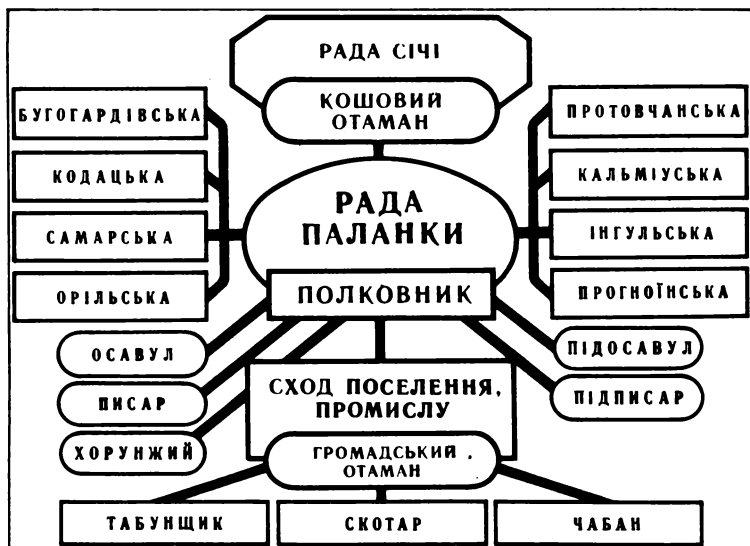
Отаман січової школи. Під наглядом начальни-

¹ Драгоман — франц. *dragoman*, від араб. *тарджуман* — перекладач.

ка січових церков очолював освіту дітей в січових школах, де навчання велося за кошти Січі.

За січовою військовою старшиною йшла палан-

*Організаційна структура паланок Запорізької Січі
The organizational structure of the palankas (administrative region) of the Zaporozhian Sich*

кова, що стояла вище військових службовців. Паланкову старшину, як ми вже вказували, склали: полковник (ще називали його сердюком), осавул, писар, підосавул, підписар та хорунжий. На ці посади щорічно на раді обирались найзаслуженіші люди. Для вирішення важливих питань внутрішніх справ паланки проводились паланочні ради, але підписи на документах від па-

ланки на Січ свідчать, що остаточне рішення належало раді паланкової старшини. Як зазначає український історик Д. І. Яворницький, папери підписувались: «Полковник такий-то із старшиною». Полковник на території паланки уособлював кошового отамана, тому нерідко, як і останній, карав і навіть страчував злочинців. Він відповідав за моральний стан і дисципліну козацького середовища в слободах і зимівниках, а також своєчасний збір козацького війська за розпорядженням з Січі. Його влада поширювалась також і на осіб, котрі проїжджали через паланку. Він дозволяв їм в'їзд у вольності запорізьких козаків, а для безпеки давав перепустку — знак у вигляді копії пірнача.

До військових службовців паланки належали: громадський отаман, який стояв на чолі слободи чи промислу і стежив за ладом та добропристойністю його мешканців; військовий табунник, військовий скотар та військовий чабан, які дбали про громадські табуни коней, череди худоби та отари овець.

КЛЕЙНОДИ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Символами влади військової старшини були клейноди (від німецького слова *Kleinod* — дорогоцінність). До клейнодів, як уже згадувалось, належали: корогва (прапор), бунчук, булава та її різновиди: тростина (палиця) та пірнач, литаври та печатка. Зберігалися клейноди в приміщенні Військової Скарбниці на території січової фортеці.

Перші клейноди Запорізькій Січі були даровані польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р.

Тому на рожевому полі першої корогви був зображений білий сріблястий орел — герб Польської держави. Після воз'єднання України з Росією царським урядом була подарована Січі корогва з зображенням двоголового орла — герба Російської держави. Герб Запорізької Січі — козак з шаблею при боці і рушницею на лівому плечі — був зображений на січовій печатці.

Булава, пірнач та литаври були срібними, а вершина бунчука золотою.

Крім дарованих клейнодів, а також клейнодів куренів та паланок, на Січі існували різноманітні бойові клейноди, зокрема, прапори, які мав похідний кіш, похідні команди та їх підрозділи.

Клейноди були святинею Січі, втрата їх вважалась великою ганьбою. Щоб підсилити обоженнявання клейнодів, для їх охорони, а також виносу в урочистій чи бойовій обстановці були призначені військові старшини з посадами хорунжого, булавничого, бунчужного та пірначного. Великою повагою і авторитетом користувався військовий довбиш. Без його ударів у литаври січова рада не могла бути скликаною.

При проведенні урочистих заходів усі клейноди виносились на видне місце. Перед початком ради кошовий отаман брав булаву і ставав під корогвою, суддя і осавул тримали тростини, оздоблені сріблом. Військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалось ударами в литаври, звуками сурм.

Повага до клейнодів як символу влади дозволяла використовувати зменшені копії пірначів чи палиць, зроблених з різних матеріалів, як перепустки на січових шляхах або знаки довір'я.

 РОЗПОРЯДОК ДНЯ ГАРНІЗОНУ СІЧІ

Козаки кожного куреня за загальним сигналом вставали до схід сонця і йшли на річку купатись. Купалися завжди, незважаючи на пори року, тобто і взимку. Після цього сідали за стіл в курені снідати. На сніданок подавалася соломаха — житнє борошно, зварене у воді і засмажене олією. За звичаєм, осавул, суддя та інша військова старшина мешкали й приймали їжу в тих куренях, до яких вони були записані. За столом вони сиділи біля курінного отамана. Кухар, що готував їжу для козаків усього куреня, за звичаєм, їв стоячи. Досвідчені козаки та військова старшина мали при собі хлопчиків-підлітків, які прозивалися джурами. Попадали вони на Січ із запорізьких міст, сіл, а також з північної України. Джура у всьому допомагав своєму наставнику, переймав його бойовий досвід і обов'язково навчався в січовій школі. Жив і харчувався джура в тому ж курені, що і його наставник. В свою чергу, запорізькі козаки, буваючи на Україні, прагнули залучити до себе на Січ хлопчиків-підлітків. У ті часи поява хлопчиків на Січі ні у кого не викликала здивування. Адже народ поважав запорізьких козаків як легендарних лицарів, тому прагнення стати козаком було мрією кожного юнака-українця. Цьому прагненню всебічно сприяло старше покоління. Арабський мандрівник Павло Халебський, що побував на Україні у 1654 р., пише: «Ці юнаки з дитинства вчать верхової їзди, стрільби з рушниць і луків та хоробрості».

Після сніданку всі йшли на заутреню до січової церкви, потім деякий час витрачали на прання, полагодження одержі, зброї, човнів, укріплень, а потім розпочинали бойову підготовку. Сюди входили герці на конях, фехтування, стрільба з вогнепальної зброї, долання рівчаків та загорож на конях, бій на шаблях «до першої крові», змагання куренів тощо. Знання і вміння будувати оборонні споруди з землі і возів, будувати човни і вести бойові дії на воді козаки здобували під час підготовки й здійснення походів. В січовій школі в цей час велось навчання з джурами. Їх навчали письму, церковному читанню, хоровому співу та музиці. Після закінчення школи частина найздібніших хлопчиків йшла до Києво-Могилянської академії, друга частина — працювати священиками в запорізьких церквах та учителями в школах, що існували при цих церквах. Третя частина випускників школи залишалася в своїх куренях, де вони з часом мужніли, загартувалися і ставали справжніми козаками.

Рівно в полудень з фортечної гармати лунав постріл. За цим сигналом козаки та джури йшли обідати. На обід подавалося: тетеря — зварене пшоно або житнє борошно на квасі, варена або печена риба на стяблах (дерев'яні дошки з видовбаною серединою, щоб не стікала юшка), мед, пиво і брага в кінвах (невеликі відра з навішаними на них коряками або «михайликами»), галушки, юшка з риби, що називалась щербою, куліш з салом або олією, іноді баранина або дичина. Все це готувалося на кабицях (тобто вогнище з витяжкою), що

містилися в курені. Після обіду співали пісні, думи, слухали розповіді, гру кобзарів. За розпорядженням курінного отамана частина козаків готувалася до виконання службових обов'язків у фортеці Січі, а також за її межами. При повному озброєнні вони йшли на січовий майдан і шикувались у лави прикордонних форпостів, загонів по охороні січових шляхів, переправ на Дніпрі і Бузі, роз'їздів та варти на січових вежах і човнах. Огляд підрозділів та постановку їм завдання проводив військовий осавул за участю курінних отаманів, від яких ці підрозділи були виділені. За встановленим терміном підрозділи вирушали виконувати доручені завдання.

Надвечір дзвонили дзвони січової церкви Святої Покрови, закликаючи козаків на молитву. У церкві всіх зачаровував хор січової школи, який складався з хлопчиків-підлітків. Після молитви козаки йшли в курені вечеряти. На вечерю подавалися гречані галушки з часником або щерба. Після вечері хто грав на скрипці, сопілці, бандурі, бубнах, а хто співав пісень. Спалахували запальні козацькі танці. Через деякий час Січ, за винятком вартових на фортечних вежах та козацьких роз'їздів в степу, занурювалась у сон.

ДИСЦИПЛІНА ТА СУДОЧИНСТВО НА СІЧІ

Військова дисципліна на Січі ґрунтувалась на звичаях людської гідності. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів за вчинене порушення дисципліни. Велике значення в цьому

відіграло побратимство, яке існувало між козаками. Яценко-Зеленський, який відвідав Січ у 1750 і 1751 рр., пише, що між козаками існує звичай, за яким всякий козак поважав курінного свого товариша над рідного брата. У зв'язку з цим між козаками існувала злагода. Він також повідомляє, що існували курінні дяки (помічники священика), які вірогідно забезпечували моральне виховання козаків куреня, а також їхні релігійні потреби під час походів. Усього на Січі було 44 церкви, а також дві похідні. Релігійні культи очолювало керівництво Межигірського монастиря (біля Києва), філією цього монастиря був Самарський монастир (біля теперішнього Новомосковська).

Сумлінне ставлення до своїх службових обов'язків та приязне до своїх товаришів і командирів ґрунтувалось на патріотичному почутті кожного козака до своєї рідної землі. Адже людина, яка любить свою батьківщину, свій народ, — хороша людина. Утримання належної військової та цивільної дисципліни на Січі забезпечувалося високою вимогливістю командного складу і військової адміністрації та системою покарань, які визначали січовий та паланочні суди.

Документи судоводства Запорізької Січі, що дійшли до нашого часу, свідчать про демократичний характер козацького суду. Широко використовувалися такі заходи, як взяття винуватця «на поруку» або зменшення покарання, враховуючи його сімейне становище, та ін.

Але на Січі суворо каралися такі злочини, як бійки та вбивства людини, крадіжки приват-

ного або громадського майна, втрата совісті і обов'язку, що проявлялося в неповерненні позичених грошей або дезертирстві з поля бою.

Як повідомляє вже згадуваний історик А. О. Скальковський, в залежності від розмірів злочину та наслідків, ним заподіяних, на Січі застосовувалися такі кари:

1. Позбавлення членів (руки або ноги) шляхом перелому або відрубання.

2. Шибениця. Вона будувалась на людних шляхах майже у всіх паланках. Приреченого підвозили верхи на коні, накидали на шию петлю і, вдаривши коня, проганяли його. Часом вішали за ноги або залізним гаком за ребро. Шибеник висів в науку для інших до тих пір, поки його кістки не розсипалися. Знімати його заборонялось під страхом смертної кари.

3. Гостра паля. Це дерев'яний стовп (висотою 4,5 м і більше) з залізним півтораметровим шпилем. На цей шпиль приреченого насаджували так, щоб гострий кінець на 35 сантиметрів виходив спиною. Страчений сидів на палі до тих пір, поки повністю висихав. Коли вітер дув, то він обертався навколо своєї осі, а кістки його торохтіли. Застосовувалася рідко, зважаючи на надзвичайну жорстокість цієї кари.

4. Киї. Не дуже товсті, схожі на бичі до ціпів, якими молотили хліб, з дуба або іншого дерева. Це була найпоширеніша кара на Січі. Злочинця прив'язували або приковували до ганебного стовпа, що був у фортеці Січі, а також у кожній паланці. Це було великою ганьбою в середовищі, де людська гідність та честь були над усе. Біля стовпа клали в'язанку київ, ста-

вили їжу та різні напої. Засудженого примушували їсти і пити. Кожний козак, проходячи повз стовпа, випивши коряк горілки або меду, повинен був взяти з в'язанки кий і вдарити злочинця, приказуючи: «От тобі, вражий сину, щоб ти не крав і не роздавав, ми за тебе цілим куренем платили». Таким чином, засудженого били, доки забивали на смерть.

Покарання киями в невеликій кількості без ганебного стовпа застосовували за рішенням паланочного та січового судів.

ПРИКОРДОННА СЛУЖБА

Крім повсякденного навчання, козаки гарнізону Січі несли почергово прикордонну службу запорізьких земель. Метою прикордонної, або сторожової, служби було своєчасно виявити наближення татар і попередити про це Запорізьке Військо та населення міст і сіл України. Для цього не тільки на кордонах запорізьких земель, а й по всій їх території та вздовж русла Дніпра була створена мережа сторожових форпостів. Кожен форпост мав редут, тобто замкнуте польове земляне укріплення для самооборони, житло для козаків та стайню для коней. З форпосту почергово розсилалися розвідувальні роз'їзди (бекети), які вели розвідку в призначеному для цього районі. Для спостереження за місцевістю козаки використовували старовинні скіфські могили, а також насипали свої. Поважаючи минувшину і своїх предків, козаки ніколи не дозволяли собі ніяких земляних порушень на старовинних могилах.

Тільки на насипаних своїми руками узвишсях вони робили редути та інші споруди¹.

У козацького роз'їзду було правило — виїздити на могилу для проведення спостереження за місцевістю тільки одному вершникові. Це було паролем для інших козацьких роз'їздів, бо татари виїздили на могилу всім підрозділом.

Для передачі інформації про наближення чи напад татар використовувалась звукова (постріл з рушниць або гармати) та візуальна (дим, полум'я) сигналізації. Для цієї мети біля кожного форпосту та в інших підвищених місцях ладналися сигнальні вогняно-димові споруди, які називалися фігурами. Як повідомляє Д. І. Яворницький, для побудови фігури використовувались 19 просмолених бочок з одним днищем і одна зовсім без дна. Спочатку ставили у коло шість бочок і зв'язували їх просмоленими канатами, на них ставили друге коло із п'яти бочок, на нього — третє з чотирьох бочок, далі — четверте з трьох бочок і п'яте коло — з двох. На самий верх ставили бочку без дна. При такій побудові всередині фігури з гори до низу створювалася порожнеча, в яку заливали смолу. Над верхньою бочкою клали залізний прут з блоком, через нього протягували довгий мотузок, один кінець якого з запалювачем і грузилом спускався в порожнечу. Біля фігури будувалась вишка, на якій почергово чатували козаки-спостерігачі.

¹ Львівський історик Мацюк Орест Ярославович виявив ланцюг курганів, що йде з нижнього Подніпров'я до Карпат. Це свідчить, що на території України існувала ціла система попередження, в якій Січ була передовим форпостом.

Як тільки розвідувальний роз'їзд або спостерігачі на вишках виявляли появу ворога, негайно запалювалась найближча фігура, вогонь і дим від

*Козацький сигнально-сторожовий пост («фігура»)
A Cossack signal-sentry post*

неї відразу помічали на сусідніх вишках і теж підпалювали свої фігури. Через деякий час палали фігури вже біля Січі та біля південних міст і сіл України.

Подавали свій голос січові гармати, заклично звучали козацькі сурми, шикувались козацькі

підрозділи для відсічі нападникам. У містах і селах вдаряли церковні дзвони, люди шукали порятунку за оборонними спорудами.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

Запорізьке Військо славилось своєю високою боєготовністю і військовою майстерністю. Це досягалося в значній мірі завдяки тому, що воно було регулярним і значна його частина перебувала в черговому режимі, тобто жила в куренях на Січі, займаючись повсякденно бойовою підготовкою.

Гарнізон Січі був здатний негайно дати відсіч ворогові, а також за короткий час зібрати велике військо. Йоган-Йоахім Мюллер пише про великі можливості Запорізького Війська щодо його збільшення: «Чисельність козаків не постійна і може значно збільшитись протягом одного дня. З шести тисяч душ вони можуть мати наступного дня вісімнадцять тисяч, а трохи перегода — вже тридцять тисяч». Висока військова майстерність Запорізького Війська досягалась за рахунок добре налагодженого військового навчання. В значній мірі прагнення козаків добре володіти зброєю обумовлювалось ще й тим, що кожного дня козак міг підстергти татарин, і тоді його долю вирішувала військова майстерність. Невпинні сутички козацьких охоронних загонів з татарськими, що займались розбоєм на шляхах, загартовували козаків, підвищували їх бойовий досвід.

Про запорізьких козаків як неперевершених майстрів військової справи багато написано іно-

земцями. Так, католицький священник А. Віміна, що побував на Україні в 1650 р., записав: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку,

Козак їде на Січ
(з картини Л. Жем-
чужникова)
A Cossack on his way
to the Sich (from
a picture by L. Zhem-
chuzhnykov)

відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

На полі бою запорізькі козаки вели з високою майстерністю організовану стрільбу з рушниць. У багатьох письмових джерелах підкреслюється вміння козаків з давніх часів будувати окопи, ва-

ли, засіки і всякі земляні укріплення. Так, польський вчений Ш. Старовольський у своїй книзі «Полонія», виданій у Кельні (Німеччина) 1632 р., пише: «В своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації в світі». В описі про козацьке військо 1628 р. він пише, що козак, крім рушниці і запасу харчів, повинен був мати сокиру, косу, лопату і все потрібне для того, щоб сипати вали. Він також свідчить, що в битві з литовським військом 1649 р. під Лоевом кожний козацький кіннотник «при сидлі мав лопату». За повідомленням польського історика А. Грабовського, під час цієї битви козаки, відбиваючи атаку ворожого війська, спішилися, тобто зійшли з коней, і за чверть години побудували засіку і могутній табір у густому лісі, до якого литовська кіннота не могла доступити.

Запорізьке Військо поділялося на піхоту, кінноту та артилерію, але неперевершену славу козаки здобули як піхотинці. Ми не можемо уявити козака без коня, але дуже часто козак йшов у бій без свого вірного друга, спішившись напередодні. Ця риса Запорізького Війська складалася історично. Ведення бойових дій у голому степу з ворогом (татарами), чисельність, а також час нападу якого неможливо було передбачити, примушувало запорізьких козаків шукати надійних тактичних засобів боротьби, якими стали використання піхоти під захистом табору з возів, шанців, вогню з мушкетів та артилерії.

Великий вплив на формування військового мистецтва Запорізької Січі справило також захід-

ноевропейське військове мистецтво часів початку Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. Згідно з цим військовим мистецтвом вважалося, що основними родами військ, з тактичної точки зору, є піхота та артилерія. Кінноті ж відводилась допоміжна роль. Приділялась велика увага фортифікаційній справі, побудові та штурму укріплень. Але під кінець Тридцятилітньої війни зароджується лінійна тактика, зменшується глибина побудови військ на полі бою, що збільшує їх фронт, отже, і кількість атакуючих. Тепер в одну лінію стають піхота, кіннота і артилерія. Зростає роль кавалерії. Богдан Хмельницький брав участь у Тридцятилітній війні напередодні її завершення (1645 р.) на боці Франції проти Іспанії. Отже, він був свідком і учасником зародження нових тактичних способів збройної боротьби, особисто був знайомий з талановитим французьким військовим теоретиком і полководцем Конде. Крім того, досвід козацько-селянських повстань проти шляхетсько-магнатської Польщі протягом 1591—1638 рр. показав, що причиною їх поразок було застосування переважно оборонних тактичних способів боротьби, а найголовніше — відсутність хорошої кінноти.

Зважаючи на цей досвід та зародження нової тактики, Хмельницький, починаючи повстання 1648 р., використовує в перших битвах з польськими військами татарську кінноту. Але в наступні роки створює свою, козацьку кавалерію, яка бере участь у битвах під Лоевом (1649 р.) та під Берестечком (1651 р.). Після воз'єднання України з Росією (1654 р.) кіннота Запорізького Війська одержує подальший розвиток. Під час російсь-

ко-турецьких воєн (1768—1774 рр.), в яких разом з російськими військами брало участь Запорізьке Військо, козацька кіннота відігравала провідну роль у боротьбі з татарами.

Враховуючи високу рухливість кінноти, зокрема, татарської, Хмельницький за її допомогою створює самостійний передовий загін, обов'язками якого було зустріти або наздогнати противника і шляхом проведення розвідки боєм зупинити його та зв'язати бойовими діями до підходу головних сил. Така тактична розвідка (з використанням передового загону) була ним використана в битвах на Жовтих Водах та під Корсунем (1648 р.).

До речі, за свідченням сучасного польського історика Веслава Маєвські, тактичні засоби збройної боротьби, створені Богданом Хмельницьким, були запозичені польськими воєначальниками, зокрема, С. Чернецьким. Цікаво, що в той час, коли Б. Хмельницький підняв повстання 1648 р., в Англії діяв талановитий полководець Англійської буржуазної революції XVII ст. О. Кромвель. Він також вимушений був створювати кінноту революційної армії, рівнозначну дворянській кавалерії короля. Ці великі люди епохи листувалися між собою.

Керуючись новою тактикою та враховуючи умови театру війни, Хмельницький відмовляється від облоги фортець, блокуючи їх, і зосереджує увагу на бойових діях проти головних сил ворога шляхом «промислу», тобто пошуку зустрічі з ним.

Але неперевершеної майстерності запорожці досягли у використанні табору з возів, який застосовувався для просування військ, наступу, а також оборони. Історія виникнення і розвитку

бойового порядку — табору з возів — губиться в глибині віків. Так, візантійський історик Феоділакт Сімокатта (перша половина VII ст.) пише, що «600 слов'янських воїнів, зустрівшись з 1000 візантійських, стали табором і під захистом зв'язаних возів завдавали візантійцям великої шкоди металевими дротиками». Відомо також, що воїни Київської Русі під час битви з ординцями на р. Калці (1223 р.) мали оборонний табір з возів. Табором широко користувалися половці (XII ст.), чехи (1419—1434 рр.), а також поляки. Батьківщиною табору з возів є безмежний степ. Народившись спочатку як спосіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на грізний, неприступний спосіб оборони, а потім і наступу. Згідно з організаційною структурою війська того часу на кожні 5—10 козаків був один віз, на якому перевозились зброя, боєприпаси, продукти, фураж для коней (взимку), лопати, сокири, пилки та ін. На окремих возах перевозилися гармати. Як пише трансільванський історик Краус, «в поході ці вози їдуть з двох боків, а посередині піше військо, і в разі потреби ці вози служать їм за шанці, цими возами вони дуже сильні, і про них кажуть, що немає в світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, як козаки».

Рухомий табір з возів мав вигляд прямокутника, по великих сторонах якого рухались вози один за одним, в один або декілька рядів. Між рядами возів рухалось спішене військо. В першому або другому зовнішньому ряду були встановлені гармати, а біля возів йшли козаки з вогнепальною ручною зброєю, готовою до бою. Посере-

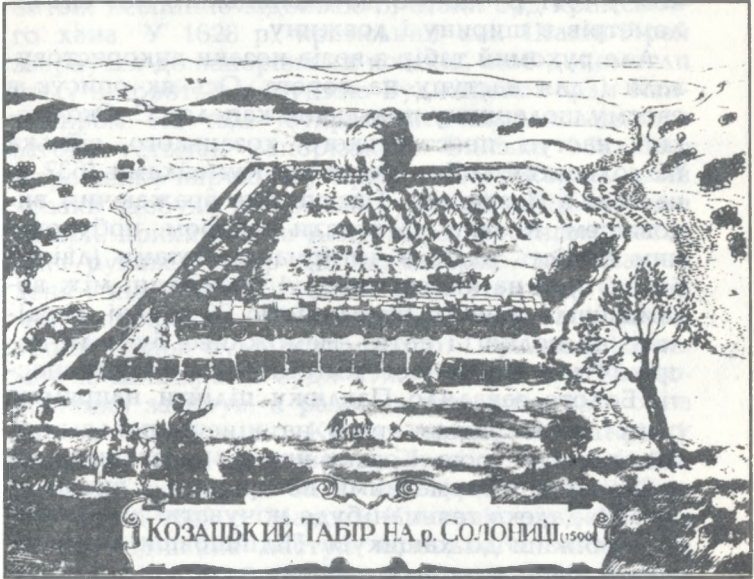
дині табору вели коней. Передня і задня сторони прямокутника були не замкнені, їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін прямокутник

Козацький рухомий табір
A Cossack mobile camp

мав «крила», тобто один або декілька рядів були довші за інші на величину ширини табору. Якщо табір раптово зупинявся для оборони, «крила» заворачивалися, замикаючи передню та задню сторони табору возами. Що робилося далі, красномовно свідчить турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи події під час походу козаків 1657 р.: «Вони розташувалися з західної сторони мадярського табору на іншому березі ріки. Миттево, подібно кротам, розривши землю, вони взяли величезний табір в кільце. Виставили

навкруги варту. На кургані, зверненому до табору Ракоці, вони вирили лінію рівчака і закріпили його сорока-п'ятдесятьма гарматами. Потім вони

Козацький табір на Солониці в обороні (1596 р.)
A Cossack camp defending themselves on the Solonitsya (1596)

зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. В проміжках між возами було виставлено багато рушниць».

Якщо передбачалася довготривала оборона табору, то колеса возів закопувались у землю, її насипали і на вози. Навколо возів із зовнішньої і внутрішньої сторони робилася мережа окопів та брустверів, з'єднаних ходами сполучення.

Такий табір був базою, з якої розпочиналися подальші бойові дії з ворогом. Розміри табору залежали від кількості війська. Так, під Берестечком у 1651 р. табір Б. Хмельницького мав сім кілометрів в ширину і довжину.

Але рухомий табір з возів козаки використовували і для наступу на ворога. Ось як описує в своєму щоденнику польський капелан С. Окольський наступ повстанського козацького війська на польський табір в битві під Кумейками 1637 р. на чолі з Павлюком. Наступ був вражаючим видовищем. Козаки наступали табором, побудованим в шість рядів з чотирма гарматами (дві на боках і дві на кінцях табору). В середині між возами йшло військо чисельністю 23 тисячі, розділене на полки і сотні. Неможливо було їх поприкнути у відсутності кмітливості і майстерності. Болото завадило Павлюку підійти напрямки, і він пішов уздовж ріки на кінець польського військового строю. Козаки йшли з розгорнутими прапорами, з гарматними пострілами і викриками: «А далеко гетьман буде ночувати?!», «Лящичу, побіжиш до хащичу!». Підійшовши до польського війська, козаки вдарили з гармат і самопалів. Почалася перестрілка. Дим від запаленого хутора і від пороху застилав очі козакам, бо вітер був у їх сторону і заважав їм вести бій. Щоб вийти за межі болота та димової завіси, козаки на ходу почали перебудовувати свій табір у 12 рядів. Цим скористались поляки, вдарили на стики перебудови табору і увірвались до нього. Козаки ціною значних втрат відбили атаку і почали відступати табором.

Відомі також і глибинні бойові рейди козаць-

кого табору. Так, у серпні 1621 р. сорокатисячне козацьке військо рухалось під захистом табору з возів по території Молдавії в район Хотинської битви, невпинно відбиваючи атаки орд кримського хана. У 1628 р. кримський хан Шахін-Гірей звернувся до запорізьких козаків, щоб допомогли йому в боротьбі з мурзою Буджацької орди Кантемиром. На чолі чотирьохтисячного козацького загону гетьман Запорізького Війська Михайло Дорошенко вирушив у Крим. За Перекопом, який козаки здобули штурмом, рухомий табір оточили татари, прихильники Кантемира. Протягом шести днів рухався табір до Бахчисараю, відбиваючи день і ніч навальні атаки татар. На річці Салгир між Дорошенком і Кантемиром відбулася битва, в якій татари були розгромлені. Поранений Кантемир із залишками орди втік у Кафу, але М. Дорошенко загинув, а разом з ним полягла і одна тисяча запорожців. Козаки привезли з Криму гармати, які Кантемир відібрав у польсько-козацького війська в битві під Цецорою у 1620 р.

У липні 1648 р. Максим Кривоніс під захистом табору здійснив наступ козацького війська на польсько-магнатське військо і розгромив його в районі Старокостянтінова.

Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога. Так, Боплан повідомляє у своїй книзі «Опис України»: «Кілька разів я зустрічав у степах татарів, їх було понад п'ятсот, і вони нападали на наш табір, але нічого не могли вдіяти, хоча й було зі мною лише 50 чи 60 козаків».

Особливістю рухомого табору з возів було те, що йому не страшна була перевага ворога в озбро-

енні та військовій майстерності. Тож не дивно, що табір з возів широко використовували повсталі селяни для свого захисту від військ поневолювачів. Так, у 1651 р. на допомогу Б. Хмельницькому під Білу Церкву йшли селянські табори, відбиваючись від шляхетських військ.

Під час гуситського революційного руху в Чехії (1419—1434) селянське військо під захистом табору з возів звело нанівець неперевершену майстерність до двобою німецьких рицарів, закованих у броню. Рицарі терпіли одну за одною ганебні поразки. Як свідчить чеський історик Рудольф Урбанек, легендарний полководець гуситів Ян Жижка, беручи участь у битві під Грюнвальдом (1410), познайомився вперше з використанням табору з возів для оборони. Як ми вже вказували, в цій битві брали участь і українські війська. Тож не дивно, що під час цієї битви з'явився табір з возів, який і запозичили гусити. Враховуючи характер ворога та складний рельєф Чехії (гірно-лісистий), Ян Жижка пішов далі в розвитку табору з возів. Якщо у козаків табір — це елемент бойового порядку, який виникав у разі потреби, то в гуситів він стає постійним родом війська. Гуситський віз перетворюється на тактичну бойову одиницю, яка має обслугу у складі 20 чоловік, серед яких: шість лучників, два стрільки з рушниць, два меченосці з щитами, чотири ціповики, чотири воїни з баграми і мечами, два їзових з мечами і щитами. Створюється конструкція воза з високими бортами, закритими дерев'яними щитами, розміри яких можна було нарощувати. Це дозволяло вести бойові дії не тільки біля воза, а й з воза.

Віз транспортувався двома парокінними упряжками. На окремих возах, обладнаних рухомими площадками, розташовувалися гармати... Ян

Гуситський рухомий табір
A mobile camp of the followers of Jan Gooš

Жижка розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також порядок побудови та перебудови табору, зокрема, під час руху. Як бачимо, у гуситів кожен віз був перетворений на неприступну маленьку фортецю. Його обслуга могла вести бій з рицарями навіть окремо від табору, завдаючи їм нищівних ударів.

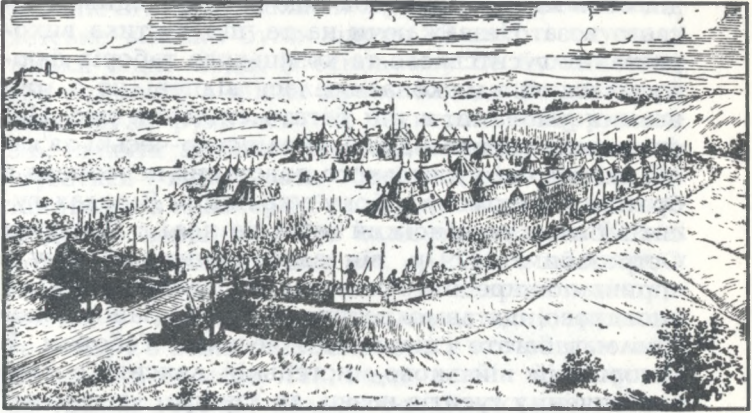
Чому козацький віз і козацький табір не перетворились на рід війська, як це сталося у гуситів? Справа в тому, що рицар мав багатократну перевагу над повсталим гуситом — селянином у військовій майстерності і озброєнні. У зв'язку з цим гусит міг вести боротьбу з рицарем тільки

в умовах, де останній не мав можливості реалізувати свою перевагу. Такими умовами була боротьба під захистом воза. Недосконалість вогнепальної зброї, а також наявність у рицаря броньового захисту дозволяли йому під час бою наблизитись безпосередньо до гуситського возу. Тут замість загальноприйнятого рицарського двобою він одержував удар ціпом по голові або за допомогою багра його стягували з коня, після чого він вже втрачав свої бойові якості. Отже, виникнення бойової обслуги гуситського воза було викликано умовами боротьби повстанців з рицарями. Крім цього, рельєфні перепони, на які багата чеська земля, вимагали досконалої злагодженості дій під час руху між кожним возом, що забезпечувалось високою підготовкою його обслуги.

На відміну від гуситського табору, козацький рухомий табір з возів будувався залежно від тактичної обстановки і переслідував створення штучної перепони для ворога на відкритій, рівнинній місцевості. Для його побудови використовувалися звичайні обозні вози, обладнані пристосуванням для запрягання коней з обох кінців. При цьому основним способом підвищення захисних функцій, тобто неприступності табору, було збільшення кількості возових рядів (до 6—12). З цією побудовою поєднувалося широке використання артилерії малого калібру, що вела вогонь під час руху з возів, а також швидкострільність та влучність мушкетного вогню. Наближення, наприклад, татарської кінноти до такого табору ближче дальності стрільби вогнепальної зброї було для неї смертельним. Тому бій без-

посередньо біля возів козацького табору був винятком, а історія його використання не знає прориву. Отже, за таких умов не могла виникнути

*Табір гуситів в обороні (перша половина XV ст.)
A camp of the followers of Jan Goos defending themselves (the first half of the 15th c.)*

обслуга козацького воза, адже їй нічого було робити. Тому козацький табір не перетворився на рід війська, а залишився протягом віків бойовим порядком формувань Запорізької Січі. Але є всі підстави стверджувати, що в таборі кожен п'ятдесят козаків під час маршу або зупинки перебували біля свого воза і кожен з них мав певні обов'язки. Частина з них забезпечувала безперервність вогню, а частина слідкувала за рухом воза і загальними сигналами керування табором, щоб не допустити розриву ряду. Якщо ж табір зупинявся для тривалої оборони, то козаки роби-

ли земляні укріплення біля свого возу. Хтось серед них був старшим, розподіляв обов'язки і відповідав за дії цього маленького підрозділу. Є всі підстави також вважати, що козаки мали розподіл обов'язків на випадок бою безпосередньо біля свого воза. Незважаючи на те, що тактика використання гуситського та козацького таборів формувалася та вдосконалювалася відповідно з місцевими умовами, в ній багато спільних рис. Цій спільності сприяли давні українсько-чеські зв'язки, які під час гуситського повстання переросли в братську допомогу з боку українців. В рядах гуситів бився український загін на чолі з Федором Острозьким. 1429 р. він здобув місто Жіліну і сприяв поширенню гуситства в Словачії. Тож не випадково, що демократичний устрій Запорізької Січі мав багато спільного з чеським Табором. В запорізькій військово-мистецькій лексиці є такі запозичені у гуситів назви, як «табір», «гетьман», «гаківниця» та ін.

Про братні зв'язки та вплив військового мистецтва гуситів на військове мистецтво запорізьких козаків український письменник і поет Михайло Старицький пише:

Хай чех оповіда, чи ми не стояли
За правду братерню горою?
Та з Жижкою ж вкупі діди наші дбали
Й здобули козацького строю!

(«Поклик до братів слов'ян»)

Досвід використання рухомого козацького табору свідчить, що якщо він був неприступним в степу, то на складній нагорній місцевості з ярами, болотами та дібровами виникала небезпека його розриву. В цих умовах особливо ураженими

від куль стають коні, бо ворог має можливість непомітно підійти до табору. Тільки висока майстерність побудови та використання табору, якою володіли козаки та гусити, могла в таких умовах забезпечити його захисні функції. Польсько-шляхетське військо було кінним. В піхоті служили тільки бідні люди. В основному це були козаки або найманці з інших країн. Коли військо вимушене було рухатись під захистом табору з возів, шляхта вважала для себе принизливим спішуватись і виконувати обов'язки піхотинців. Останніх же в кавалерії було дуже мало, бо на кожні десять вершників був один піхотинець. Кожні чотири вершники мали віз, але його обороняли озброєні обозні та слуги. Тож високої майстерності в побудові та використанні рухомого табору з возів, запозиченого у козаків, польське військо не мало. Так, відступаючи від Корсуня 26 травня 1648 р., польсько-шляхетський табір з возів зайшов у Горохову Діброву, де через природні рельєфні перепони (яр та болото), а також штучно зроблені козаками (канави та завали), які тут були в засідці, був у двох місцях розірваний і вщент розгромлений.

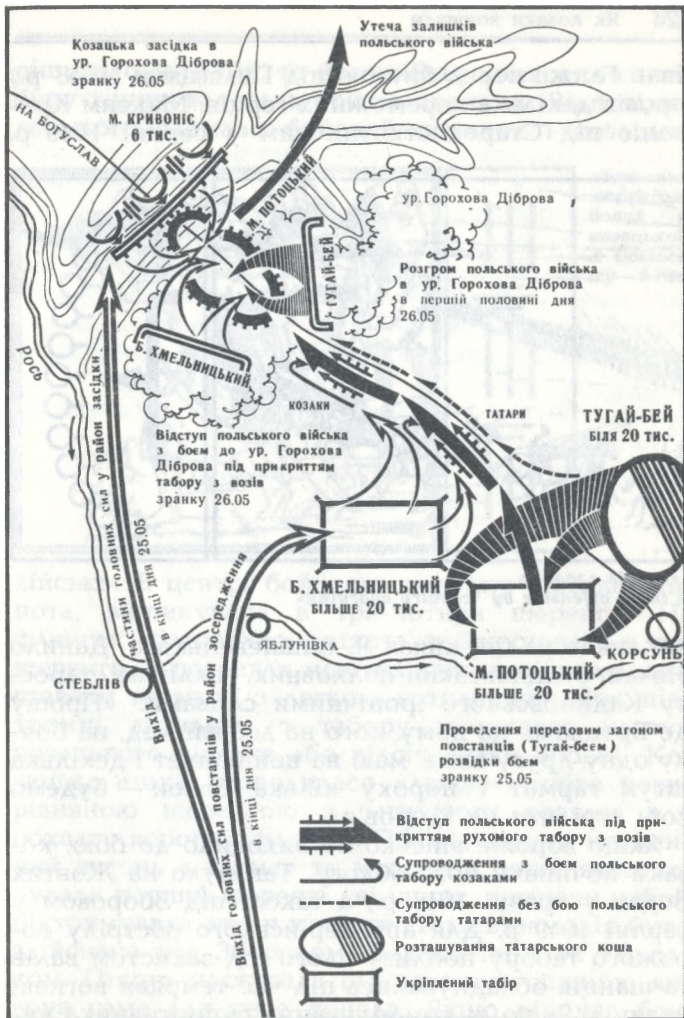
Якщо козацьке військо вирушало в похід і при цьому передбачалася зустріч з ворогом, то його похідний порядок будувався за всіма правилами військового мистецтва. Про це, наприклад, свідчить висування військ Б. Хмельницького в район Корсунської битви у травні 1648 р.

Першим рухався козацький розвідувальний загін, який вислав на відстань до шести кілометрів розвідувальні роз'їзди. За розвідувальним загоном на відстані чотирьох-шести кілометрів ру-

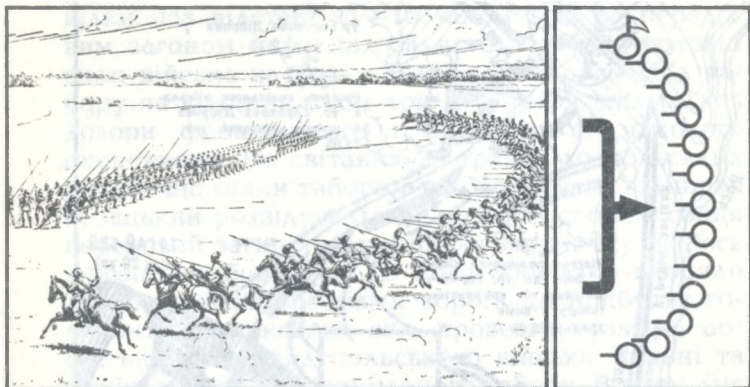
хався передовий загін, що складався з трьох підрозділів татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм, який теж вислав на відстань до шести кілометрів фронтальні та бокові роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11—15 кілометрів за передовим загonom йшли під захистом таборів головні сили війська на чолі з Б. Хмельницьким. Від табору на відстань у два-три кілометри висилались дозори фронтального і бокового сторожового охоронення. На світанку 25 травня до польських військ, що стали табором під Корсунем, підійшов козацький розвідувальний загін. Зі сходом сонця передовий загін (татари) форсував з ходу р. Рось і розпочав бойові дії. В його обов'язки входило зв'язати бойовими діями ворога до прибуття головних повстанських сил, провести розвідку боєм, виявити склад польського війська, сильні та слабкі місця його укріпленого табору. В кінці дня 25 травня до Корсуня підійшли головні сили війська Б. Хмельницького.

Бій з ворогом козаки розпочинали герцем, тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Такий козак-сміливець сам або на чолі загону наближався до польського табору і закликав до двобою. Якщо ніхто не виходив, сипались образи на адресу польського війська, звинувачуючи його в боягузстві й нікчемності. Для чванливої польської шляхти це було гірше смерті. Військова козацька старшина вважала ознакою рицарської честі викликати ворога на двобій. Так,

*Схема Корсунської битви, що відбулася
26 травня 1648 р.
A scheme of the Korsun Battle on May 26,
1648*

Іван Ганжа перед битвою під Пилявцями (1648 р.) провів декілька переможних герців. Максим Кривоніс під Старокостянтинівим у серпні 1649 р.

Наступ козаків «лавою»

Cossacks in an offensive by «cavalry charging»

викликав на бій князя Я. Вишневецького. Данило Нечай, брацлавський полковник, закликав старосту Калиновського іронічними словами: «Прошу до Брацлава, до дому мого на добрий мед, на бочку одну-другу вина, маю на цей банкет і декілька штук гармат і пороху кілька бочок — будемо собі стріляти на здоров'я».

Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки починали його облогу. Так було на Жовтих Водах у травні 1648 р., а також під Зборовом у серпні 1649 р. Для артилерійського обстрілу ворожого табору поблизу нього під захистом валів та шанців обладнувались під час темряви вогневі позиції. Якщо ж командування супротивника ви-

рішувало дати бій, то його військо виходило з табору і шикувалось в бойові порядки. Відповідно до нього займало бойовий порядок і козацьке

*«Батовий» (трьох-шеренговий) бойовий порядок козацької піхоти
A Cossack infantry 3-rank formation*

військо. В центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах «батовалась» піхота, тобто ставала в три шеренги. В розривах між піхотними підрозділами ставали гармаші з легкою артилерією. При підтримці артилерії з табору починався наступ козацького війська або відсіч атаки ворога. Козацька атака проводилася «лавою», тобто невірвняною шеренгою з загнутими краями для обхвату ворога з флангів. Піхота, ведучи невпинний вогонь з гармат та мушкетів, який забезпечували першій шерензі дві інших, готуючи набої, підтримувала атаки кінноти. Така взаємодія була здійснена під Зборовом, Берестечком та Городком. Піхота наступала під захистом шанців, які вона сама для себе копала. Якщо під час бою

козацьке військо змішувалося з ворожим, то такий бій вони називали «галасом». Бій окремими загонами, не зв'язаними між собою, козаки називали «розгардіяшем». А якщо піхотний підрозділ попадав в оточення, то він приймав бойовий порядок «триангулою», тобто стрій трикутником, і бився на смерть. Так було 30 червня 1651 р. у битві під Берестечком, коли 300 козаків, оточені польським військом, не здавались в полон. Останній козак, що ще залишився живим, декілька годин відбивався, поки не був заколотий спинами.

Про героїчну загибель козаків під Берестечком Т. Г. Шевченко писав:

Нас тут триста, як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.

(«За байраком байрак...»)

Сьогодні на місці Берестецької битви викарбувані такі слова: «Друже! Вклонись землі, на якій в 1651 році, виборюючи свободу і незалежність українського народу, запорізькі козаки смертю смерть здолали...»

Головною метою бою було виснаження супротивника та його деморалізація. З цією метою Б. Хмельницький затримував у таборі частину війська, яке у вирішальний момент повинно було завдати смертельного удару. Цей удар завдавався тоді, коли ворог цього не чекав. Так, під Пилявцями та під Зборовом приховане військо своїм раптовим наступом викликало у ворога паніку. Навальний обхват ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмиле використання рельєфу місцевості —

характерні риси військового мистецтва запорізьких козаків. Керування підрозділами в бою здійснювалось візуальними та звуковими «гаслами»,

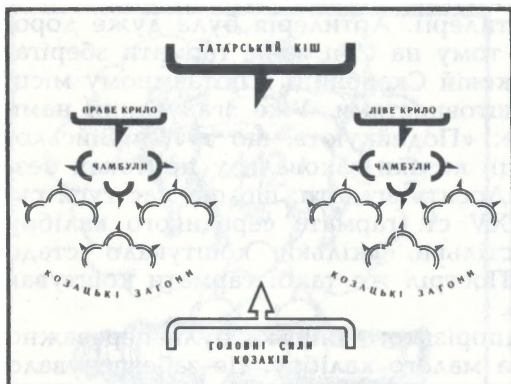
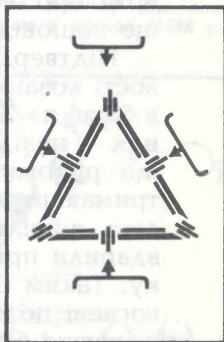

Схема бою козаків «розгардіяшем» (окремими загонами)
A Cossack battle in separate detachments

Оборонний бій козаків «триангулою» (трикутником)
A defensive battle of the Cossacks in a triangle

для яких використовувався прапор, труба (сурма) або голос.

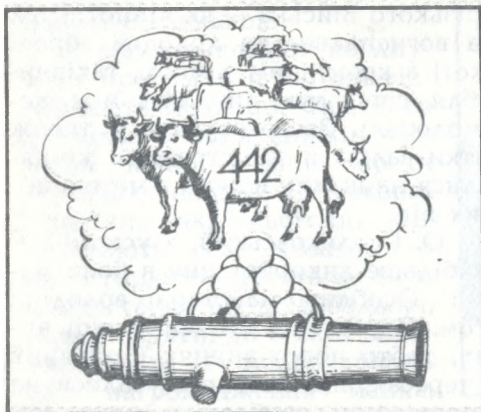
Джерела свідчать, що козаки були великими майстрами артилерійської справи. Як пише ук-

раїнський літописець XVIII ст. Самійло Величко, на Січі було постійно 50 гармат. А український історик А. О. Скальковський повідомляє, що жодний запорізький кінний загін не виступав у похід без артилерії. Артилерія була дуже дорогою зброєю, тому на Січі зайві гармати зберігалися у Військовій Скарбниці в потаємному місці нарівні з коштовностями. Уже згадуваний нами Боплан пише: «Подейкують, що тут, у Військовій Скарбниці, козаки заховали у притоках безліч гармат». Досить згадати, що під час гуситських війн у XV ст. гармата середнього калібру коштувала стільки, скільки коштувало стадо з 442 корів. Постріл же такої гармати коштував дев'ять корів.

Гармати Запорізького Війська були переважно середнього та малого калібру. Це забезпечувало артилерії велику її рухливість та маневровість, що відповідало козацькій тактиці.

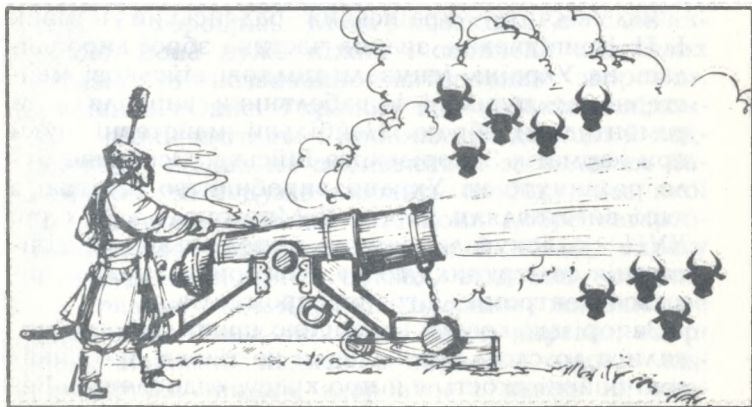
Підтвердження високої рухливості і маневровості козацької артилерії було продемонстровано в битві на Жовтих Водах, про що свідчить її учасник — невідомий польський жовнір. Він пише, що рухомий польський табір обігнали козаки, тримаючи в руках гармати. Потім вони зупинились, зійшли з коней, поклали гармати на землю і вдарили прямою наводкою по польському війську. Таким способом вони змінили декілька разів вогневі позиції. Втрати в польському війську від їх вогню були настільки великі, що татари почали кричати, щоб вони припинили стрілянину, а то їм не достанеться ясиру, тобто полонених. За свідченням вже згаданого українського літописця Самійла Величка, Б. Хмельницький, вра-

ховуючи досвід битви на Жовтих Водах, для поліпшення влучності, щільності та маневровості артилерійського вогню об'єднає всі гармати (26

*Вартість гармати (XV ст.)
The cost of a cannon in
comparison (15th c.)*

*Вартість одного пострілу гармати (XV ст.)
The cost of one shot
from a cannon (15th c.)*

одиниць) в один підрозділ, а частину з них (15 одиниць) переводить на однокінну двоколісну тягу. До кожної гармати призначає обслугу і організовує навчання гармашів. Крім гармат, на озброєнні Запорізького Війська — як кінноти, так і піхоти — була вогнепальна та холодна зброя: рушниця (мушкет) з кременним замком, гаківниця, пістоль, шабля, спис, лук, кинджал, ніж, келеп (бойовий молоток). Застосовувалися також «якірці» — шматки заліза з загостреними кінцями, які розкидалися на шляху ворога з метою поранення кінських ніг.

Як свідчить А. О. Скальковський, з усього переліку зброї найбільше використання в боях мали рушниця і спис. Особливо майстерно володіли запорожці списом. Порох та кулі запорожці носили в ладунках, тобто порохівницях (шкіряних торбах), або в чересах, що перехрещувалися на грудях. Були порохівниці, зроблені з інших матеріалів, мали гарне та дороге оздоблення.

Як свідчить український радянський історик І. П. Крип'якевич, значна частина зброї вироблялась на Україні. Існували полкові військові майстерні, де пушкарі і шабельники виробляли та ремонтували зброю. Найбільші майстерні були при «арматі» Запорізького Війська. Особливо було розвинуто на Україні виробництво селітри, з якої виготовляли порох. У Миргороді з 30-х рр. XVII ст. існувала окрема королівська «адміністрація селітряних угодь». Миргород і надалі лишався центром селітряних промислів.

Запорізькі козаки з великою прихильністю ставилися до своєї зброї, дбали не тільки про її високі бойові якості, а й про красу, оздоблення. Ве-

ликою пошаною користувалася шабля. Носили її з лівого боку, і була вона невід'ємним елементом національного одягу українців. Козаки називали її «шаблею-сестрицею», «не-нькою-рідненькою».

Зі зброєю козаки поєднували прекрасні риси, які відзначають іноземці. Так, П'єр Шевальє в своїй книжці «Історія війни козаків проти Польщі» пише: «Мешканці України, які сьогодні всі називають себе козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, смі-

ливі і хоробрі... Мова козаків... є слов'янською. Вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та незвичайно витончених зворотів». Боплан в «Описі України» про козаків повідомляє: «Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя... Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хво-

Козацький гармаш
A Cossack gunner

ріють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

Турецький літописець Наїма (XVII ст.) так зауважив про запорізьких козаків: «Можна впевнено сказати, що неможливо знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало піклувалися про своє життя і так мало боялися б смерті».

Запорізька Січ... Одне з найдивовижніших явищ історії людства. Але дивно ще й те, що запорізький козак не тільки піхотинець, кіннотник, артилерист, а ще й моряк. Адже Запорізьке Військо робило походи по Чорному морю проти своїх запеклих ворогів — турків. Як і в використанні табору з возів, так і в морських походах запорізькі козаки є прямими спадкоємцями своїх предків слов'ян — антів. Так, у військовому посібнику візантійців «Стратегіконі» (VI ст.) розповідається про вміння слов'ян надзвичайно довго перебувати під водою. «При цьому, — говориться в посібнику, — вони тримають в роті спеціально виготовлені великі видовбані з середини очеретини, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи горілиць на дні (ріки), дихають за допомогою їх так, що зовсім неможливо здогадатись про їх (присутність)».

Тож не дивно, що запорізькі козаки надзвичайно широко користувалися цим способом занурювання в воду для проведення розвідки або уникнення від переслідування ворога.

Візантійські письменники VII ст. згадують про слов'янські човни-однодревки, в спорудженні яких слов'яни вважались великими майстрами. Повіdomляється про походи антів на таких човнах по Чорному морю.

Твори візантійських істориків також розповідають про численні морські походи воїнів Київської Русі до берегів Візантії. В них, зокрема,

*Бій козаків з ворогом «галасом» (тобто змішавшись з ним)
A Cossack fight against the enemy by intermingling among them*

говориться про те, що в одному човні русів розташовувалось від 40 до 60 озброєних воїнів. Адже запорізька чайка теж брала на борт 50—60 озброєних козаків. Як повідомляє Боплан, для здійснення походу скликалась січова рада, на якій обирався наказний отаман, а біля Військової Скарбниці п'ять-шість тисяч козаків починали будувати човни — чайки.

Довжина човна була близько 20 м, ширина (в верхній частині) та висота — чотири метри. Дно чайки — довжиною до 16 м — робилося суцільним, із стовбура човнового дерева — верби або липи. Боки човна обшивалися дошками шириною 30 см і довжиною чотири метри. Всередині роби-

ли перегородки і лавки, а потім човен просмолювали. На човні ставились два стерна, по одному на кожному кінці, а також десять—п'ятнадцять

Спосіб тривалого перебування козака під водою
A Cossack's method of prolonged hiding under water

пар весел. Такий човен був швидкохіднішим і більш маневровим, ніж турецькі веслові галери. На човні також ставили щоглу для вітрила. Для усталеності та непопленості човна до його бортів прив'язувалися за допомогою лика з липи або дикої вишні товсті в'язки очерету. Оскільки верхньої палуби не було, то човен, заповнений водою, не тонує, утримуючись на цих в'язках.

Сухарі зберігалися в бочці довжиною три метри і діаметром 120 см, яка закріплювалася на човні. Брали також з собою пшоняну кашу та борошно, розмішане на воді, яке їли, змішавши з кашею. Це були одночасно і їжа, і напій. «За півмісяця,— пише Боплан,— шістдесятєро з них зведе один човен, бо я вже казав, що вони майстри на всі руки. Отак за два-три тижні мають 80—100 готових човнів, які я описав; в один човен сідає від 50 до 70 козаків. Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею. А на кожному човні є також чотири-шість фальконетів, необхідна для

походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженською свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас. Так виглядає плавучий козацький табір на Чорному морі, який не боїться штурмувати найбільш укріплені міста анатолійського берега».

Про військову дисципліну, що панувала в цьому таборі, Боплан пише: «Під час цих походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: дуже строго вони дотримуються цього».

Спорядившись, флот пливе по Дніпру. На човні похідного отамана на одній третій висоти щогли майорить відзнака командуючого флотом. Турки, вже попереджені про похід козаків, чекають на їх флот у гирлі Дніпра. Але козаки, переховуючись в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, чекають темних ночей і виходять в море. Султан відсилає гінців по всьому узбережжі своєї імперії з попередженням, що козаки вийшли в море. «...По всій країні,— продовжує Боплан,— здійсмається тривога, сягає вона самого Константинополя». За 36—40 годин козаки досягають берегів Анатолії. Висаджуються на берег, беруть з собою одну рушницю, а в кожному човні для охорони залишають двох козаків і двох джур. На Запорізькій Січі вважалося, що справжній козак — це козак, що побував у морському поході. То ж джура після морського походу ставав козаком. Після проведення бойових операцій на узбережжі козаки поверталися на Січ. Якщо в

морі їм зустрічалася турецька галера чи інші кораблі, запорожці їх переслідували, нападали і брали штурмом. Як це відбувалось, описує Бо-

Запорожці споряджаються в морський похід
The Zaporozhians preparing for their campaign to the sea

план: «Човни їхні виступають з води не більше як на дві з половиною стопи¹, тому козаки бачать ворожий корабель чи турецьку галеру скоріше, ніж їх самих запримітять. Далі вони спускають вітрила і дивляться, куди дме вітер; намагаються плисти так, щоб сонце було в них за плечима. За годину перед заходом сонця чимдуж веслюють до

¹ Стопа — близько 30 сантиметрів.

галери чи корабля і зупиняються за милю поодаль, щоб не втратити його з поля зору. Таким чином тримають їх на оці, а опівночі, за сигналом, підпливають до кораблів. Половина козаків готова до бою, чекає лише відповідної хвилини, коли візьмуть галеру на абордаж, а тоді проникає всередину. На кораблях дуже здивовані, що на них напало 80—100 човнів, з яких лізуть козаки, захоплюють корабель, беруть цінності і невеликий крам. Забирають гармати, усе те, що, на їх думку, може їм знадобитись, що не псуватиметься у воді, а потім галеру разом із залогою пускають на дно».

Далі Боплан повідомляє, що для повернення козацької флотилії на Січ їй треба було в першу чергу увійти в гирло Дніпра, яке тепер було міцно перекрите турецьким флотом, щоб покарати козаків за їх зухвальство. Щоб обійти турецьку сторожу, козаки висаджувались на берег за 12—16 км на схід від Очакова і по долині, що тягнеться понад 12 км вгору за Дніпром, перетягували чайки волоком. Один човен перетягувало 200—300 козаків. За два-три дні козаки пливли вже Дніпром.

Боплан також повідомляє, що козаки мали ще один зворотний шлях — через Донський лиман: «Вони переходять протоку між півостровом Тамань і Керчу. Цим лиманом плывуть угору, пересуваються до річки Міуси до того місця, де вже можуть плисти човнами; звідсіль до Тачаводи лише одна миля¹, а Тачавода впадає у Самару, яка у свою чергу тече в Дніпро за милю вище Кодака...» Але, як далі пише Боплан, козаки

¹ Французька миля дорівнювала 4 км.

рідко користувалися цим шляхом. Адже на шляху до Січі ще треба подолати пороги. Інколи, якщо стояли великі турецькі сили у гирлі Дніпра, козаки цим шляхом вирушали з Січі в морський похід. Враховуючи рельєфну складність цього шляху, брали не більше 20—25 чайок.

У ході бойових дій проти турецького військового флоту запорізькі козаки зробили вагомий внесок у розвиток військового морського мистецтва XVI—XVII ст. Ними були розроблені спеціальні способи боротьби з турецькими кораблями. Враховуючи легку озброєність чайки, козаки не могли, за тактичними правилами того часу, вступити в артилерійський двобій з турецькою галерою перед зближенням з нею. Цей недолік компенсувався тим, що чайка була малопримітною серед морських хвиль, швидкохідною, а також сильною вогнем ближнього бою. Перебуваючи за зоною спостереження з галери, козаки мали можливість швидко її наздогнати і атакувати, як тільки для цього створювалися сприятливі умови (темрява, туман і т. ін.), і таким чином виключали перший етап морського бою — артилерійську дуель.

Безперечно, козацька тактика морського бою ґрунтувалася на відчайдушній хоробрості, сміливості та кмітливості. Не останню роль у поведінці запорожців відігравала і особлива філософія оцінки життя і смерті, яку вони висловлювали однією фразою: «Смерті не треба боятися, бо від неї все рівно не вбережешся». Але мало це було розуміти, треба ще, щоб душа палала такими пристрастями, які за десятибальною системою виміру не поступалися б буремній морській стихії.

Уявіть собі: вируюче, розлютоване море і маленькі чайки... Яку треба мати мужність та май-

стерність, щоб вступити в двобій із такою стихією?.. «Достеменно диво,— наводить висловлювання сучасника подій радянський український історик В. О. Голобуцький у своїй книзі «Запорожское казачество»,— як можна протистояти на такому маленькому судні, оплетеному хмизом, розлютованому морю... Вітер здіймає високо піняві хвилі, здається, от-от рознесе їх, але вони утримуються на поверхні, устережені тими ж в'язанками (очерету)... Бачив на власні очі, як буря і сильний вітер підняли і розсіяли їх... Але тут же вони знову вишикувались в ряди і продовжили рухатись дотеперішним ладом».

Значне місце у військово-морському мистецтві запорізьких козаків посідає тактика здобування морських фортець. Вона складалася з детальної розвідки фортифікаційних особливостей фортеці, висадки десанту, навальних, сміливих дій козацької піхоти та артилерії флоту. В цих умовах значна частина запорізьких козаків перетворювалась на морських піхотинців. Серед здобутих запорожцями турецьких фортець є й такі, що вважались на той час неприступними: Варна (1604), Сіноп (1614), Кафа (1616), Кілія (1621) та ін.

*Нарис присвячую світлій пам'яті
моєї дружини Р. В. Стороженко*

КОЗАЦЬКА БЕРЕГИНЯ¹

Ми вже згадували, що до фортеці Запорізької Січі під страхом смертної кари заборонялося приводити жінок. Крім того, запорожці вважали не бажаним козаку женитися з молодих років. В основі цих звичаїв було, по-перше, бажання мати регулярне військо з високою бойовою готовністю. Це досягалось за рахунок відречення запорожців від сімей, жіноцтва взагалі, і концентрації всіх своїх розумових і фізичних сил на військовій справі. Вони перебували фактично на казарменому терміні. По-друге, у козака було дуже небезпечне життя, над ним повсякчасно кружляла смерть, тож мати дружину та дітей за таких обставин значило свідомо прирікати їх на сирітство.

¹ Берегиня (Оберега) — як повідомляє український радянський письменник С. П. Плачинда в своїй книзі «Київські фрески» — найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усякого зла. З часом, згідно з еволюцією релігійних уявлень, Берегиня стає «хатньою» богинею, захищає оселю, всю родину, малих дітей від хвороб, лиха, лютого звіра, смерті тощо. Зображалась (вишивалась) Берегиня на білих рушниках, що вивішувались над вікнами й дверима і, за наївними уявленнями, мала захищати домівку від чорних сил. Схематичний образ Берегині вишивався на одязові, вирізьблювався на віконницях, дверях, ганку. Невеликі зображення Берегині з глини або міді носили на грудях. Традиційне зображення Берегині — символічна постать жінки із застережливо піднятими руками. Її образ з XIV ст. входить до українського народноприкладного мистецтва і дійшов до наших днів (символічні зображення на кралевецьких рушниках і т. ін.).

Як повідомляє Д. І. Яворницький, на одному з запорізьких прапорів був зображений козак на коні, а під ним — напис: «Козак куди хоче, туди й

Дума про трьох
братів самарських
(гравюра В. І. Лопату)

*A ballad about three
Samara brothers (a
wooden engraving by
V. I. Lopata)*

скаче, ніхто за ним не заплаче». Але, на жаль, дуже помилялися козаки, бо у кожного була мати, були й сестри, кохані, наречені, були й дружини з дітьми. Вони й плакали, виряджаючи козаків на Січ, в похід, чекали роками їх повернення, а не дочекавшись, знову чекали... Вели без чоловіків домашнє господарство, ростили й виховували синів і знову їх проводжали услід за батьками... Проводам козаків, розлученню сина з матір'ю, хлопця

з дівчиною, чоловіка з дружиною присвячено багато народних пісень та літературних творів. Серед найпопулярніших пісень цього жанру — «Гомін, гомін по діброві», «Йшли корови із діброви», «Їхав козак за Дунай», «Засвіт встали козаченьки» та ін.

Мабуть, неможливо знайти людину, яка б не чула пісні «Реве та стогне Дніпр широкий...», але не всі знають, що це тільки початок балади Т. Г. Шевченка «Причинна», де на фоні бентежної природи відбувається страшна трагедія. Втративши надію дочекатися повернення козака, дівчина гине, а козак, повернувшись, від горя кінчає життя самогубством. Ми захоплюємося коханням Ромео і Джульєтти і не знаємо, що маємо про кохання козака і дівчини неперевершені шедеври вияву цього почуття в українській народній творчості та творах поетів, письменників, зокрема Т. Г. Шевченка. Чи читали ви його вірш «Тополя»? В дівчині, що перетворилася від марного чекання свого коханого в тополя, — доля української жінки:

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

Тема розлучення козака з дівчиною знайшла відображення також в народному живописі, зокрема в вишивках.

Постійна відсутність чоловіка-козака, що пішов на Січ, в похід або загинув, сприяла формуванню в українській жінці незалежного характеру, високого авторитету та поваги в сім'ї.

Ось як про це згадує (в записі письменника С. Плачинди) мати видатного радянського вченого, творця космічних кораблів, славного сина

Українські козак і козачка
XVII ст. (малюнок Г. Бо-
плана)

*Ukrainian Cossacks: man
and woman in the 17th c.
(drawn by G. Boplan)*

Українські горожанин і горожанка
A Ukrainian townsman and a townswoman

України Сергія Павловича Корольова: «...Порядкувала в домі, як і годиться, моя мати — енергійна, вольова, бідова жінка — Марія Матвіївна. Весь Ніжин знав її гострий розум і бурхливу, веселу й водночас круту вдачу. Ще б пак — адже ми за тодішнім суспільним поділом належали до козаків. І не тільки на папері. Колись були на Січі Запорізькій такі славні козаки — Фурси. Один з них навіть ходив у осавулах. Числились в реєстрі Січі Москаленки та Лазаренки. Все то — мої діди та прадіди. Як істинні лицарі, вони показували свою хоробрість та силу на полі бою і в походах, а от

удома всю владу віддавали жінкам. Скільки пам'ятаю і наскільки знаю з переказів, у нашому роду панував матріархат. Коли щось запитували в мого батька, він казав: «Спитайте матері. Як вона скаже, так і буде!»

На незалежні риси характеру української жінки звернув увагу вже згадуваний нами Боплан. У своїй книзі «Опис України» він пише: «Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала¹. Їхній традиційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини. Ось як це виглядає. Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. На порозі вітається словами: «Помагай біг», які значать майже те саме, що наше «Хай благословить господь» і є звичайним їхнім привітанням, коли заходиш до чиеїсь господи. Сівши у хаті, дівчина береться вихваляти того, хто припав їй до серця. Звертається до нього, називаючи Іван, Федір, Дмитро, Войтик, Микита, одним із тих найбільш розповсюджених тут імен, та й каже: «Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку». Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері

¹ Підкреслимо, що цей звичай існував в окремих районах і був скоріше винятком, ніж правилом.

парубка, покiрно прохаючи згоди на iхнiй шлюб. А якщо ж дiстане вiдмову чи одговiрку, буцiмто парубок ще молодий i не готовий до одруження, то дiвчина вiдповiдає, що не залишить iхньої хати, поки вiн її не пошлюбить i не вiзьме собi за жiнку. А мовивши це, дiвчина вперто стоїть на своєму i не виходить з кiмнати, поки не дiстане того, що вимагає. Через кiлька тижнiв батьки змушенi не тiльки погодитись, а й намовляють сина, щоб той пильнiше придивлявся до дiвчини, як до своєї майбутньої жiнки. А парубок, бачачи, як завзято дiвчина бажає йому добра, вiдтепер починає дивитись на неї, як на свою майбутню володарку. Наполегливо просить у батькiв дозволу її покохати. Ось як закоханi дiвчата в цьому краї влаштовують свою долю, змушуючи батькiв i суджених виконати своє бажання... Звичай, який я описав, водиться тiльки мiж людьми рiвного стану, бо в цьому краї усi селяни однаково заможнi й нема великої рiзницi в iхнiх статках».

Про вiдносну незалежнiсть, української жiнки та повагу до неї в козацькi часи свiдчить її висока освiченiсть. Вже згадуваний нами Павло Халєбський у 1654 р. записав: «Вiд мiста Рашкова i по всiй землi козакiв ми помітили прекрасну рису, що розпалила наш подив: всi вони, за винятком небагатьох, навiть бiльшiсть їх жiнок i дочок, умiють читати i знають порядок церковних служб i церковнi спiви...»

Як свiдчать джерела ¹, у козацькi часи (XVI—

¹ Дзира Я. І. Третій президент // Наука і культура. Україна: Щорічник.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 378.

XVII ст.) незалежності української жінки-шляхтянки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни. Бо вона була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права, особисту незалежність, як і її чоловік-шляхтич. Жінка була членом церковних братств, засновувала школи, монастирі, богадільні, служила у війську, вільно вибирала собі нареченого, виховувала дітей, сама розпоряджалась своїм майном, управляла ним, розривала шлюб.

Пошана до матері, до бабусі, до сестри, що мала місце і пропагувалася в сімейному вихованні, у хлопця — майбутнього козака — поступово переростала в пошану до дівчини, до майбутньої дружини. Це лицарство закоханого юнака з великою силою передано в українських ліричних піснях, в яких юнак, поряд із звертанням до коханої з найніжнішими і найпестливішими словами, заявляє про свою готовність завжди піклуватись про неї, бути її захисником і опорою:

Я ж тебе, вірная, аж до хатиньки
Сам на руках однесу.

(«Ніч яка місячна...»)

Отже, ще раз підкреслимо, що звичай заборони появи жінки на Січі та пропагування безшлюбності серед запорожців був викликаний не зневагою до жінки, а, навпаки, — високою пошаною до неї та відповідальністю козака за свої чоловічі обов'язки перед дівчиною, дружиною, матір'ю. Та це й закономірно — сильні духом люди, ми маємо на увазі перш за все чоловіків, ніколи не образять жінку, не виявлять до неї зневаги. Там, де лицарство, — там мужність і ніжність ідуть поряд.

Атмосфера лицарської доблесті, честі, людської гідності та порядності, що існувала серед козацтва, а також лицарське ставлення козака до

Українські селянин і селянка XVIII ст.
Ukrainian peasants: man and woman in the 18th c.

дівчини та дружини створювали високу моральну чистоту дошлюбних та шлюбних взаємин.

Особливо ганебним злочином вважалась зрада кохання, зрада дружині (чоловікові) або другові. Народний осуд цього явища був викликаний тим, що людина, непорядна в особистому житті, не може прислужитися своїй землі, вітчизні. Якщо хтось здатний зрадити близьку людину, то він зрадить і батьківщину.

На цьому тлі і сформувався неповторний за своєю жіночою красою образ Марусі Чурай, в якому з особливою силою проявилися вже згадувані нами прекрасні риси характеру української жінки.

Дівчиною з легенди, українською Сафо¹ називають Марусю Чурай, бо вважають її автором багатьох народних пісень, зокрема: «Засвіт встали козаченьки», «Ой не ходи, Грицю», «В кінці греблі шумлять верби» та ін.

Нерідко в селянській хаті XVII—XVIII ст. поряд з картиною народного захисника козака Мамая висів символ жіночої цнотливості, чистоти, вірності і гідності — портрет Марусі Чурай. Найчистіші криниці народ до цього часу називає «сльозою Чураївни», її ім'ям називають найкрасивіші витвори природи чи людських рук.

За існуючими переказами², народна поетеса і співачка Маруся (Марія Гордіївна) Чурай народилася у 1625 р. у Полтаві, в козацькій родині. Її батько, Гордій Чурай, був соратником Павлюка, керівника козацько-селянського повстання 1637 р. проти шляхетської Польщі. Після поразки повстанських військ під Кумейками він разом з Павлюком був страчений (1638 р.) у Варшаві. Після смерті Гордія Чурая його дружина, Горпина, залишилась удвох з донькою. Маруся мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала сама з різних приводів. Чарівна зовнішність й талановитість Марусі доповнились коханням із хорунжим полтавського полку Григорієм Бобренком. Але незабаром Григорій зрадив їхнє кохання, і Маруся за цей ганебний вчинок його отруїла. Суд полтавського полку засудив влітку 1652 р. Марусю Чурай до смертної кари.

¹ Сафо — давньогрецька поетеса.

² Кауфман Л. С. Маруся Чурай//Дівчина з легенди Маруся Чурай.— К., 1967.—С. 92—117.

У день страти, вдосвіта, коли на центральному майдані Полтави на помості стояла закута в кайдани Маруся і писар читав смертний вирок, через натовп прорвався на змиленому коні вершник. Іменем гетьмана Богдана Хмельницького він припинив читання вироку і вручив писарю гетьманський наказ про помилування Марусі Чурай. Життя було їй даровано в пам'ять героїчної загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала. Маруся недовго жила на світі після помилування і померла в каятті у 1653 р.

Образ Марусі Чурай виведений в багатьох літературних, зокрема драматичних, творах: «Ой, не ходи, Грицю...» М. Старицького, «У неділю рано зілля копала...» О. Кобилянської та ін.

Ліна Костенко створила неперевершений історичний роман у віршах про свою посестру. Є там такі рядки:

Минув той час, ті грози відгучали,
Нові громи схрестились на мечах.
Ми з нею — діти однії печалі.
Себе читаю у її очах.

Минають ночі думами, півснами...
І я минаю... І минають дні...
Вона мовчить і думас піснями.
І не минають лиш її пісні.

Історія не залишила нам портретного зображення Марусі Чурай, але це ніколи нікого не хвилювало, бо її риси в меншій або більшій мірі мала кожна козачка. Тож не дивно, що народні художники зображували і зображають Марусю Чурай згідно зі своєю уявою та з конкретними рисами обличчя місцевих дівчат.

Почуття гідності та поваги, що оточували ук-

раїнську жінку в козацькі часи, сприяли тому, що вона підносилась до високого розуміння інтересів народу і вітчизни.

Так, Олена Горностаєва, що походила з родини князів Чарторийських, була фундатором Пересопницького монастиря, де збереглося знамените Пересопницьке Євангеліє, написане живою українською мовою (1556—1561). Олена склала для цього монастиря оригінальний статут, заснувала шпиталь для вбогих і недужих, а також школу для дітей.

Ганна Гойська в XVI столітті заснувала Почаївський монастир, де була друкарня, а Раїна Ярмолинська — Загаєцький.

Софія Михайлівна Чарторийська відкрила в своєму маєтку Рахманові на Волині друкарню і сама перекладала з грецької на українську мову книги святого письма (євангельські та апостольські).

Раїна Могилянська Вишневецька (1589—1619) підтримувала православну віру, надавала допомогу Густинському, Мгарському, Ладинському монастирям, а також відомому церковному діячу, ігумену Густинського монастиря Ісаю Копинському.

Ганна Борзобагата-Красенська управляла казною Луцької єпархії, робила наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів, навіть відмовлялась виконувати накази і вимоги самого короля. Коли проти неї було організоване загальне ополчення цілого воеводства, то ця безстрашна жінка одягнула панцир і, орудуючи гайдуками з гарматами, мужньо відбила атаки шляхти і розгромила її військо. Добре знала закони і вела судові справи.

Софія Ружинська, волинська княгиня, на чолі шеститисячного війська з музикою і прапорами приступом здобула 1608 року замок князів Корецьких у місті Черемоші, спалила його і пограбувала містечко.

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна (1575—1642) була однією із засновниць Київського братства, монастиря, а також школи при ньому, шпиталю для дітей міщан і шляхти (1615)¹.

Під час оборони містечка Буші (тепер село Ямпільського району Вінницької області) в листопаді 1654 р., коли більшість захисників полягла в нерівному бою і польсько-шляхетське військо вдерлося до фортеці, дружина сотника Зависного (за іншими даними, Гавратенка) Олена підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Героїчний подвиг Олени Зависної український письменник М. Старицький відобразив в історичній повісті «Облога Буші» та в історичній драмі «Оборона Буші».

Відомо також, що сестра полковника Івана Донця в ролі кіннотника брала безпосередню участь у бойових діях проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649 р. Під час однієї з атак загинула.

Збереглися адміністративні універсали дружини Б. Хмельницького Гаґни Сомко, що свідчать про її талановитість як вірного спільника і помічника гетьмана України.

Під час гайдамацького повстання міська біднота містечка Лисянки (тепер центр Лисянського району Черкаської області) допомогла у 1768 р. гайдамацьким загонам здобути Лисянську фор-

¹ Дзира Я. І. Третій президент...— С. 378, 379.

тецю. Про цю подію Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки» пише:

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.

Придушивши повстання, польська шляхта вчинила в Лисянці жорстоку розправу, скаравши на смерть 600 повстанців. На знак трауру по вбитих гайдамаках лисянські дівчата понад 100 років заплітали в коси чорні стрічки поряд зі стрічками інших кольорів.

Як уже читач знає, протягом XVI—XVII ст. горіла українська земля від навальних, грабіжницьких нападів орд Кримського ханства. Серед невільників сотнями й тисячами йшли пов'язані сирицею українські жінки на наругу в Крим, Туреччину та інші країни Сходу.

Вже згадуваний нами арабський мандрівник Евлія Челебі пише, що майже в кожній татарській та турецькій сім'ї він бачив десятки слов'янок, які народжували рабів.

Але навіть за цих умов рабського існування українські жінки не втрачали любові до своєї землі, свого народу. Як повідомляють радянські дослідниці О. Апанович та О. Компан, українська бранка, будучи проданою в один із гаремів Єгипту, не мала можливості повернутися на рідну землю, але зуміла переконати свого сина Османа виїхати на Україну.

Частина бранок, маючи в неволі дітей та проживши життя, не могла вже повернутися на батьківщину, але робила все, щоб допомогти своїй Україні. Такі вчинки знайшли відображення у на-

родній творчості, зокрема, в думі «Маруся Богу-славка». Історичні джерела свідчать, що наявність в українській жінці зовнішньої та душевної краси, талановитості та почуття лідерства сприяла тому, що вона навіть у неволі займала високе становище в Османській імперії. Так, українки-невільниці були дружинами турецьких султанів: Сулеймана I (1520—1566 рр.), Османа II (1618—1622 рр.), Ібрагіма (1640—1648 рр.) і матір'ю Мухаммеда IV (1648—1687 рр.), дружиною Мустафи II (1695—1703 рр.) і матір'ю Османа III (1754—1757 рр.).

Серед дружин султанів дивовижну долю мала бранка — українка Настя Лісовська (1505—1561 рр.), відома ще під іменем Роксолани¹. У 1520 р. під час нападу татар на м. Рогатин (тепер Івано-Франківська область) п'ятнадцятирічна Настя, донька місцевого священика, була захоплена в полон і продана в султанський гарем. За свідченням сучасників, вона відзначалась красою, розумом, музичним талантом. Маючи початкову освіту, вона швидко оволоділа арабською та іншими мовами. Краса й талановитість визначили її долю — через рік вона стала дружиною турецького султана Сулеймана I. Майже сорок років вона впливала на політику Османської імперії і всієї Європи. Як повідомляє автор роману «Роксолана» П. Загребельний, Роксолана відома світові ще й під іменами Хуррем та Хассекі. Турки ще й сьогодні звать її Хуррем.

¹ Роксолани — кочові племена, які населяли північне Причорномор'я з II ст. до н. е. до IV ст. н. е. У зв'язку з цим в деяких іноземних джерелах Україну називали Роксоланією, а українців — роксоланами.

У Стамбулі є велика міська дільниця, названа іменем Хассекі. В тій дільниці знаходиться збудована Роксоланою мечеть — притулок для убогих, лікарня — усе це на місці Аврет-пазару, на якому колись продавали людей у рабство. Біля мечеті Сулеймана I поряд з його величезною восьмигранною гробницею — теж кам'яна і теж восьмигранна усипальниця його жони Роксолани, єдиної в усій історії цієї землі жінки, яка удостоєна такої честі.

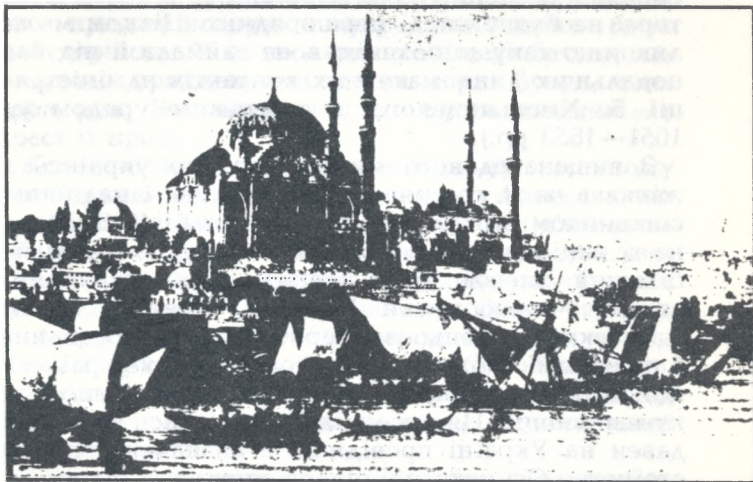
Роксолані присвячено чимало літературних, музичних та мистецьких творів. Зокрема, український композитор Д. В. Січинський написав (1909 р.) оперу «Роксолана». Портрет Роксолани, виконаний в манері італійського Відродження, зберігається у Львівському державному історичному музеї.

У 1648 р. внаслідок дворцевого перевороту був скинутий з турецького престолу султан Ібрагім і замість нього поставлений його син — 10-річний Мухаммед IV. Як свідчать джерела¹, в Польщі ходили чутки, що переворот у Стамбулі — діло рук Б. Хмельницького, не задоволеного тим, що Ібрагім не хотів допомогти йому у боротьбі проти Речі Посполитої. Цим чуткам сприяло повідомлення російського посла в Польщі (1653 р.) князя Б. О. Рєпіна-Оболенського, що дружина Ібрагіма — вона ж мати Мухаммеда IV — українка. На жаль, ми не маємо інформації про її ім'я та місце народження або полонення.

Чутки, звичайно, перебільшували, але, безперечно, Б. Хмельницький був зацікавлений у зміні

¹ Мицик Ю. А. Ще одна Роксолана // Жовтень. — 1985. — № 3. — С. 135, 136.

зовнішньополітичного курсу Османської імперії у 1648 р. І справді, протягом визвольної війни турецький уряд Мухаммеда IV схилився до пози-

*Мечеть Сулеймана в Стамбулі
Sultan Suleiman's mosque in Istanbul*

тивного нейтралітету по відношенню до козаків.

За повідомленням польських джерел, 12 березня 1651 р. до Стамбула прибули козацькі послы, котрі просили у султанського уряду військової допомоги. Турецький уряд вагався, і тільки внаслідок рішучої позиції матері султана — українки — він прийняв рішення надати допомогу козакам. Було обіцяно послати на допомогу Б. Хмельницькому сили кримського хана Іслам-Гірея III, силістрійського паші та придунайських князівств.

Отже, позиція, яку зайняла мати Мухаммеда IV під час переговорів козацьких дипломатів із турецьким урядом навесні 1651 р., об'єктивно сприяла успішним діям повстанців, хоч цей фактор і не був у числі першорядних. Цілком можливо, що таку ж позицію вона займала й під час подальших дипломатичних контактів адміністрації Б. Хмельницького з турецьким урядом (у 1651—1653 рр.).

З вищенаведеного ми бачимо, що українська жінка в часи козаччини була вірним і надійним спільником свого чоловіка у боротьбі за соціальне і національне визволення народу. Але найбільший внесок вона зробила для козаччини, виконуючи обов'язки Берегині сімейної оселі.

Високий рівень землеробства в поєднанні з працелюбством та душевною красою української жінки перетворив її на золоторуку господарку-чарівницю. Ця риса жінки вважалась з давніх-давен на Україні провідною в визначенні її достоїнств. Ось як про це співається в одній із колядок:

У нашого хазяїна хороша жона:
Раненько встає, по двору походжає,
По двору ходить, як зоря сходить,
По дрова пішла — золото внесла,
По воду пішла — мед-вина внесла,
В світлоньку увійшла — все панове встало,
Все панове встало, шапочку ізняло.
Один каже: — Царівна увійшла,
Другий каже: — Королівна увійшла,
А третій каже: — Це не царівна і не королівна,
Це бо жона пана хазяїна.

Мабуть, немає на Україні людини, яка б не чула або не була знайома хоча б через телебачення чи з кінофільмів з українськими вечорни-

цями — однією з форм спілкування молоді в минулому. На вечорницях дівчата займалися рукоділлям — вишивкою, гаптуванням, ткацтвом, розписами та ін. Головна мета вечорниць для дівчини — продемонструвати перед хлопцями свою майстерність. У свою чергу хлопцеві батьки наказували придивляться не на чорні брови, а на чари рук. Бо вважалось, що краса людини — в красі її праці.

Козацькі часи сприяли поетичному, пісенному пробудженню українського народу. Адже, як писав М. Г. Чернишевський: «Тільки там з'являється багата народна поезія, де маси народу... хвилювалися сильними і благородними почуттями, де відбувалися силою народу великі події». А такими сильними і благородними почуттями жила і хвилювалась Запорізька Січ. Вважають, що тільки записано українських пісень понад 200 тисяч¹. Жоден народ не може назвати такої кількості.

Тож не випадково, що пісенність, музичність та почуття гумору стали національною рисою українців.

Загальновідомо, що пісня впливає на стан людської душі, формує її красу. Ось як про вплив на людину мистецьки довершеної української пісні писав (1654 р.) Павло Халебський: «Співи козаків радують душу і зціляють від печалі, бо йдуть вони від серця і виконуються наче з одних уст».

Пісенно-поетичний духовний світ часів козаччини мав великий вплив на матеріальну культуру

¹ Народні думи, пісні, балади/Упоряд. та автор вступ. ст. В. В. Яременко.— К., 1970.— С. 3.

українців, на художньо-естетичне оформлення житла, оздоблення його інтер'єру, домашніх речей, одягу та інших сторін побуту. Пісенна душа української жінки в поєднанні з її працелюбством та господарськими здібностями, вилилися в чарівні вишивки та розписи, затишок біленької хати з вишневим садочком.

Вишивкою займались майже в кожній селянській хаті. Популярною була вона і в міському середовищі. Піснями супроводжувалися всі процеси праці над вишивкою, бо остання є породження першої. Не випадково в народі говорять: «Я цю вишивку виспіваю, доспіваю». Аналіз сріблястих переливів вишивки білими нитками на білому фоні, дзвінких звучань вишивки червоними і білими, червоними і синіми, червоними і чорними нитками, барвистої соковитості багатоколірної гами дає можливість стверджувати, що в галузі вишивки найбільш багато і різноманітно розкрилось колористичне обдарування української жінки¹.

Через красу своєї душі в вишивці, гаптуванні, розписах писанок і домашніх речей українська жінка висвітлила неповторну красу своєї рідної землі, природи, сонця, людини.

У чарівному світі, що його створювала в сім'ї українська жінка-мати, брали свій початок ідеали народної педагогіки, в основі яких було виховання любові до праці та почуття людської гідності. У хлопчика, майбутнього козака, виховання цих рис, а також таких, як відвага, само-

¹ Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка.— К., 1988.— С. 3—8.

відданість, сміливість, відбувалось на гуманістичному ґрунті, який створювався матір'ю в сім'ї за допомогою пісні та естетичного змісту побуту.

Який же мала зовнішній вигляд українська жінка XVI—XVIII ст.? Про її красу та вродливість багато говориться в народних піснях та думах, побудованих на порівнянні або ототожнюванні жіночої краси з красою природи, місяця та сонця.

Французький мемуарист кінця XVII ст. Божо (Далерак)¹, що 13 років служив при польському королівському дворі, пише, що українські жінки дуже гарні, навіть по селах. Особливо приємно звучить українська мова в їх устах. Пісні і танці українок більш зворушливі, ніж пісні і танці польських жінок. Під час свят та в неділю дівчата носять віночки з ароматних трав.

Малюнки зовнішнього вигляду українських жінок, що їх зробили іноземці, а також український портретний живопис XVI—XVIII ст. дають уявлення про риси їх обличчя та вбрання. Від княгині Беати Острозької (1539 р.) до селянок XVIII ст. на нас дивляться вродливі, граціозної краси жінки з великими очима, зі злетом брів, мов політ чайки, маленьким ротом і витонченим носом з горбинкою.

Зовнішню вродливість українців та їх звичай носити гарний одяг підкреслює Боплан у своєму творі «Опис України».

¹ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа в 1648—1654 гг. — Днепропетровск: ДГУ, 1985. — С. 36—38.

Жіночий одяг дружин рядових козаків був подібний до селянського, складався із вишиваної сорочки, спідниці (саяна), нагрудника (шнуровки), каптана, шуби, головного убору, прикрас, взуття. Натомість жіноцтво старшин носило шовкові, гаптовані сріблом та золотом сорочки. Спідниці виготовляли з коштовних тканин (штофу, парчі, люстрини тощо) залежно від достатку підкладали полотном, кіндяком або сукном, оздоблювали позументом та мереживом.

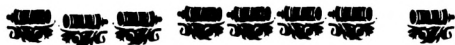
З тих самих тканин, з яких виготовляли поясний одяг, шили й верхній — кунтуші, що відрізнялись від чоловічих переважно багатими та пишними прикрасами. Старші жінки носили шапочки темних кольорів, іноді з хутром, молоді — кораблики-шапочки з чорного оксамиту з напущками та двома ріжками, спереду і ззаду¹.

Минуло з часів козаччини більш як два століття. За цей час доля української жінки пройшла тяжкі випробування: кріпацтво, війни, голод, репресії... Але не втратила вона такі риси духовної краси, як доброта, милосердя, щедрість, вірність, працелюбність, дотепність, веселість, співучість. Придивіться уважніше до будь-якої дівчини чи жінки, і ви побачите, що в кожній з них живе Роксолана і Маруся Чурай.

¹ Матейко К. І. Український народний одяг.— К., 1977.— С. 38.

Таромба
Прота подско
Матанько
Скитанци

ГРАБІЖНИЦЬКІ НАПАДИ ТАТАР

Як ми вже знаємо, після підкорення Кримського ханства Туреччиною (1475 р.) воно починає робити грабіжницькі напади на Україну. Через деякий час на біду українського народу змінюється ситуація в причорноморських степах. Сюди в другій половині XVI ст. перекочовує з території, що лежить між Кабардою і Азовом, Ногайська орда. Вона розпадається на чотири орди:

1. Єдичкульську, що зайняла лівий берег Дніпра від Казикермену (теперішня Каховка) до гирла р. Кінські Води, а пізніше і вздовж її течії до верхів'я.

2. Джамбуйлуцьку, що кочувала південніше орди Єдичкульської на лівобережжі Дніпра від Казикермену до гирла Дніпра. Пізніше вона зосередилась біля Перекопського перешийка і дістала від нього остаточну назву — Перекопська орда.

3. Очаківську, або Єдисанську, що мала в своєму володінні територію, розташовану на правому березі Дніпра від гирла р. Кам'янки аж до р. Буг і далі вздовж берега до Очакова.

4. Буджацьку, або Білгородську, що займала територію узбережжя Чорного моря між р. Дністром і Дунаєм та між Акерманом (Білгородом-Дністровським) і Кілією на приморських низинах Молдавії.

Ці кочові орди увійшли до складу Кримського ханства і перетворилися на ударну силу грабежів українського народу. Були роки — 1516, 1537, 1575, 1589, 1593, 1640, 1666 та 1671, — коли напади на Україну досягали розмірів жахливої стихійної біди. Про це горе співається в народній думі:

Зажурилась Україна,
 Що нігде прожити:
 Гей, витоптала орда кіньми
 Маленькі діти!
 Ой маленьких витоптала,
 Великих забрала,
 Назад руки постягала,
 Під хана погнала.

Боротьба з татарами ускладнювалась тим, що вони мали досконало розроблену тактику раптових грабіжницьких нападів, при цьому головну роль у ній відігравала висока рухливість їх загонів. Як свідчить Д. І. Яворницький, для забезпечення цієї рухливості кожен татарин легко одягався, мав три-п'ять запасних коней, які він міняв на повному скаку, та небагату екіпіровку. До її складу входило: лук з колчаном на 18—20 стріл, за поясом ніж, кресало для добування вогню, шило з нитками, мотузками й реміннями, кілька мотузків з сиром'ятної шкіри, довжиною 10—12 м, для пов'язування невільників, нюрбернський квадрант — прилад для орієнтації в степу по сторонах світу. Біля сідла були прив'язані сопілка для скликання товаришів та шкіряне відро для води. У шкіряному мішечку трохи ячмінного та просяного борошна (толокно) для приготування напою, невеликий запас підсмаженого на олії й підсушеного на вогні тіста, що нагадувало сухарі. На кожні десять татар брали один

казан для варки конячого м'яса, а також прив'язували до коня довгу жердину для побудови тимчасового намету в степу.

Tataru
Tatars

Найбільші напади на Україну татари робили взимку. Це було обумовлено тим, що замерзали Дніпро та численні його притоки, а також озера та болота, і для руху військ не було перешкод. Це давало можливість маневрувати і значно заглибитись на територію України непоміченими. Влітку все ускладнювалось тим, що йти на Україну можливо було тільки відомими шляхами. Це були шляхи не в сьогоднішньому розумінні, а просто напрямки, де

можна було уникнути переправи через річки та інші перешкоди. Такий шлях вдень визначався по орієнтирах, а вночі по зірках. І йшов він по водорозділу річок та їх притоків. Шляхів було чотири: Чорний, Кучманський, Молдавський, або Покутський, та Муравський¹.

Найбільш втоптаний копитами татарських коней і найбільш відомий в народній творчості — це Чорний шлях. Його назва, можливо, виникла від чорного горя і нещастя, які він приносив народу. Починався він від Перекопу (в Криму),

¹ Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні // Жовтень.— 1986.— № 4.— С. 134—136.

перетинав Дніпро біля теперішньої Каховки (тут була велика Таванська татарська переправа) і йшов уздовж річки Інгульця до її верхів'я, де був Чорний ліс. Залишки цього лісу і зараз є біля м. Знам'янки Кіровоградської області, далі повертав на північний захід у напрямку Вінниці і Луцька. На цій ділянці мав декілька розгалужень: на північ та захід України.

Кучманський шлях виходив з Чорного шляху, відгалужувався від нього в верхів'ї Інгулу, північно-західніше сучасного Кіровограда, і йшов спочатку на південь, а потім між верхів'ями Чорного Ташлика та Мертвих Вод повертав на захід, перетинав Південний Буг біля сучасного Первомайська Миколаївської області (тут була Кучманська переправа) і далі йшов на Бар і Львів.

Молдавський, або Покутський шлях брав свій початок з кочів'їв Буджацької (Білгородської) орди, яка розташовувалася між гирлом Дунаю і Дністра, і йшов по водорозділу, вверх між притоками річок Дністер і Прут, проходив по землях Молдавії, Покуття та Прикарпаття і доходив до Вісли, мав відгалуження на Львів.

Муравський шлях виходив з Перекопу, повертав на північний схід і йшов по водорозділу приток Дніпра і Дону до Курська і далі до Брянська. Мав декілька розгалужень в східному і західному напрямках. З цього шляху татари нападали на Лівобережну Україну, а також і на Правобережну, долаючи Дніпро через так звані татарські переправи: 1. Між порогами Будило та Лишнім. 2. Біля Кічкасу, вище острова Хортиця.

Першим головним етапом нападу татарського війська було швидко заглибитись в територію, не роблячи ніякої шкоди і залишаючись не по-

Татари женуть збобич з Галичини та Волині
Tatars driving their prey (captured prisoners) from Galychina and Volyn

міченим козацькою сторожею. З цією метою військо розділялось спочатку на три частини: на головну, що називалась «кошем», і флангові, що називались «крилами», а потім флангові частини ділилися ще на три частини. Військо мчалось день і ніч, зупиняючись не більше як на годину для годування коней. Пройшовши 250—300 кілометрів від кордону, військо розвертається і починає відступати назад. Кіш відступає в тому ж порядку, а флангові частини віддаляються і роз-

діляють свої частини на невеликі загони — чамбули. Ці загони і починають грабіж. Напад на село робиться раптово і навально, а щоб ніхто не втік, його оточують з усіх сторін. Все, що горить, підпалюється, в полон забирають чоловіків, жінок, дівчат, хлопчиків, а хто чинить опір — вбивають. Забирають також коней, худобу, овець та кіз. З награбованим чамбул приєднується до коша, від якого замість прибулого загону відправляється новий для проведення грабунків. Поступово все татарське військо, не припиняючи руху, збирається разом з награбованим біля головної частини війська — коша. В зв'язку з наявністю худоби та полонених відступ війська стає уповільненим. Відійшовши в степ на 120—160 кілометрів від кордонів, зупиняються на відпочинок, впорядковують військо та ділять здобич. Про це в народній думі говориться:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару ньеньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється.

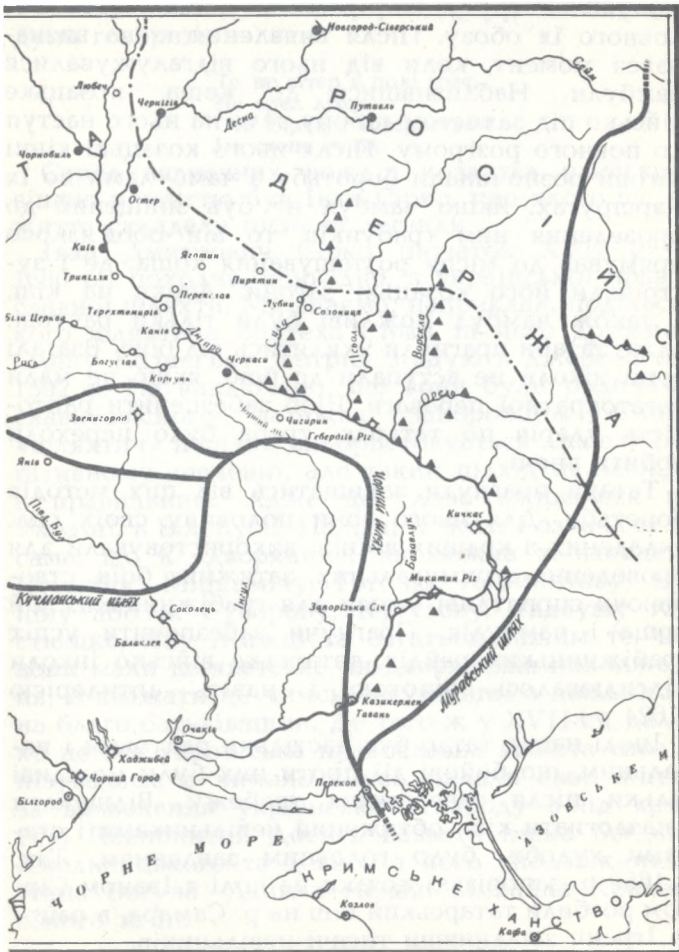
Через деякий час, після одержання повідомлення про наближення або вже напад татар, форсованим маршем виходило з Січі козацьке військо. Воно йшло під захистом табору з возів у складі піхоти, кінноти та артилерії.

Від війська на широких алюрах рухалися роздувальні загони з завданням виявити місце роз-

Татарські шляхи
на Україні в
XVI—XVII ст.
The Tatar routes
in the Ukraine in
the 16—17th c.

ташування (руху) татарського коша, тобто головного їх обозу. Після виявлення коша визначався момент, коли від нього відгалужувалися чамбули. Наблизившись до коша, козацьке військо під захистом табору вело на нього наступ до повного розгрому. Після цього козацькі кінні загони розпочинали боротьбу з чамбулами по їх маршрутах. Якщо чамбул не був знищений до проведення ним грабунків, то він обов'язково прямував до місця розташування коша, де і зустрічали його козацькі загони. Атаки на кіш, а також чамбул можливі були тільки раптові, адже татари прагнули ухилитись від бою. Взагалі вони ніколи не вступали до бою, якщо не мали багатократної переваги. Щоб забезпечити раптовість ударів по татарах, треба було переходити робити вночі.

Татари прагнули захищатись від цих методів боротьби. Для цього вони половину своїх сил, складених з кращих воїнів, використовували для проведення стримувальних, зтяжних боїв, створюючи сприятливі умови для грабіжницьких дій коша і чамбулів. Прагнучи забезпечити успіх грабіжницьких рейдів, татарське військо інколи підсилювалось піхотою і навіть артилерією (1624 р.).

Іноді напад татар був настільки раптовим і навальним, що бойові дії проти них були можливі тільки після завершення грабежу. Відшукати і наздогнати кіш, обтяжений невільниками і стадами худоби, було головним завданням. Так, у 1660 р. запорізькі козаки на чолі з Іваном Сірком розбили татарський кіш на р. Самара, в районі Ігрени, звільнивши тисячі невільників.

Хто ж такий був Іван Сірко, про якого народна дума говорить:

То не вітер в полі грає,
Не орел літає —
Ото Сірко з товариством
По степу гуляє...

Серед визначних вождів козацтва найяскравішою постаттю був Іван Сірко, про якого ще за життя складали пісні та легенди.

Іван Дмитрович Сірко (початок XVII ст.— 1680 р.) походив, вірогідно, з української православної шляхти. Ми знаємо, наприклад, подільського шляхтича Войтеха Сірка та його дружину Олену Козинську, котрих згадують джерела від 1592 р. Не виключено, що вони були родичами славнозвісного ватажка запорожців. Слово «шляхтич» нерідко використовується лише у негативному значенні, але такий підхід не завжди є правильним. Адже це слово вживалося на Україні, в Білорусії, Польщі й Чехії і означало те саме, що й «дворянин». Чи можна ж закидати Пушкіну, Міцкевичу, Гоголю, Лермонтову, Буніну або ж Суворову, Кутузову, Тадеушу Костюшко, Яну Жижці та багатьом іншим те, що вони мали шляхетське чи дворянське походження, й вважати це чимсь несумісним з діяльністю на благо батьківщини. До того ж у XVII ст. далеко не вся українська православна шляхта сполонізувалася, а чимало з неї віддали своє життя за визволення українського народу з-під ярма Речі Посполитої. Досить назвати імена Богдана Хмельницького та декого з його сподвижників: Івана Богуна, Данила Нечая, Михайла Кричевського та ін.

Місцем народження Сірка було Поділля, ймовірно Вінниччина. Не випадково у 1658—1660 рр. він був вінницьким полковником, адже на такі посади звичайно обирали людей, котрі походили з тамтешніх країв.

Татарський хан
A Tatar khan

Зовнішній вигляд Сірка, його характер суперечать стереотипним уявленням, які склалися в художній літературі. Вождь козаків мав зріст трохи вище середнього (174—176 см), правильні риси обличчя, рівний ніс... На нижній губі з правого боку була родинна пляма червоного кольору, яку сучасники називали божим знаком, даним на те, щоб відрізнити Сірка від звичайних людей. Польський король Ян Собеський, коли був ще головнокомандуючим військами Речі Посполитої, зустрівся з Сірком у Брацлаві 1671 р. і писав тоді ж у своєму листі:

«Сірко чоловік дуже тихий, поступливий, рицарський і, здається, дуже зичливий, має велике довір'я у козацькому війську». Джерела засвідчують, що славнозвісний козацький вождь був глибоко релігійною людиною, безсрібником, аскетом, майже зовсім не вживав спиртного, відзначався силою, воїнськими доблестями і високими моральними якостями. Був він суворим, але й справедливим. Так, всіх визволених з бусурманської неволі, навіть католиків, євреїв, він вільно відпускав, гуманно поводився з полоненими, а за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоне-

ній туркені, черкешенці чи татарці, навіть засуджував винного до страти. В той же час Сірко не терпів боягузів, грабіжників, ледарів, зманіжених вояків і особливо зрадників. За словами літописця Самійла Величка, Сірко визволив одного разу із кримської неволі чимало невільників. Дехто з них на зворотному шляху заремствував і не схотів повертатися на батьківщину, за що Сірко наказав їх стратити.

Сірко був одружений, мав щонайменше двох дорослих синів: Петра й Романа. Довгий час він жив з сім'єю у Мерефі нинішньої Харківської області, добивався від царя жалуваної грамоти на містечко Келеберду на лівому березі Дніпра коло відомої переправи. Доля дружини Сірка була такою ж нелегкою, як і доля дружини гоголівського Тараса Бульби. Не випадково українська народна дума «Вдова Сірка Івана» говорить про це так:

В городі Мерефі жила вдова,
Старенькая вдова,
Сірчиха Іваниха,
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала.

Тяжке воєнне життя степових рицарів, роками відірваних від дому, тут підмічене дуже точно. Один з синів Сірка був одружений з дочкою молдавського господаря Хінкула і загинув під час походу на Крим у липні 1673 р. Другий теж пішов з життя задовго до старості. Мав, ймовірно, Сірко й онуків... І зараз на Україні живуть люди з прізвищем Сірко, які вважають козацького вождя своїм предком.

Поки що немає даних про долю Сірка або його участь у Хотинській війні 1621 р. та селянсько-козацьких повстаннях першої половини

XVII ст. Але є звістки про те, що він разом із Б. Хмельницьким та якимсь Солтенком бився у Франції під стінами Дюнкерку у 1645 р., потім брав участь у визвольній війні. Після смерті Б. Хмельницького у 1657 р. Сірко разом з Іваном Богуном вів успішну боротьбу проти нового гетьмана Івана Виговського, який намагався розірвати російсько-український союз. Так, наприкінці грудня 1659 р. він разом із полковниками Богуном, Гоголем, Зеленським, Багном взяв місто Бар на Поділлі, яке обороняв гарнізон Проскури — прибічника Виговського. Таку ж запеклу боротьбу Сірко вів і проти Павла Тетері, гетьмана Правобережної України. У другій половині 50-х — 60-х рр. XVII ст. Сірко відзначився у спільній боротьбі російського та українського народів проти агресії Речі Посполитої, мав контакти з керівником визвольного та антифеодального повстання 1664 р. на Правобережній Україні Сулимою. З роками Сірко все більше тяжіє до Запорізької Січі і вже у 1659 р. проводить свій перший значний похід проти Кримського ханства. Здійснював він також антитурецькі походи, зокрема, у Молдавію, де на початку 1672 р. навіть зайняв господарський престол і певний час був фактично молдавським князем.

У 60—70-х рр. XVII ст., особливо після Андрусівського перемир'я 1667 р., політична ситуація на Україні стала надзвичайно складною. Не припинялися війни... Йшли безперервні чвари за гетьманську булаву між Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею, Якимом Сомком, Іваном Брюховецьким, Степаном Опарою, Петром Суховієм, Іваном Самойловичем, Петром Дорошенком, Де-

м'яном Многогрішним, Михайлом Ханенком та ін. Посилився гніт з боку польських панів на Правобережній Україні, російських воєвод — на Лівобережній, козацької старшини — на обох боках Дніпра. В цей же час зростає загроза турецько-татарської агресії. Султанська Туреччина робить останню значну спробу стати гегемоном у Європі. У цій надзвичайно складній ситуації Сірко зберіг незаплямованим своє ім'я, не зганьбив себе егоїстичними політичними комбінаціями, які несли б горе українському народу. Не став Сірко і царським холопом і навіть брав участь у антифеодальному повстанні на Слобожанщині 1668 р., що передувало Селянській війні під проводом С. Т. Разіна. У 1671 р. він очолив антифеодальний та визвольний рух на Правобережній Україні і до нього масами пішли прості люди. Сучасник відзначав у своєму листі від 1 жовтня 1671 р.: «Тепер так тягнуться до Сірка, як було за Хмельницького, коли всі до нього тягнулися». Лише турецьке нашествя 1672 р. не дало змоги Сірку визволити Правобережну Україну від панування польської шляхти. Через доноси царських посіпак, а також гетьмана Лівобережної України І. Самойловича Сірка у травні 1672 р. було заарештовано у Полтаві, коли він їхав до дружини, і в потрійних кайданах запроторено до Сибіру, у Тобольськ. Не минуло й року, як Сірка було випущено з огляду на пекучу потребу очолити боротьбу запорожців проти турецьких загарбників, причому про визволення найбільше клопотався король Речі Посполитої Ян III Собеський. І у подальшому Сірко не полишав думок про антифеодальні повстання. Так, на почат-

ку 1675 р. Самойлович доносив царю, що Сірко «тримав у себе самозванця, бо хотів йти на ті ж місця, які плюндрував злочинець («вор») і боговідступник Стенька (Разін), та тоді старшина не схотіла цього».

Іван Сірко аж вісім разів обирався кошовим, хоч і не прагнув цього. Як свідчать джерела, інколи він прибував до запорожців у супроводі кількох осіб, і всі козаки разом з кошовим нерідко віддавали йому привід у воєнному поході, що є безпрецедентним явищем.

За підрахунками Д. І. Яворницького, Сірко вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки. Новознайдені джерела дозволяють збільшити кількість морських та сухопутних походів Сірка, але і тут славетний ватажок ні разу не зазнав поразки, хоч нерідко ситуація була дуже тяжкою і лише завдяки блискучим талантам Сірка козаки брали гору над ворогами. Незабаром ім'я Сірка стало острахом для турецько-татарських загарбників. За свідченням польського хроніста Веспасіана Коховського (1633—1700 рр.), його ім'ям татарки навіть лякали дітей, коли ті плакали. Характерно, що в численних походах Сірка на ворожі міста й фортеці, особливо під Перекоп, Азов, Акерман та інші, брали участь не лише українські козаки, але й російські, тобто донські, а також калмики, молдавани, черкеси, білоруси, поляки, литовці, навіть німці, італійці та французи. Його воїнські діяння набули у Європі широкого розголосу, йому присвячували свої твори українські й зарубіжні поети та літописці. Досить згадати пісню «Та ой як крикнув же та

козак Сірко», думу про його вдову. Згадуваний вище В. Коховський написав вірша «Вудила», присвяченого звитягам Сірка, а анонімний український поет склав польською мовою цілу поему-панегірик. В останній Сірко описується приблизно так, як князь Святослав у «Повісті временних літ», як славнозвісний карфагенський полководець Ганнібал у творах давньоримського історика Тіта Лівія. Ось уривок з цієї поеми, який подаємо у скороченому вигляді прозою: «Земля — його (тобто Сірка) ліжко, зелена трава — матрац, сідло — м'яка подушка, опонча — перина, попона — біле простирadlo, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля — за дзеркало, панцир — за плащ, плетений шолом — за шапку, тятива — за пояс., пригорща — за чарку, джерельна й річкова вода — за аліканте й вино; болотяна вода — щоб вуса добре росли, роса — щоб серце охолоджувати, сухар — за пряник, толокно — за торт, дика грушка, водяні горіхи та польова вода — за десерт». Подальша характеристика Сірка у поемі все більше нагадує легендарного козака Мамайя. Автор переказує «байки» людей, за якими Сірко був чарівником, але свої чари вживав лише проти бусурманів. До речі, у хроніці В. Коховського теж подибуємо звістку, згідно якої Сірко обморочив татар своїми чарами, що допомогло йому виграти битву. Далі говориться, що Сірко був чудовим стрільцем із лука й самопала і навіть на повному скаку коня влучно бив птаха в небі, а звіра в полі, і рідко коли вони рятувалися від нього. Автор розшифрував ім'я Сірка, котрим звичайно називають псів, як богодане. Сірко, за його словами, був поставлений богом як пес на сторожі християнських ове-

чок, щоб видирати їх з вовчої пащі турків і татар. Дала йому доля і «щастя, і розум, і мужнє серце, і зброю, і славу». Поет порівнює Сірка із геройськими мальтійськими рицарями, дивується, чому не король або князь, а простий козак зажив такої слави.

Іван Сірко був не тільки полководцем, але й визначним політичним діячем, дипломатом. Він листувався з російським царем Олексієм Михайловичем, королем Речі Посполитої Яном Собеським, турецьким султаном Мухаммедом IV, зокрема, збереглося 28 його листів до згаданих осіб, про його діла регулярно подавали відомості російські, польські, німецькі, австрійські, італійські дипломати тощо.

Провівши все життя у воєнних походах, Сірко побував практично на всій Україні, але особливо часто джерела згадують про його перебування у Барі, Бершаді, Білій Церкві, Брацлаві, Кременчуці, Ладжині, Умані, Могилеві-Подільському, Острі, Полтаві, Тростянці, Мерефі. **Найблискучіший період у житті Сірка був пов'язаний із Запорізькою Січчю, яка тоді знаходилася при впаданні річки Чортомлик до Дніпра (біля сучасного Нікополя).** Бував Сірко й у інших місцях нинішньої Дніпропетровщини. Так, відома вищезгадана його перемога над ординцями у 1660 р. на Ігреньському півострові (в межах сучасного Дніпропетровська). Є всі підстави вважати, що вождь козацтва сприяв розвитку Самарського Пустинно-Микільського монастиря, що знаходився в межах сучасного Новомосковська. Він так добре знав наші степи, що навіть міг, йдучи в похід, вистрілити з лука, а на зворотному шля-

ху легко знайти стрілу. У нашому краї Сірко знайшов і свій останній притулок. 1 серпня 1680 р. він помер на своїй пасіці у селі Грушівка. Козаки поховали свого вождя у селі Капулівка, поставили на могилі великий камінь... Тепер його могила знаходиться біля того ж села, але в іншому місці. Тут стоїть і надгробний камінь, і пам'ятник кошовому отаману, котрий став національним героєм українського народу.

ДОЛЯ НЕВІЛЬНИКІВ

Незважаючи на активну боротьбу запорізького війська проти грабіжницьких нападів татар, вони щорічно уганяли в неволю тисячі українців. Основна маса невільників була приречена на повільне згасання внаслідок тяжкої праці та жахливих умов існування, туги за батьківщиною і близькими. Рабовласники давали їм принижувальні клички, таврували як худобу, змушували приймати іслам (мусульманську релігію), тримали у чорному тілі і заставляли тяжко працювати. Власне, вже невільничий ринок залишав невилгою рану у душах невільників. Яскраву картину невільничого ринку у Стамбулі змалював знаменитий вірменський мандрівник історик Симеон Лехаці у вересні 1608 р.: «Інша брама веде до Ясир-базара, де продаються численні християни різних племен. Діди й старі жінки сидять; дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок купці, взявши за руки, показували й продавали наче коней чи мулів. Інших невільників збирали десь на площі, наче отару вівців (овець). Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з

голови до ніг все їхнє тіло, щоб у них не було корости, виразки чи якихось інших ран. А вони стояли тихо й нічого не казали. Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши у батька й матері, розлучивши з сестрами та братами, й везли до себе. Коли я побачив таке горе, яке завдало мені болю і якого я досі ніколи не знав, то в мене заболіла голова, затремтіло моє серце, обурилася моя душа і здригнулося все моє ество. Дивлячись із сльозами смутним лицем на небо, я, зітхаючи, кажу: «Горе мені, страждучому! Краще б мені не народжуватися на світ чи не приходити сюди, ніж своїма очима бачити таке смутне та тяжке видовисько!» Минали роки, десятиліття й століття, а невільничий ринок залишався місцем невимовного горя для тисяч і мільйонів невільників».

Не кращою була доля невільників і після того, як вони були продані. Майже всі вони були приречені на рабську працю. Шведський посол до Криму у 1651 р. Йоган Майер писав про свої враження (кримські): «Я бачив полонених християн, котрі працювали і на великдень, йдучи за плугом. Коли ж вони через втому не могли рухатися, їх жорстоко били ліниві татари...» Зазначимо, що коли невільники побачили вільного християнина на великдень, тобто у найбільше релігійне свято християнської церкви, це здалося їм доброю ознакою на майбутнє визволення. Невільники, серед яких було чимало жінок, цілували руки Майера (стрибали й цілувалися).

Звичайно, невільники намагалися втекти з неволі при першій можливості. Вони люто ненавиділи рабовласників і готові були не лише до

втечі, але й до масового повстання. Через це рабовласники були особливо обережними, а на ніч заганяли чоловіків-невільників у глибокі земляні ями-тюрми, які зверху закривалися ґратами. Але, незважаючи на це, невольники масами тікали на батьківщину, повертались з найвіддаленіших кутків Європи, Азії та Африки. Відомо безліч фактів, коли невольники повертались додому з Іспанії, Італії, Північної Африки, Аравії, Ірану, Туреччини... Нерідко їм допомагали в цьому грецькі, вірменські, єврейські купці. Так, відомий керівник антитурецьких походів, український православний князь Самійло Корецький потрапив у 1612 р. у полон в Молдавії і був кинутий у знамениту турецьку темницю — замок Єдикуле. Звідси він втік у 1617 р. за допомогою грецьких православних ченців та львівських вірмен М. Аведиковича та С. Серебковича, морем дістався до Венеції, а звідти — на батьківщину. Знаменитий арабський мандрівник і письменник Павло Халебський (з міста Халеб у Сирії), що побував у Молдавії, Росії та на Україні у 1654—1655 рр., з подивом зазначав, що тут перебуває «сила полонених, котрі втекли з нашої землі».

ПОВСТАННЯ КОЗАКІВ-НЕВІЛЬНИКІВ НА ТУРЕЦЬКИХ ГАЛЕРАХ

Найгірша доля випадала тим невольникам, котрих змушували бути гребцями на галерах. Сюди, насамперед, потрапляли козаки — найзапекліші вороги Османської імперії та Кримського ханства, а також ті, хто із зброєю в руках мужньо чинив опір нападникам, неодноразово тікав із

полону. Переважну більшість невольників-гребців складали полонені запорожці і донці, про що свідчать різні джерела. Характерно, що турецьке слово «кадирга», тобто галера, у дещо зміненому вигляді перейшло в російську, українську та білоруську мови і стало означати тяжке ув'язнення, виснажливу працю. Чеський шляхтич Вацлав Вратислав, котрий на власному досвіді пізнав долю гребця-невільника, писав наприкінці XVI століття: «Неможливо уявити і повірити у те, щоб жива людська душа знесла й витерпіла такі жахливі поневіряння». Минали століття, галерний молох поглинав тисячі нових жертв, а становище невольників не змінювалося аніскільки. Ось у 1719 р. російський паломник М. Г. Нечаєв, оглядаючи галери, що стояли у Стамбулі, зробив у своєму щоденникові красномовний запис: «Ті страшенні поневіряння, які зносять невольники на каторгах, годі описати... Вони від горя плачуть і волають: «Краще б нам не народжуватися на світі!»

Небезпідставно побоюючись виступів цих невольників, капітани турецьких галер вживали запобіжних заходів. Гребці були прикуті по кілька душ до банок, а кожен і сам був прикутий за одну чи дві ноги до цих же банок. Нерідко кандалами сковувалися і руки, але так, щоб не завадити греблі. У відкритому морі турки одягали на кожного невольника залізні наплечники чи кола, щоб вони не могли напасти на своїх мучителів. Кандали не знімалися навіть під час роботи з парусами, а також під час виходу на берег. По відношенню до невольників турецьке командування завжди керувалося терористичною систе-

мою управління й покарань¹. Найжорстокіше поводження з гребцями було нормою. Невільників, які не працювали на повну силу, наглядачі били по голому тілу ременем з волячої шкіри або мокрим канатом, змоченим у воді. Вся картина страшних знущань над людьми стисло і точно змальовується в українській народній думі «Невільники на каторзі»:

У три ряди бідних нещасних невільників посаджено,
По два та по три докупи посковано,
По двоє кайданів на ноги поскладено,
Сирою сирицею назад руки позв'язано...
Залізо-кайдани ноги пооббивало,
Козацьке молодецькеє тіло до костей постирало...
То турки-яничари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної таволги набирали,
Од ряду по ряду заходили
Та по три рази в одно місто бідного невільника затинали,
До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.

Та козаки-невільники не мирилися із своєю долею, тікали з галер при найменшій змозі, відмовлялися гребти у критичні моменти морських битв, що змушувало турок до капітуляції. Турецькі галери ставали у цей час влучною мішенню для християнських гармат і тоді нерідко йшли на дно. Так козаки-невільники гинули, жертвуючи собою в ім'я перемоги над ворогом. Історія пам'ятає також повстання невільників на турецьких галерах у Чорному, Азовському, Егейському

¹ Становище невільників подається за матеріалами доцента Ростовського університету В. М. Корольова.

та Середземному морях, причому козаки відігравали там першорядну роль. Так, у 1613 р. під час бою між турецькою та іспанською ескадрами у Середземному морі підняли успішне повстання 400 гребців-галерників. Восени 1627 року відбулося найвизначніше з повстань рабів-галерників, яке було оспівано у народній думі «Самійло Кішка». В той час у гирлі Дніпра згідно з наказом султана Мурада IV будувався замок проти запорізьких козаків, «дуже страшних всім туркам». Виконавши султанське доручення, турецький адмірал Касимбек із своєю ескадрою (чотири галери) повертався додому, в єгипетський порт Олександрію. Касимбек був дуже багатим турецьким вельможею, носив титул губернатора «Даміати і Розетти», тобто єгипетських провінцій, які знаходилися у гирлі Нілу. Разом із своїм братом Махмедом Касимбек вів значну торгівлю у рідній Олександрії і в усьому Єгипті. Ескадра Касимбека припливла до Стамбулу без пригод. Тут на борт галери піднялася дружина відомого каді, тобто судді, Юсуфа, яку звали Рахмет Радині. Разом з нею на корабель Касимбека прибули її слуги та рабині. Незабаром корабель підняв паруса і через протоки Босфор та Дарданели вийшов до Егейського моря. Тут вся ескадра зібралася у гавані порту Метеліно (сучасне місто Мітіліні) у східній частині острова Лесбос. Набравши провіанту та прісної води, Касимбек намірився продовжувати плавання, але на морі розпочався шторм. Втомившись від змагання із стихією, Касимбек звелів кораблям повертатися до гавані. Три галери кинули якір у так званому «широкому порту» міста Метеліно, а флагман-

ська галера — у «вузькому», на відстані в третину милі від інших.

12 листопада 1627 р. у другій половині дня Касимбек разом із 70 матросами, солдатами та чиновниками зійшов на берег. На галері залишилося 80 душ команди, а також 242 невольники-гребці. Основна маса невольників складалася із росіян та українців, хоч, вірогідно, що серед них були й білоруси та поляки. Їх товаришами по нещастю були 22 турки, засуджених на галери за якісь провинності, а також три греки, два італійці та один англієць. Турецькі матроси та наглядачі втомилися і вирішили поспати, і цей сприятливий момент невольники використали якнайкраще.

Ініціатором повстання був Марко Якимовський, український шляхтич, уродженець міста Бар на Поділлі. У жовтні 1620 р., коли польська армія зазнала нищівної поразки від турецько-татарських військ на Цецорських полях у Молдавії, він, як і багато інших, потрапив до неволі. Опинившись на галерах, Якимовський зумів увійти в довіру до турків, і йому було навіть дозволено знімати удень кандали і прислужувати на палубі турецьким матросам. Його сподвижниками у цьому ділі були Степан Сатановський та Іван Стольчина, котрі теж працювали удень без кандалів. Незважаючи на деякі коливання, оскільки у разі невдачі їх чекала мученицька смерть, вони зважилися спробувати щастя. Спочатку всі троє пробралися на кухню, де озброїлися важкими палицями. Їм спробували перешкодити у цьому турецький кухар та грек-потурнак, тобто той, хто перейшов з християнства у мусульманську віру, але повстанцям вдалося їх перемогти. При

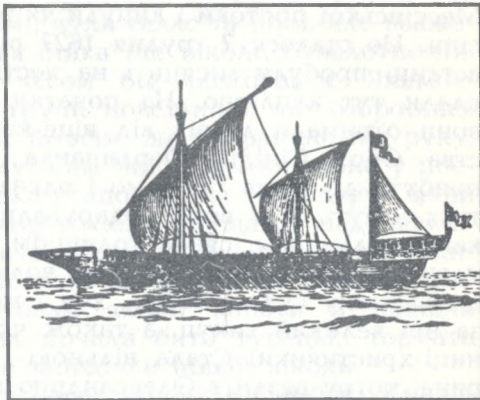
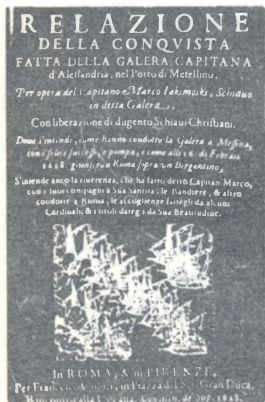
цьому Якимовського було поранено у голову та лопатку. Відважна трійка захопила після цього справжню зброю й почала визволяти з кайданів своїх товаришів, прикутих до весел. Турки, які дрімали на кормі, чули галас та шум, але вважали, що почалася бійка (це інколи бувало поміж гребців). Тим часом бій розгорався. Якимовський на чолі групи повстанців, які озброїлися киями, котлами та всім, що потрапило під руку, вдарив на корму. Сам Якимовський забив у поєдинку потурнака-неаполітанця Мустафу, який з особливою жорстокістю знущався над невільниками. Турецька команда була перебита, викинута в море, частково взята у полон. Після цього повстанці обрубали якірні канати й вийшли в море. По них почали бити турецькі гармати з берега, але не заподіяли ніякої шкоди.

В цей час на берег прибіг Касимбек. Кинувшись в море, він став по пояс у воді, рвав на собі бороду у безсилій люті і закликав повстанців повернутися. Одразу ж були послані в погоню три галери з його ескадри. Але в цей час буря настільки посилилася, що турецькі галери змушені були припинити гонитву. Повстанцям же втрачати не було чого, позаду була вірна смерть, а попереду все ж залишався шанс на спасіння. Вони обрали своїм капітаном Якимовського, котрий взяв курс на південний захід, до Італії. Наприкінці другого тижня плавання, щасливо уникнувши зустрічі з турецькими кораблями, повстанці обійшли Пелопонес і зупинилися біля маленького острова Строфади в Іонічному морі. Тут вони набрали свіжої води, а грецьким православним ченцям, які проживали на острові,

подарували 200 реалів із багатої здобичі, котра дісталася їм на флагманській галері. Пізніше вони досягли Південної Італії. Пройшовши уздовж східного узбережжя Калабрії, вони увійшли до Мессінської протоки і кинули якір у гавані Мессіни. Це сталося 7 грудня 1627 р. У Сіцилії повстанці пробули місяць і на честь спасіння заклали тут каплицю. На початку січня 1628 р. вони отримали дозвіл від віце-короля Королівства Обох Сіцилій Фердинанда III Габсбурга прибути до міста Палермо і одразу ж відправитися в путь. Тут вони подарували волю 22 туркам-невільникам, своїм колишнім товаришам по нещастю. Вони відпустили на волю і Рахмет Радіні, жінку судді Юсуфа, хоч і могли отримати за неї великий викуп, а також чотири її служниці-християнки. Стала вільною і рабіня Катерина, котру везли в Олександрію на продаж. На італійській землі зустрілися з віце-королем. Після цього у Палермо поміняли галеру на два невеличких суденця і на них попливли до Риму, куди прибули 16 лютого 1628 р. Тут вони були урочисто прийняті римським папою Урбаном VIII, кардиналами Карлом і Тадеєм Барберіні, подарували їм трофейні прапори та ліхтар з турецької галери. Потім вони вирушили на батьківщину. Основна маса повстанців у травні 1628 року прибула до Кракова у Польщі, звідки рукою було подати до рідної землі.

Історію цього повстання виклав на сторінках своєї книжечки, виданої в Римі у 1628 р., італійський автор Марко Томазо Марнавізіо. У тому ж році вона була перевидана у Римі та Флоренції видавцем Франческо Онофрі, а також пере-

кладена на німецьку та польську мови. Цікаво, що основна сюжетна лінія і навіть чимало подробиць вповні збігаються із українською народ-

Титульна сторінка книжки про повстання козаків-невільників на турецьких галерах, виданої італійським автором Марко Томазо Марнавізіо в Римі 1628 р.

The title page of the book on the uprising of the enslaved Cossacks on the Turk galleys, published by Marco Tomaso Marnavizio, an Italian author, in Rome 1628

Турецька галера
A Turkish galley

ною думою про козака Самійла Кішку, що підняв повстання на турецькій галері. Є навіть підстави вважати, що Марко Якимовський та Самійло Кішка були однією й тією ж особою.

Аналогічне повстання вибухло у 1642 р. на турецькій галері, яка знаходилася у Мармуровому морі. Його очолили Роман Катіржний — майбутній ніженський полковник у війську Богдана Хмельницького, донський козак Іван Мошкін,

запорожець Іван Симонович та італієць-потурнак Сильвестр з міста Ліворно. Під час повстання було вбито й викинуто за борт 220 членів турецької команди, а взято у полон ще 34. Повстанці і на цей раз поверталися додому через Італію, про що свідчить нова брошура Марнавізіо. Цікаво, що Роман Катіржний, як можливо і ще дехто з козаків, залишився на чотири роки служити у війську Філіпа III Габсбурга, а на відомість про початок визвольної війни на Україні повернувся на батьківщину.

Джерела свідчать також про повстання на турецьких галерах, в яких брали участь запорожці і донці у 1654, 1665, 1697 та інших роках. Вони яскраво засвідчили незламність духу і волелюбність козаків, міцні традиції дружби російського, українського та інших народів у боротьбі проти завойовників.

У БОРОТЬБІ ПРОТИ ТУРЕЧЧИНИ

Агресія Османської імперії та її васала Кримського ханства в кінці XVI — на початку XVII ст. була тяжким лихом для українського народу. Козакам доводилось вести постійну жорстоку боротьбу не тільки з татарами, а й турками. Одним з важливих етапів цієї боротьби були морські походи запорізьких козаків.

Аналіз бойових дій запорізьких козаків на Чорному морі свідчить, що їх перші морські походи обмежуються північним та західним його узбережжям. Ймовірно, це пояснюється відсутністю відповідного досвіду, а, можливо, і талановитих флотоводців. Так, тричі підряд, у 1538, 1541

і 1545 рр., козаки роблять похід по морю до фортеці Очаків, завдаючи шкоди її укріпленням та гарнізону. В 1589 р. зазнає їхніх ударів з моря кримська фортеця турків Гезлев, або Козлов (теперішня Євпаторія). У 1604 р. запорожці здобули турецьку фортецю Варну. Звістка про цю подію облетіла весь світ і справила велике враження на сучасників. Запорізькі козаки заявили про себе, що вони не тільки неперевершені піхотинці, а й великі майстри військової морської справи. Адже фортеця вважалась неприступною.

Про взяття запорізькими козаками Варни існує декілька варіантів народної пісні. Ось рядки з однієї з них:

А в неділейку поранейку
Збиралася громадойка,
Козацькая порадойка.
Стали ради додавати,
Отколь Варни доставати
І всіх турків в ній забрати.
Поймали турка старейкого,
Ворожбита турецького,
Стали його випитовати,
Отколь Варни доставати
І всіх турків в ній забрати:
Ци ли з поля, ци ли з моря,
Ци із тої річки-невелички?
«А ні з поля, а ні з моря,
Іно з тої річки-невелички».
А в неділейку поранейку
Бігуть, пливуть човенками,
Поблискують весельцями.
Вдарили разом з самопалов,
Седми пядей от запалов,
Стали Варни доставати.
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай, річка, не проквітла,
Що нас, турків, в себе взяла!»

Була Варна здавна славна —
Славніші козаченьки!

Зміст пісні свідчить, що Варна була здобута не з моря, а з річки, яка протікає біля фортеці, а також, що інформація про слабе місце в її фортифікації була одержана від полонених турків.

У 1609 р. козацькі чайки з'являються у стін турецьких придунайських фортець: Ізмаїла, Кілії, Білгорода. Та ось у 1614 р. на чолі козацьких флотилій стає талановитий флотоводець Петро Сагайдачний. Флот із 40 чайок долає Чорне море і нападає на Трапезунд, а потім, рухаючись у західному напрямку, спустошує узбережжя. Штурмом бере Сіноп і спалює весь турецький флот, що стояв у гавані.

Султан вислав великий флот до Очакова, щоб покарати козаків, коли вони підійдуть до гирла Дніпра. Про ці заходи турків стало відомо П. Сагайдачному. Він розділив свій флот на дві частини. Одна частина пристала до Кінбурнської коси і почала перетягувати чайки волоком через Прогноївські озера, щоб вийти в лиман в обхід турецького флоту. Але під час перетягування чайок на флот напали татари, і частина козаків загинула. Друга частина козацького флоту зробила спробу пробитись через бойові порядки турецьких кораблів. Від сильного артилерійського вогню з турецьких кораблів флот Сагайдачного зазнав дуже великих втрат.

Наступного 1615 р. П. Сагайдачний вирушив у морський похід у складі 80 чайок і чотирьох тисяч козаків. Подолавши Чорне море, флот підійшов до Босфору і атакував Константинополь. Запалали передмістя та портові будівлі. Султан

вислав навздогін козакам велику флотилію з яничарами на борту. Турки наздогнали козаків біля Очакова. Діждавшись темряви, запорожці напали

*Козацькі чайки під Стамбулом (з малюнка О. Г. Сластіона)
Cossack chaika-boats near Istanbul (from a drawing by O. G. Slastion)*

на турецький флот і захопили його. Тільки невелика кількість галер врятувалась втечею. В полон потрапив і командуючий турецькою флотилією. Захоплені галери козаки спалили на очах Очаківського гарнізону.

У 1616 р. султан, сподіваючись на черговий морський похід запорізьких козаків, направив у район Очакова великий флот. В свою чергу П. Сагайдачний з величезною флотилією у складі 150 чайок і семи тисяч козаків вирушив по Дніпру у Чорне море. Біля Очакова він провів блискучу морську битву, розбивши вщент турків. Командуючий турецькою флотилією Алі-паша ганебно втік з поля бою.

Прилучивши до свого флоту захоплені у турків півтора десятка галер та біля сотні човнів-сан-

далей, Сагайдачний підійшов до Кафи (теперішня Феодосія) і почав її облогу. У великій пригоді тут стала артилерія з захоплених турецьких галер. За кілька днів Кафа була здобута. З неволі було визволено тисячі людей, адже в цьому місті існував один з найбільших невольницьких ринків.

По всьому світі пішла слава про запорізьких козаків і про їх талановитого флотоводця Петра Сагайдачного.

Оцінюючи ці події, італієць д'Асколі, що довгий час прожив у Криму, писав: «Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, а й з 20 чайками не побояться 30 галер падишаха, адже це видно щорічно на ділі».

У 1620—1621 рр. Туреччина починає сухопутні завойовницькі походи проти Польщі. У вересні 1620 р. турецьке військо висаджується на чорноморському узбережжі на кочів'я Буджацької орди з наміром рушити по Молдавському (Покутському) шляху в Західну Європу. У складі турецько-татарського війська було близько 100 тисяч чоловік. Похід очолив турецький полководець Іскандер-паша. Назустріч турецько-татарському війську вирушило польське військо чисельністю вісім тисяч чоловік під командуванням коронного гетьмана С. Жолкевського. Підійшовши до Ясс, він сподівався на допомогу молдавського господаря Граціана, але останній не виступив проти турок. У складі польського війська діяв невеликий загін реєстрових козаків, серед яких був Богдан Хмельницький зі своїм батьком Михайлом Хмельницьким.

Війська зустрілись біля молдавського села Цецори 20 вересня 1620 р. і розпочали битву. Без

вагомих причин у польському війську виникла паніка, воно почало відступати під захистом табору з возів. Через відсутність чіткого керування рухомим табором польське військо в районі Могилева-Подільського допустило його розрив, у який увірвалась татарська кіннота. Військо С. Жолкевського було повністю розгромлено. Батько Б. Хмельницького загинув, а він сам потрапив у турецький полон, з якого через два роки його викупили.

Турецько-татарське військо після своєї перемоги спустошило Поділля та Західну Україну.

У відповідь на турецьку агресію запорізькі козаки проводять серію морських походів. Взимку 1620—1621 рр. вони напали на Білгород-Дністровський і Кілію й визволили три тисячі невільників, що потрапили в полон під Цецорою. У травні 1621 р. козаки в бою з галерами під Трапезундом розбили турок. У першій половині липня 1621 р. 150 чайок та 18 інших човнів розбили турецький флот на Чорному морі, спалили в Стамбулі вежу замка Єдикуле, де сидів колись в темниці князь Самійло Корецький, спустошили узбережжя під Галатою.

Після перемоги над польсько-шляхетським військом турецький уряд почав готуватися до нового походу. Навесні 1621 р. султан Осман II зібрав 400-тисячне військо і вирушив до Молдавії. Польському уряду вдалося зібрати тільки 32 тисячі. Потрапивши в скрутне становище, він звернувся до запорізьких козаків з закликом взяти участь у війні проти Туреччини, обіцяючи їм розширити права й привілеї. Усвідомлюючи загрозу поневолення українського народу турками, запо-

різькі козаки 15—17 червня 1621 р. на Раді в урочищі Суха Діброва (на Черкащині) прийняли рішення виступити разом з польсько-шляхетським військом проти турецько-татарських поневолювачів. Рада також послала посольство до Варшави у складі П. Сагайдачного та інших військових старшин, щоб підписати угоду про розширення козацьких прав, відновлення вищої православної ієрархії на Україні та ін.

Улітку 1621 р. 40 тисяч козаків на чолі з запорізьким гетьманом Я. Бородавкою рушили в Молдавію. Одночасно в серпні 1621 р. запорожці вирушили в морський похід і поруйнували турецькі та кримські узбережні міста. Протягом серпня Я. Бородавка, переправившись через Дністер, стримував просування турецьких військ у напрямку Хотина, поблизу якого розташовувався укріплений табір польських військ. В останніх числах серпня запорожці вирушили під Хотин для з'єднання з польським військом. Татарські орди на чолі з кримським ханом Джанібек-Гіреєм прагнули перешкодити цьому з'єднанню. Тому просування козацького війська під Хотин відбувалось з боєм під захистом рухомого табору з возів. З'єднання козацького війська з польським

Турецький
кінний воїн
(сіпай)
A Turkish
horseman (sipai)
in the army

відбулося 1 вересня. А наступного дня турки розпочали штурм ще не укріплених козацьких позицій. Але надії султана на розгром ще не підготовленого до оборони козацького війська були марними. Протягом наступних днів турецький султан кидав кращі свої сили, зокрема особисту гвардію — яничар, на бойові порядки запорожців, але успіху не мав. Запорізькі козаки відповідали нищівними контратаками. Султан розумів, що поки він не розіб'є козацьке військо, перемога не буде досягнута. Він також хотів помститись козакам за їх переможні битви над турецьким флотом. Після кожної невдалої атаки він лютував, знімав з посад та страчував своїх людей. По козацькому війську невпинно вівся вогонь майже з усієї турецької артилерії. Кульмінацією битви було 4 вересня 1621 р. В цей день султан провів три масові штурми польсько-козацького табору, в яких взяли участь близько ста тисяч турецьких воїнів. Перший штурм тривав протягом п'яти годин і був спрямований на козацьке військо. Потім був проведений другий двохгодинний загальний (на козацькі і польські позиції) штурм. І, нарешті, третій штурм був знову спрямований на козацькі позиції. Перед третім штурмом того ж дня султан, як і завжди, діючи виключно вишуканими погрозами, кричав навздогін своїм військам: «Ні пити, ні їсти не дам, поки не приведете мені того сивого пса Сагайдачного». Турки пішли на штурм козацьких позицій під захистом тварин, женучи перед собою верблюдів, мулів та худобу. Але козаки, маючи досвід у використанні худоби під час бойових дій, вийшли з укріплень і сильними гучними окриками наполохали тварин і примуси-

ли повернути їх назад. Змішавшись з турецьким військом, тварини порушили його бойові порядки, виникла паніка, турки почали тікати. Козаки, переслідуючи ворога, увірвалися в турецький табір. П. Сагайдачний попросив головнокомандуючого Я. Ходкевича підтримати успіх козаків наступом польської кавалерії і розгромити турецьке військо. Але Я. Ходкевич проявив велику обережність і прибічність до оборонної тактики. Посилаючись на наближення темряви, він не наважився кинути польське військо на допомогу козакам. Була втрачена чудова можливість покінчити з Османом II. Козацьке військо, не отримавши очікуваної підмоги, вимушене було відступити до своїх позицій. Вторгнення запорожців до турецького табору викликало велику паніку у ворога. Сам султан, що недавно вважав себе наймогутнішим у світі, на власні очі побачив нетривкість свого становища. За свідченням перебіжчиків, султан плакав тієї ночі з тяжкої долі своєї. Турецька сторона понесла великі людські втрати, а також в артилерії та іншій зброї, яку вивезли козаки з табору. Табір Османа був настільки порушений, залитий кров'ю та заповнений забитими, що він прийняв рішення поміняти його місце.

Ніхто з сучасників тих подій не міг стримати свого захоплення на адресу козаків. «Дивна то і несказанна мужність. Які ж серця і силу дав пан бог тим людям у боротьбі проти ворогів усього християнства»,— писав один з учасників боїв під Хотином. 6 вересня в турецькому таборі стало відомо, що великий загін запорожців потопив у Чорному морі 20 турецьких суден з гарматами і напав на Царград. Турецьке військо поновило

бойові дії 7 вересня. Вони почалися з гарматного обстрілу козацьких позицій. По запорожцях било 150 гармат. Атаку почала турецька кіннота з жахливим криком, потім пішли яничари. Протягом п'яти годин на козацький табір було проведено чотири атаки, але козаки не тільки вистояли, а й переходили в контратаки, завдаючи великих втрат ворогу. В другій половині дня, побачивши марність штурму козацьких позицій, Осман II спрямував удар на польський табір, супроводжуючи атаку артилерійським обстрілом. Була здобута частина польських шанців, але наступала темрява, і турецьке військо їх залишило. Наступного дня, 8 вересня, з гетьманства був скинутий Я. Бородавка і страчений, а на його місце козаки обрали П. Сагайдачного. Причина цієї події до цього часу невідома. Але трапилось щось дуже значне, бо у запорожців не прийнято було міняти керівників у відповідальні моменти, зокрема, під час бойових дій. Після лютого обстрілу козацького табору з гармат турки 11 вересня розпочали «великий третій штурм» козацьких позицій, але успіху не мали.

14 вересня до турецького табору прибув зі своїм загоном (десять тисяч вершників) легендарний серед татар своєю хоробрістю та військовою талановитістю Каракаш-паша. Його поява викликала піднесений настрій і надію у турецького війська. Султан так зрадів, що, порушуючи звичай, сам виїхав зустрічати Каракаша, який пообіцяв Осману II одним штурмом змести поляків і козаків. Наступного дня, 15 вересня, Каракаш очолив штурм. Султан і турецьке військо вірили в перемогу. Але за годину Каракаш був мертвий,

і турки припинили атаку. Вони втратили ініціативу і перейшли до оборони. Але в польсько-козацькому таборі з'явився не менш страшний ворог — голод. З боку козаків та поляків почалися вилазки та сутички, спрямовані на добування їжі. Активно проводилися козаками нічні атаки турецького табору. 24 вересня помер Я. Ходкевич, який тяжко хворів. Сподіваючись, що ця смерть негативно вплинула на моральний стан польсько-козацького війська, султан знову повірив у можливість перемоги. 25 вересня турки розпочали «п'ятий великий штурм», але успіху він не мав. 28 вересня шаленим гарматним обстрілом розпочався останній «шостий великий штурм». Султан кинув в бій все, що у нього було. «Те, що повинно було статися,— кричав Осман,— станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі до одного загинете». Протягом дня було проведено дев'ять атак. Але турки йшли до бою вже не з власної волі. Позаду йшли сотники й десяцькі з оголеними шаблями і гнали військо вперед. Осман спостерігав за боєм з високого пагорба. Надвечір турецьке військо було відігнано у свій табір. За свідченням самих же турків, втрати цього дня були найбільші за весь час бойових дій. Називаються цифри від трьох до 20 тисяч, при цьому, як зазначають джерела, найбільших втрат ворог зазнав від козацького війська. Наступного дня, 29 вересня, між командуванням польсько-козацьких військ і командуванням турецько-татарських військ почалися переговори про укладення миру. Вони закінчилися підписанням угоди 8 жовтня 1621 р. За мирною

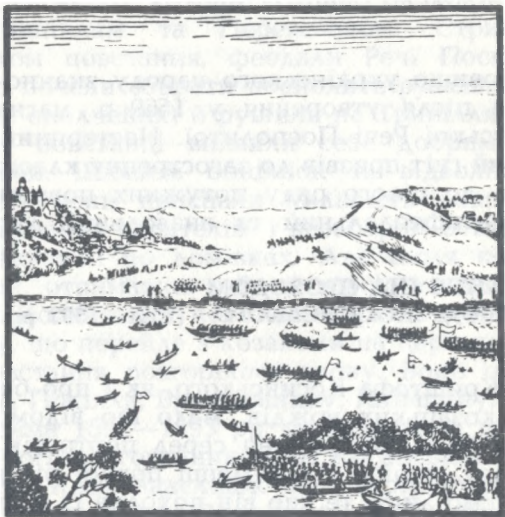

угодою сторони домовлялися про відновлення дипломатичних зв'язків.

Хотинська війна показала малу придатність кінноти у позиційних боях. Загинули майже всі коні. Польська гусарія не мала впливу на хід бойових дій під Хотином. Вирішальну роль у битві мала піхота та артилерія. Оскільки у польському війську піхота вважалась другорядним родом війська і кількісний склад її у Я. Ходкевича був невеликий (на кожні десять вершників — один піхотинець), то весь тягар Хотинської битви був покладений на запорожців, які були неперевершеними піхотинцями.

Активна оборона в сполученні з рішучим контрнаступом — головна причина успіхів козацького війська. Після Хотинської битви слава про запорізьких козаків ще більше рознеслася по всій Європі.

Перемога в Хотинській битві належить козакам. Вони своїм безприкладним героїзмом і мужністю врятували від розгрому польсько-шляхетське військо і ліквідували небезпечність турецько-татарського поневолення українського і польського народів. Наслідки Хотинської битви мали велике міжнародне значення. Адже ця битва примусила Туреччину відмовитись від планів завоювання Європи. Розгром турецького війська під Хотином привів до внутрішнього політичного послаблення султанської влади (повсталі яничари вбили у 1622 р. Османа II), а також посилення визвольної боротьби слов'янських та арабських народів проти турецького поневолення.

В боролте
протта Бзе
Тотолитот

В боролте протта Бзе Тотолитот

Становище українського народу значно погіршилося після утворення у 1569 р. магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Нестерпний колоніальний гніт призвів до загострення класової боротьби, до цілого ряду потужних повстань, які мали антифеодальний та визвольний характер.

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО (1591—1593 рр.)

Про Криштофа Косинського, як і про багатьох інших козацьких вождів, мало що відомо. Годі шукати його зображення серед портретів діячів того часу, якоїсь більш-менш повної біографії... Ми знаємо лише те, що він походив із шляхетського роду, що жив на Підляшші, але, незважаючи на своє походження, Косинський міцно пов'язав свою долю з українськими козаками. У 1586 р. він вже виступає як один з визначних запорізьких старшин і несе бойову службу на самісінькому низу Дніпра, стежачи за ординцями. У 1591 р. він вступив у конфлікт з білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким, і цей конфлікт переріс у збройне повстання широких мас українського народу. У грудні того ж року Косинський очолив загін козаків-реєстровців, який штурмом оволодів Білою Церквою. Ця подія послужила сигналом для загального повстання. Ко-

заки та селяни, міська біднота громили шляхту по всій Правобережній Україні, масами стікалися до Косинського, котрий успішно оволодів містами Трипіллям та Переяславом. Стривожені розмахом повстання, феодали Речі Посполитої спішно почали збирати посполите рушення (шляхетське ополчення) й рушили на Трипілля. У цей момент повстанці виявили себе добрими дипломатами. Шляхом обіцянок та відволікаючих маневрів вони приспали пильність військового командування карателів і незабаром останні були розпущені по домівках. Але після короткої перерви, отримавши з Росії зброю та гроші, оскільки Косинський пообіцяв царю Федору Іоанновичу, що перейде з козаками на царську службу, повстання розгорілося знову. Воно охопило Волинь, Поділля, Брацлавщину, Київщину, і лише люта зима 1592—1593 рр. перешкодила ще більшому його розгортанню. Сам Косинський очолив похід на Київ, внаслідок чого місто було обложено. Феодали Речі Посполитої знов почали формувати посполите рушення, на цей раз під Костянтиновом на Волині і набирати найманців аж в Угорщині. Невдовзі (1 лютого 1593 р.) вони завдали повстанцям значної поразки під П'яткою (тепер — село Чуднівського району на Житомирщині), після чого останні змушені були прийняти умови миру, нав'язані карателями. Але Косинський і не думав складати зброю... Повернувшись на Томаківську Січ, він знов звернувся за допомогою до російського уряду, а також до кримського хана, знов почав готуватися до походу. Хоч з поважних причин йому не було надано допомоги, Косинський вирішив виступити

у похід. 4 травня 1593 р. сушею та Дніпром він піднявся до Черкас і обложив його шляхетський гарнізон. У ході жорстоких боїв Косинського було забито під стінами міста, але повстанці добилися від командуючого обложеним шляхетським гарнізоном князя О. Вишневецького почесного миру.

Існує легенда, що Косинського зрадою захопили у полон і живцем замурували у католицькому монастирі. Після боїв під Черкасами повстанці рушили на Київ і восени 1593 р. обложили це місто. Але невдовзі прийшла звістка, що татарський хан напав на Томаківську Січ і зруйнував її. Внаслідок цього прийшлося знімати облогу Києва, повертатися на Низ і будувати нову Базавлуцьку Січ. Але повстання фактично не припинилося і незабаром переросло у більш значне.

ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА (1594—1596 рр.)

Вождь нового повстання — Северин Наливайко — походив із сім'ї ремісників-кушнірів із Гусятин на Поділлі (нині селище міського типу на Тернопільщині). Після смерті батька, закатованого слугами польського магната О. Конєцпольського, він жив з матір'ю в Острозі. У цьому великому місті, яке тоді дорівнювало силою і значенням Києву та Львову, жив його брат Дем'ян — відомий український письменник і церковний діяч. Пізніше Наливайко подався на Запоріжжя й здобув загальне визнання як сміливий воїн, досвідчений керівник козаків у їх походах проти Османської імперії, Кримського ханства, Мол-

давії. Як писав польський хроніст Павло П'ясецький, Наливайко був людиною «сільського походження, але у доблесті найвизначніший». Інший польський автор XVI ст. Йоахим Більський пише, що Северин Наливайко «людина незвичайна.., до того ж прекрасний артилерист». Певний час він служив сотником у надвірному війську князя Костянтина Острозького. Навесні 1594 р. за згодою цього князя він зібрав велике козацьке військо для оборони від татарського нападу. Того ж року він успішно відбив татарський насок і погнався за ворогами у Молдавію, де взяв навіть тодішню столицю цього князівства — Ясси. Молдавський господар (князь) Арон, зазнавши поразки, змушений був відступити від турецького султана і навіть допомагати козакам у їх діях біля Тягині, Акерману й Кілії, коли було знищено 500 татарських поселень. Успішні дії козаків Наливайка викликали антитурецькі повстання у Молдавії та Валахії, сприяли визвольній боротьбі народів цих князівств, яку очолив тоді Михайл Хоробрий. Повернувшись на Україну, Наливайко вирішив продовжувати діло Криштофа Косинського. Він посилав свої загони на Брацлав, куди 14 жовтня 1594 р. з'їхалася околична шляхта для звичайних судових засідань. Незабаром Брацлав було взято повстанцями, і звістка про це облетіла Правобережжя, викликаючи нові виступи проти гнобителів.

Момент для повстання було обрано дуже вдало. В цей час Річ Посполита вела війну з Туреччиною, намагаючися поставити на молдавському престолі свою кандидатуру — Симеона Могилу. Скориставшись з малочисельності каральних

військ, Наливайко та його сподвижники опанували незабаром більшу частину Правобережної України, Полісся, навіть частину Білорусії. Так, сам Наливайко командував військами, які здобули Слуцьк, Бобруйськ, Могилів. Однак Річ Посполита вже завершила перемогою війну у Молдавії і каральні війська коронного гетьмана Станіслава Жолкевського виступили на Україну. Наливайко був змушений відступати з Білорусії на Волинь, звідти — на Подніпров'я, ведучи жорстокі бої з карателями в районах Лабуня, Браїлова, Острополя, Мацейович, Черняв, Любартова, Пикова, Усманського лісу та ін. На жаль, дії Наливайка не були належно підтримані іншим козацьким ватажком, який спирався на старшину, Грицьком Лободою, через що повстанці поставили на його місце Матвія Шаулу. Біля урочища Гострий Камінь карателі наздогнали повстанців і нав'язали їм генеральну битву. Саме тут поліг отаман Сасько, Наливайка було поранено кулею, а М. Шаулі гарматним ядром відірвало руку, загинуло чимало повстанців. Але й Жолкевський втратив забитими та пораненими 60 шляхтичів та 300 солдат і змушений був тимчасово припинити погоню. Він розіслав листи до уряду й магнатів, благаючи про допомогу, бо «вся Україна покозачилася», і тому треба до кінця викоренити повстання. Отримавши належне підкріплення, Жолкевський знов погнався за повстанцями, які пішли на Київ, а потім на Переяслав та Лубни. Йдучи разом із сім'ями, повстанці добре усвідомлювали перевагу ворожих сил і тому хотіли прорватися до Росії, де й раніше знаходили притулок від польської шляхти. Але поблизу урочища

Солониці (біля м. Лубни Полтавської області) їх стали наздоганяти передові частини карателів. Прийшлося приймати останній бій. Повстанці вирубали дерева понад Сулою та Удаєм, насипали високі вали, зробили дерев'яні укріплення. Потім вони поставили у декілька рядів вози, з'єднавши їх між собою, вирили окопи, влаштували гармати. З тилу їхній табір надійно прикривали болото та річка. Розпочалася кривава облога. Раз за разом повстанці відбивали штурми карателів, завдаючи їм великих втрат. Але ситуація з кожним днем погіршувалася. Танули запаси пороху, провіанту, фуражу. Нестерпна спека призвела до вичерпання запасів води, падежу коней, хвороб, а кинути табір і прориватися, залишивши напризволяще жінок та дітей, повстанці не могли. Тим часом Жолкевський отримав свіжі підкріплення, йому доставили гармати та порох, ядра. З червня 1596 р. розпочалося бомбардування табору, яке тривало два дні. Від картечі карателів загинуло понад 200 повстанців, чимало було й поранених. Це викликало розкол у таборі. В ніч на 6 червня прихильники капітуляції схопили Наливайка, Шаулу і Шостака й видали їх Жолкевському, сподіваючись на мир. Але карателі зірвали переговори й зрадницьки увірвалися до табору й вирізали майже 10 тисяч душ, в основному жінок та дітей. Лише частина повстанців на чолі з Кремпським вирвалася з рук карателів й пішла на Січ. Самого Наливайка із його сподвижниками було привезено до Варшави. Майже всіх їх стратили, однак Наливайка ще катували понад 10 місяців. 20 квітня 1597 р. і вождя повстання було страчено. Спочатку кат відрубав йому голову, потім

чвертував. Частина тіла Наливайка повісили на площі на страх повстанцям. Народна легенда інакше зображає смерть Наливайка: його нібито спалили на повільному вогні у мідяному бику. Жорстока розправа карателів з українськими повстанцями дала лише тимчасовий ефект. Назривали нові повстання... Вже 1619 р. мали місце значні заворушення серед козаків. Відзначаючи значне зростання антифеодальної та визвольної боротьби українського народу, польський агент із Стамбула писав: «Вся Русь¹ є нам таким ворогом... що воліли б прожити тисячу років з євреями, турками, татарами, ніж один рік з ними».

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ МАРКА ЖМАЙЛА (1625 р.)

Після блискучої перемоги над турецько-татарською армadoю Османа II під Хотином у 1621 р., досягнутої Річчю Посполитою, насамперед, завдяки 42-тисячному козацькому війську, уряд мусив виконувати свої обіцянки щодо збільшення козацького реєстру. Однак і тут польська шляхта залишилась вірною своєму цинічному ставленню до козаків. Оскільки Туреччина зазнала поразки і небезпека війни з нею вже не загрожувала Речі Посполитій у найближчому часі, було вирішено зменшити козацький реєстр до трьох-п'яти тисяч. Це і викликало нове загострення класової боротьби на Україні, де зростав колоніальний гніт Речі Посполитої, де посилювалася від часів Брестської унії 1596 р. експансія католицизму. Трудящі маси не корилися панам, тікали на Запоріжжя, де їх

¹ Маються на увазі українці.

радо приймали козаки. Самі запорожці у той час не вважали на заборони уряду, чинили блискучі виправи на Стамбул, Трапезунд та інші турецькі й татарські міста на узбережжі Чорного та Азовського морів, вели успішні переговори про союз з Росією, Іраном, навіть Кримським ханством і Швецією. Занепокоєний створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої почав готувати влітку 1625 р. черговий каральний похід проти козаків. У вересні цього ж року великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський разом з іншими магнатами на чолі 30-тисячного війська вирушив з Бара на Подніпров'я. Перші сутички між карателями та козаками відбулися під Каневом. Вдало відбившись від ворогів, повстанці відступили до Курукового озера, де завдали Конєцпольському відчутних втрат. Це змусило командування каральних військ піти на мирні переговори. На жаль, знову дали знати про себе суперечності між старшиною та рядовим козацтвом. У Жмайла було одібрано булаву і передано Михайлові Дорошенку, який підписав Куруківську угоду, що становлювала реєстр у кількості шести тисяч. Цього, звичайно, було дуже мало. Куруківська угода не задовольняла ані козацьку масу, ані польську шляхту, котра не змогла досягти якогось успіху. На черзі стояла нова війна...

ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА) (1630—1631 рр.)

Уряд Речі Посполитої знов посилює тиск на козаків, не кажучи вже про широкі маси селян та міської бідноти, намагається обернути козаків

у підданих польської шляхти, своє вірне знаряддя. Про становище трудящих мас України, в тому числі й козаків, яскраво свідчить, наприклад, скарга козаків з Іванівки на шляхтича Олишевського, який «понад право і повинності наші брав з нас десятини, вівці, воли, свині, бджоли і внівеч нас обернув, через що ми дуже зубожіли... Тепер залишилося у нас лише 20 коней.., а у цьому році він забрав у нас 100 волів і 4 коней без жодного приводу». Такі факти були типовими і не випадково шляхтич Микола Кисіль у своєму листі від 21 січня 1630 р. висловлював побоювання, що вибухне нове повстання. У своїй політиці уряд Речі Посполитої спирався на угодовську політику частини козацької старшини. На той час гетьманом був Грицько Чорний, бо Михайло Дорошенко загинув у бою під Бахчисараєм у 1628 р. Г. Чорний став справжньою маріонеткою Речі Посполитої і намагався викоренити «своєвільне» козацтво. Це й послужило приводом до нового повстання. Нерестровці обрали новим гетьманом Тараса Федоровича, більш відомого під прізвиськом Трясила. У березні 1630 р. він підступив зі своїм військом під Черкаси, де йому видали зрадника Грицька Чорного і там же стратили за те, що «з ляхами тримав». Потім новий гетьман пішов під Корсунь, де одразу ж спалахнуло повстання реестровців, більша частина яких підтримала Трясила, а потім зайняв Переяслав.

У відповідь С. Конєцпольський вирушив у каральний похід, пославши у авангарді сумнозвісного Самійла Лаща, польського шляхтича, який «уславився» надлюдською жорстокістю та насильствами над мирними жителями. Красномовно

свідчить про це той факт, що уряд Речі Посполитої 236 разів засуджував Лаща до вигнання та 37 разів до безчестя, але завдяки підтримці магнатів усі ті вирокі залишилися клаптями паперу. Лащ навіть пошив собі з тих судових вироків та гнівних королівських універсалів своєрідного плаща, в котрому хизувався перед своїми покровителями. Свій кривавий шлях Лащ розпочав із Лисянки у православний великдень і вирізав там всіх жителів, які зібралися у церкві. Теж саме він вчинив у Димері, а на шляху до Києва його поплічники забивали всіх підряд, аби лиш «русин був», тобто українець.

Та й повстанці не сиділи, склавши руки. Коли Конецпольський переправлявся через Дніпро, їхній загін зненацька вдарив на його ставку і трохи не захопив ворожого гетьмана у полон. 25 травня 1630 р. повстанці влаштували карателем «Тарасову ніч», поклавши трупом Золоту роту, що складалася із добірних вояків, представників найзначніших родів польської шляхти. Але головні події розгорнулися під Переяславом. Тут козаки збудували потужний табір, окопавши його шанцями, «яких навчилися у Густава», тобто шведського короля Густава II Адольфа, коли разом із ним воювали у Тридцятилітній війні. Тут точилися криваві бої протягом п'яти тижнів. Один з карателів у своєму листі мусив визнати мужність, незламний дух та воєнну досвідченість повстанців, великі втрати коронного війська: «П'ять тижнів тривала ця війна з козаками. Обидві сторони були такі запеклі і так билися між собою, наче з найбільшим ворогом. Кажуть, що ані під час пруського, ані під час московського походів не

загинуло так багато значних людей рицарського стану, як там». Перемоги повстанців у боях під Переяславом оспівав Тарас Григорович Шевченко у поемі «Тарасова ніч»:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Успішні дії повстанців, чутки про їх дипломатичні контакти з Росією, Кримом та Швецією, невдоволення найманців, яким не виплачувалися належні гроші, змусили Конецпольського розпочати переговори. І на цей раз він вдало використав протиріччя між різними угрупованнями повстанців і зрадницьку політику угодовськи настроєних старшин. 8 червня 1630 р. було підписано мирну угоду, яка, зокрема, встановлювала реєстр у вісім тисяч. Цю угоду підписали Левко Бут з Канева, Левко Бубновський, Каленик з Черкас, Чехута з Черкас, Гарбуз з Корсуня, Іван Сомко (?) з Жовнина, Федір Праля з Черкас, Іван Кулага з Канева, Засульський з Лубен, Заболоцький з Канева. Тоді ж було направлено до короля Сигізмунда III Вази до Варшави вісім козацьких послів. Серед них теж не бачимо Тараса Федоровича. Його усунули від гетьманства через незгоду із старшиною, намагання продовжувати повстан-

ня. Тоді обурений діями угодовців вождь повстання з 10 тисячами козаків рушив на Січ. Далі про його долю в джерелах знаходяться лише поодинокі згадки. Так, відомо, що він бував на Дону, у 1636 р. приїздив до Москви, прохаючи допомоги у російського царя Михайла Федоровича, але через об'єктивні причини його місія не повелася. Незважаючи на підписання мирної угоди в Переяславі, на Україні ще довгий час відбувалися заворушення, велася партизанська війна проти карателів, але у 1631 р. повстання поступово пригасає.

ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ІВАНА СУЛИМИ (1635 р.)

Російсько-польська війна 1632—1634 рр. закінчилася перемогою Речі Посполитої і підписанням Поляновського мирного договору. Після цього уряд Речі Посполитої знов посилив тиск на козаків, оскільки Османська імперія та Кримське ханство безперервно скаржилися на козаків, які «окурювали мушкетним димом» стіни Очакова, Тягині, Кафи, Козлова, Сінопа, Трапезунда, Стамбула та ін., погрожували війною Речі Посполитій. Було вирішено приборкати козаків («как самовольную какую и твердоуздуя лошадь самовольников на твердом мунштуку держать»).

З цією метою сейм Речі Посполитої ухвалив побудувати на берегах Дніпра фортецю. Вона мала перепиняти втікачів на Низ, не давати змоги спускати липові колоди по Дніпру, щоб потім на Січі будувати чайки і човни, перекрити головний

шлях постачання запорожців провіантом і боеприпасами. Незабаром французький інженер Боплан підшукав зручне місце для фортеці: на правому березі Дніпра біля першого порогу (Кодацького), трохи нижче того місця, де Самара впадає до Дніпра. Він же разом з інженером Гектантом керував побудуванням фортеці, яка зростала в небачено швидкий час — кілька місяців і в середині літа 1635 р. була повністю готова. Вона отримала таку ж назву, як і поріг, тобто Кодак, і її одразу ж зайняв польсько-шляхетський гарнізон, котрим командував французький офіцер Маріон. Для козаків новозбудована фортеця була наче більмо у оці, бо серйозно перешкоджала їхнім діям і обмежувала можливості боротьби проти Речі Посполитої. Вихід був один — зруйнувати цю фортецю, піти на нове повстання проти польської шляхти. Цю операцію очолив гетьман Війська Запорізького Іван Сулима.

Іван Михайлович Сулима походив із старовинного українського шляхетського роду, який тягнувся корінням аж у XIII століття. Він народився у селі Рогощі Любецького староства на Чернігівщині, служив у 1615 р. у переяславських маєтностях польського гетьмана С. Жолкевського і навіть отримав від нього два села біля Переяслава у дар. Але вже 1621 р. бачимо його, як і запорожців Шила та Яцького, донського отамана Василя Малигіна на чолі морського походу («А ходили на Черное море и приступали к городу к Ризе и к пашину двору»). У 1628 р. він перший раз став козацьким гетьманом, у травні 1629 р. організував черговий похід козаків на Крим і дістався під Перекоп. Достовірно відомо також, що

римський папа Павло V Боргезе нагородив Сулиму золотою медаллю за визволення християнських невільників з турецької неволі, а останній подарував папі 300 полонених турків. Очевидно, Сулима брав участь у якійсь значній битві, можливо, й у Середземному морі, або ж опинившись у неволі, підняв повстання гребців на турецькій галері.

Такий досвідчений воїн, яким був Іван Сулима, блискуче розробив і план взяття Кодака. Він вирішив скористатися відсутністю коронного війська й частини реєстровців, які воювали з шведами в Прибалтиці. У серпні 1635 р. однієї темної ночі козаки непомітно вдерлися до фортеці, і швидко оволоділи нею, перебивши гарнізон. Після цього вони зруйнували фортецю. Але невдовзі завершилась війна у Прибалтиці, і коронне військо рушило на Україну, готуючися до боїв з повстанцями. Злякавшись цього, частина старшини вирішила видати Сулиму уряду Речі Посполитої і зрадою захопила його разом із п'ятьма сподвижниками. У листопаді 1635 р. справу Сулими було розглянуто на надзвичайному сеймі. Під тиском турецького і татарського послів, які не могли забути участі Сулими у поході на Азов, його засудили до страти. Почувши вирок, козацький вождь попросив лише покласти у свою труну медаль, дану йому папою римським за визволення з турецької неволі християнських невільників. Свідок цього, литовський канцлер і мемуарист Альбрехт Станіслав Радзивілл занотував у своєму щоденнику: «Сумним видовищем представлялося це. Як змінюється фортуна: цей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию воро-

гам і рука ворожа його не діткнула,— тепер мусив протягти шию катові». Після страти Сулими його тіло чвертували, частини козацького тіла повісили на рогах міських мурів Варшави. Подвиг славетного вождя козаків оспівано в українській народній думі «Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю», уривок з якої наводиться нижче:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги,—
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обіззався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обіззавсь Павлюк-хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту людську перепону
Нацент зруйнувати!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили доценту,
Кодак зруйнували...

ПОВСТАННЯ 1637—1638 рр.

Невдовзі після страти І. Сулими уряд Речі Посполитої відбудував Кодак, а потім почав «очищати» реєстр Війська Запорізького від бунтівників. Це й стало приводом до нового повстання, керівником якого був спочатку полковник реєстровців Павло Михнович Павлюк, відомий також під прізвиськом Бут¹. На початку червня 1637 р. він разом із повсталими нереєстровцями захопив у Корсуні артилерію і перевіз її на Січ. 3 липня 1637 р. на раді у Каневі Павлюк виступив із програмою боротьби проти польської шляхти, за фактичне відокремлення від Речі Посполитої козацьких земель, починаючи від Києва до пониззя Дніпра. Не випадково у польськомовній друкованій поемі «Нова пісня про козацьку війну під Кумейками на Дніпрі» (1637 р.) говорилося, що Павлюк навіть проголосив себе королем, призначає полковників тощо. Він вступив тоді ж у контакт із російським урядом, донськими козаками, Кримським ханством. Після ради Павлюк послав на Лівобережну Україну трьохтисячний загін під командуванням Павла Скидана та Семена Биховця, який зайняв Переяслав і заарештував старшин-зрадників: «старшого Війська Запорізького» Саву Кононовича, писаря Онушкевича та ін. Пізніше зрадників було страчено.

¹ Бутами козаки називали людей, що довгий час перебували у татарській неволі або й таких, котрі там народилися. Відомо, що Павлюк був козацьким послом до кримського хана Інайст-Гірея, і це може свідчити про невинуватість прізвиська вождя повстанців.

Незабаром загони повстанців оволоділи Черкасами, Корсунем, Білою Церквою, взяли під контроль велику територію на Подніпров'ї та Лівобережній Україні, і скрізь до них приєднувалися селяни та міська біднота. Сам гетьман коронний Микола Потоцький мусив визнати, що на Україні «все до останнього покозачилося... тут, як хлоп, то й козак». Перелякана шляхта тікала з своїх маєтків до Польщі, виходячи, як писав сучасник, з принципу: «Краще ликове життя, ніж шовкова смерть»¹.

Першу битву біля Сахнового мосту через Рось повстанці виграли, але 16 грудня 1637 р. вони були обложені карателями М. Потоцького під Кумейками (між Черкасами та Каневом). Зав'язалася жорстока битва... Повстанці успішно відбили три штурми, виявивши неабияку мужність, а ті, у кого не було зброї, «били жовнів голоблями та дишлями». Лише під час четвертого штурму карателям пощастило, бо їм вдалося підпалити козацькі вози з порохом. Розлігся страшний вибух, який вніс сум'яття у ряди повстанців. Частина з них втекла, а частина, якою командував Дмитро Гуня, знов укріпила табір і під прикриттям ночі розпочала організований відступ. Потоцький не насмівся їх наздоганяти, а через два дні рушив проти загонів Павлюка і зумів їх оточити під Боровицею в ста кілометрах від Кумейок. Під час облоги карателі розпочали переговори про мир, які вів відомий дипломат, український православний магнат Адам Кисіль. 24 грудня 1637 р. повстанці вирішили при-

¹ Тут прозоро натякається на шовкову петлю.

пинити опір, але їхні вожді всупереч обіцянкам Киселя були заарештовані і відправлені у Варшаву. Там у лютому 1638 р. Павлюк та Филоненко були страчені. Тим часом карателі заливали кров'ю Україну, взяли козаків у сталеві лещата, заборонивши їм навіть обирати старшину, бо ставили на провідні місця польських шляхтичів. «Тепер слухна хвилина,— писав Потоцький,— щоб ліпити з них, як з воску, все що заманеться, аби це зло не гніздилося більше в лоні Речі Посполитої».

Але торжествувати перемогу феодалам було ще зарано. У відповідь на жорстокі репресії козакі обрали на Січі нового гетьмана Яцька Острянина, який закликав український народ до продовження боротьби і почав очищати Подніпров'я й Лівобережжя від карателів. Крім нього, активно діяли такі повстанські керівники, отамани та ватажки, як Д. Гуня, К. Скидан, Сокирявий, Солома, Бардаченко, Ріпка, Кукла, Скребець, Путивлець та ін. Однак після перших успіхів повстанці зазнали поразок на Лубенщині, а потім під Жовнином (10—14 червня 1638 р.) та Старцем (початок серпня 1638 р.). Але карателі дорогою ціною заплатили за свої перемоги. Як писав польський хроніст Павло Пясецький, у битві під Старцем повстанці «вирубали в пень майже всю німецьку піхоту... а з польських гусарів повибивали з самопалів всіх найхоробріших». Повстання було остаточно придушене... Чимало борців за волю полягло із зброєю в руках, як Гуня, чимало разом із сім'ями знайшли притулок на території Росії, заселивши Слобожанщину, як Острянин, чимало укрілося на Запоріжжі.

4 грудня 1638 р. на Масловому Ставу над Россю відбулася рада, на якій козаки мусили визнати тяжкі умови капітуляції. Вогнем і мечем магнатсько-шляхетська Річ Посполита встановила на Україні «золотий спокій», який однак не міг бути довготривалим і справді спокійним. Як зазначив сучасний польський дослідник В. Серчик, «з плином часу «золотий спокій» все більше нагадував життя біля діжки з порохом. Вистачило б тільки іскри...» І така іскра була викресана через 10 років...

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр. ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Наприкінці 40-х років XVII ст. колоніальний гніт Речі Посполитої на українських землях став нестерпним. Чимало авторів того часу змальовують жахливі картини неймовірних знущань і визиску, від яких страждали не лише трудящі маси, а й весь український народ, включаючи вище православне духовенство, православну шляхту, заможне міщанство. Анонімний публіцист середини XVII ст., запеклий ворог українського народу, називав це головною причиною визвольної війни. Він, зокрема, відзначав: «Мусимо визнати, що велику ненависть підносять і поширюють великі податки, незвичайні роботи, часті поволовщини, аренди, монополії, рогове, копитове, шафове та інші подібні тяжари, які над ними вигадують урядники, орендарі, суддівські гачки, економи, котрі хотіли б збільшити прибутки своїх панів... Спитайтеся у самих же козаків, що

спонукало їх до такої відваги, сміливості, відчайдушності та шалу, і думаю, що всі вони подадуть великий реєстр кривд, неслухних податків, які терпіли від панів комісарів та інших вельможних державців».

Про те ж писали й інші автори, наприклад, український літописець Григорій Грабянка: «Ляхи великії тяжкості людям українським і козакам чинили, насильства й обиди церквам божим творили, віднімали силою майно православних, а їх самих вбивали, позбавляли честі й влади, не давали суду... Як має хто звіра — шкіру дай панові, як має хто рибу — дай з цього належну данину панові; від воєнної здобичі татарської (кінь чи зброя у козака буде)... дай, хлопе, панові...»

Серед козаків і селян визрівало нове повстання проти соціального і релігійного гніту польської шляхти, і воно вибухнуло у всенародному масштабі під назвою визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Приводом до визвольної війни став злочинний напад шляхтича Чаплинського на Суботів — хутір писаря Війська Запорізького Богдана-Зиновія Хмельницького у 1647 році. Богдан Хмельницький (1595—1657 рр.) був сином православного українського шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького. Він народився, ймовірно, у Чигирині, хоч деякі дослідники не погоджувалися з цим і називали місцем його народження Черкаси, Переяслав, Київ, Жовкву, Хмільник. У юнацькі роки він здобув добру освіту, зокрема, чудове знання польської та латинської мов, навчаючись у єзуїтському колегіумі Львова. Незважаючи на дух католицького фанатизму, що па-

нував у колегіумі, він зберіг вірність батьківщині, рідній мові, релігії та культурі. У молоді роки Богдан служив у кінній сотні свого батька і взяв разом з ним участь у нещасливій для Польщі війні з Туреччиною, яка скінчилася страшною поразкою на Цецорських полях у Молдавії (1620 р.). Тоді поліг Михайло Хмельницький, а майбутній козацький гетьман опинився у турецькій неволі, вірогідно, в Стамбулі, де, до речі, добре вивчив турецьку та татарську мови. Визволившись через кілька років, Богдан Хмельницький повернувся у Суботів, де одружився з Ганною Сомко, дочкою переяславського козака. Від цього шлюбу народилося шестеро дітей: два сини (Тиміш та Юрій) й чотири дочки (Катерина або Олена і Стефанида, а імена інших двох дочок джерела не зберегли). Б. Хмельницький брав згодом участь у сухопутних та морських походах проти Османської імперії та Кримського ханства, у російсько-польській війні 1632—1634 рр., у повстанні 1637—1638 рр., після котрого він як писар Війська Запорізького вів переговори з королем Владиславом IV та урядом Речі Посполитої у Варшаві. Пізніше він очолив козацький загін, який через Кенігсберг та Гданськ, Балтику та Північне море прибув до Франції. Тут козаки знаходилися у складі французької армії і вели успішну облогу Дюнкерка, зайнятого іспанським гарнізоном (1645—1646 рр.). У подальшому Хмельницький помагав Владиславу IV готуватися до війни проти Туреччини і Криму, формував козацьке військо на Січі. Збереглися описи зовнішності Богдана Хмельницького, зроблені італійськими, шведськими, польськими і турецькими

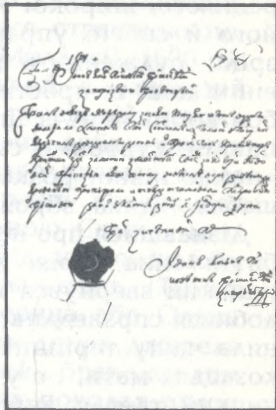
дипломатами. Наведемо відповідний уривок з твору Альберто Віміні, посла Венеції до Польщі і козаків: «Росту він, швидше, високого, ніж середнього, широкої кості й міцної статури. Мова його й спосіб управління доводять, що він має зрілі судження й гострий розум... У зверненні він м'який та простий, чим привертає до себе любов воїнів, але, з іншого боку, тримає їх у дисципліні суворими стягненнями...» В його кімнаті «немає ніякої розкоші., у головах ліжка лук та шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить».

Дізнавшись про напад Чаплинського, тяжке побиття сина Юрія, пограбування майна, Хмельницький звернувся із скаргою до короля, але не добився справедливості. Остання крапля переповнила чашу терпіння. Із словами «Ще не вмерла козацька мати, і є у мене в руках шабля» Хмельницький твердо вирішив підняти повстання. Наприкінці 1647 р. він тікає на Запоріжжя із сином Тимошем і купкою однодумців. Спочатку він зупиняється на острові Томаківці, а пізніше — на острові Бучки, що знаходився поблизу. Звідси були послані гінці до донських козаків, турецького султана, кримського хана, звідси 31 січня 1648 р. було розпочато успішний наступ на Микитинську Січ, де знаходився польсько-шляхетський гарнізон. Після оволодіння Січчю Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорізького, і на цьому посту він залишався до самої смерті. З Січі він розсилає свої універсали, закликаючи до всенародного повстання проти гнобителів, що знайшло палкий відгук у серцях поневоленого люду.

Військо повстанців зростало на очах, був укладений союз із кримським ханом Іслам-Гіре-

ем III. Тим самим зміцнився тил, і хоч ординці були ненадійними союзниками, які до того ж грабували українські міста й села, забирали у не-

**Польський гусар
A Polish hussar
Універсал Івана
Богуна 1651 р.
A legislative doc-
ument drawn up
by Ivan Bohun,
1651**

вою мирних людей, однак цей вимушений крок був необхідним і виправдав себе. У травні 1648 р. повстанське військо вщент розгромило коронну армію під Жовтими Водами і Корсунем, а чимало шляхтичів, в тому числі й головнокомандуючі — гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, були взяті в полон і передані татарам.

На звістку про перемогу під Корсунем піднялася вся Україна. Полум'я повстання охопило Білорусію, частково Литву й Польщу, загрожувало перекинутися у Прусію і Австрійську імперію. Польська шляхта, багаті єврейські орендарі рятувалися панічною втечею на захід, що відбилося у численних джерелах. Досить навести хоча б уривок з польської друкованої поеми (1648 р.), в якому знаходимо такі рядки:

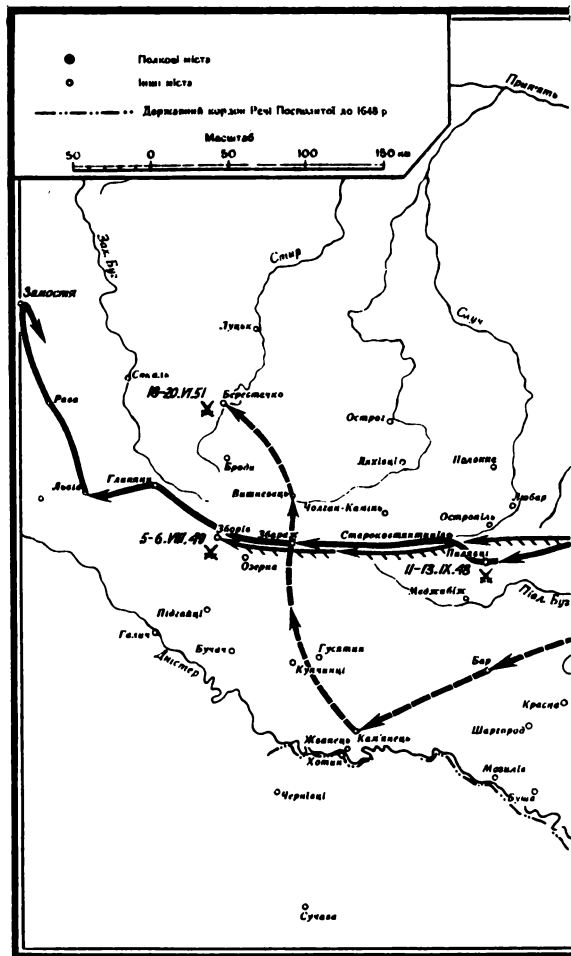
Із Покуття та Підляшшя
Утікала шляхта наша,
В Русі Білій, навіть в Литві,
Утікала з поля битви.

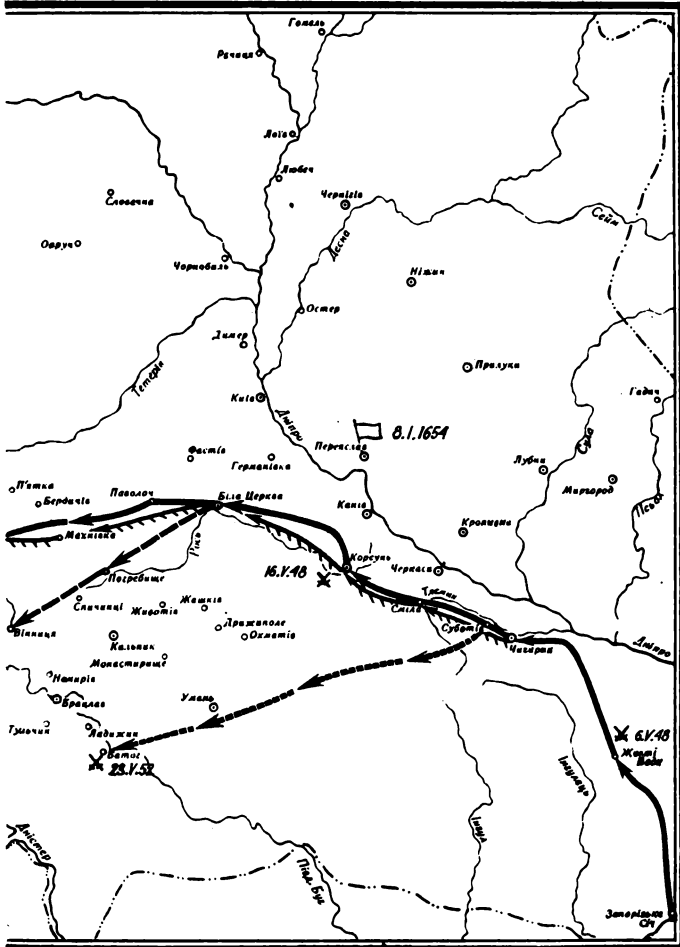
Територія, визволена козацько-селянським військом, розширювалася дуже швидко. Скрізь діяли сподвижники Б. Хмельницького, серед яких найбільш авторитетними були полковники Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Прокіп Шумейко, Іван Ганжа, Нестор (Станіслав) Морозенко, Мартин Небаба, Ілля Голота, Станіслав-Михайло Кричевський. У битві під Пилявцями (вересень 1648 р.) польсько-шляхетське військо ганебно втекло з поля бою, і це надзвичайно підсилило впевненість повстанців у перемозі. Пізніше Богдан Хмельницький говорив: «Минулися ті часи, коли нас сідали ляхи... Дізнали ми під Пилявцями, що це не ті ляхи, котрі раніше били турків, москву, німців, татар. Це не жолкевські, не ходкевичі, не конацпольські, хмелецькі, але тхоржевські, заячковські — діти, в залізо повбирані. Померли від страху, як нас побачили, і повтікали». Гетьман продовжував: «Виб'ю з людської неволі весь народ руський (тобто український — Ю. М.). Поможє мені вся чернь по Люблін і Краків, котрої я не відступлюсь, бо то права рука наша,— люди, котрі не витерпівши холопства, пішли в козаки... А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи... А будуть за Віслою брикати, знайду я їх там певно. Не постоїть мені нога жодного князя чи шляхтянки тут на Україні...»

Після Пилявецької битви військо Б. Хмельницького обложило Львів, Замостя, взяло з них

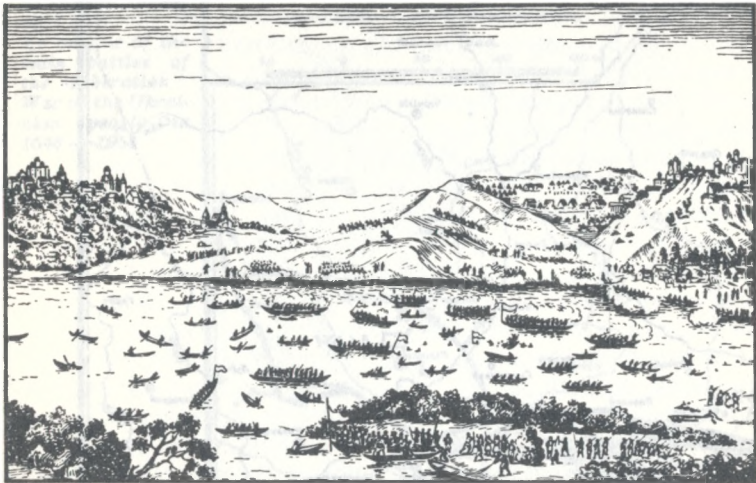
Схема основних битв визвольної війни українсько-го народу 1648—1654 рр.

An outline of the main battles of the Liberation War of the Ukrainian people in 1648—1654

багатий викуп, розтеклося чатами по Східній Польщі. Прихід зими, пошесть в армії змусили гетьмана припинити похід. А у 1649 р. почалася

Бій козацьких чайок на Дніпрі під Києвом 1651 р.

A battle of the Cossack chaika-boats on the Dnieper near Kiev in 1651

нова кампанія, під час якої було обложено каральне військо у Збараському замку, розгромлена під Зборовом армія на чолі з королем Речі Посполитої Яном II Казимиром. Кампанія 1649 р. проходила не гірш попередньої. Розвідники Б. Хмельницького розійшлися по всій Україні, Білорусії, Польщі, діяли у Чехії, Сілезії, Австрії, піднімали повстання у ворожому тилу. Дипломати повстанців безуспішно добивалися допомоги у Росії, Швеції, Криму, Туреччини, Молдавії,

Трансільванії, вели складну боротьбу у Варшаві. Влітку 1649 р. карателі були обложені у Збаразькому замку, розгромлені під Зборовом, і сам король Ян II Казимир трохи не потрапив у полон. Лише зрада кримського хана не дала змоги винищити королівське військо, і тому прийшлося задовольнитися умовами компромісного, хоч і вигідного для повстанців, Зборовського мирного договору.

Магнатсько-шляхетська Річ Посполита зібрала всі свої сили, отримала величезну допомогу європейської феодалної реакції і знов посунула на повсталу Україну. Більшість карателів, насамперед, прихильники ворога українського народу князя Яреми Вишневецького, керувалися принципом: «Краще нехай Україна ляже пустелею, ніж буде завдавати Речі Посполитій такі збитки, ганьбу й пролиття шляхетської крові», і тому намагалися вогнем і мечем приборкати повстання і знищити навіть ім'я запорізьких козаків. У ході тривалої війни, в якій були і поразки (під Красним, Ріпками, Берестечком), і перемоги (під Батогом, під Жванцем), ворогуючі сторони знеслилися. Але перемогти повсталий народ було неможливо. В цей момент на допомогу українському народу прийшов братній російський народ. Земський собор у Москві (жовтень 1653 р.) висловився за підтримку прохання повстанців про возз'єднання України з Росією. 18 січня 1654 р. відбулася знаменна Переяславська рада, яка висловилася за союз України з Росією. Цей історичний акт врятував український народ від поневолення магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою, від поглинення султанською Туреччиною.

У 1654 р. розпочався наступ російсько-українських військ на Річ Посполиту за визволення західноукраїнських та білоруських земель. До

Адміністративний поділ України 1649 р. (територія воз'єднана з Росією 1654 р.)

The administrative points in the Ukraine of 1649 (the territory reunified with Russia in 1654)

них приєдналися Швеція, Трансильванія, Бранденбург. Хоч Росія припинила у 1656 р. війну проти Польщі і почала воювати проти Швеції, Річ Пос-

полита за короткий час була поставлена на грань катастрофи. Саме тоді українські полки вступають разом з російськими до Любліна, разом

Донський козак
A Don Cossack

Московський стрілець XVII ст.
A Moscow strilets
(soldier in regular army) of the 17th c.

з трансільванськими — до Кракова, разом зі шведськими — до Варшави... У розпал подій у 1657 році помер Богдан Хмельницький, людина, яку сучасники називали «українським Спартаком», Ганнібалом, в якій вбачав союзника вождь Англійської революції Олівер Кромвель, до якої шанобливо зверталися європейські монархи. У пам'яті народній Богдан Хмельницький залишився як національний герой, видатний державний діяч, талановитий полководець і дипломат. Саме за його гетьманату в роки визвольної війни події на Україні привернули до себе увагу всієї Європи, надзвичайно підняли авторитет запорізького козацтва.

Після смерті Богдана Хмельницького міжнародна обстановка значно ускладнилася, на Україні настали тяжкі часи. Вона перетворюється в арену безконечних війн, її тіло шматують турецько-татарські загарбники, польсько-шляхетські війська... Наступники Б. Хмельницького (Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря та деякі інші) значно поступалися йому як державні діячи та й керувати Україною їм приходилось в значно тяжчих умовах. В цей час запорожці із зброєю в руках ведуть боротьбу проти згаданих гетьманів, які притримувалися пропольської орієнтації, проти польської шляхти, проти турецько-татарських агресорів. Рядове козацтво активно боролось і проти посилення феодального пригноблення з боку царських воевод, козацької старшини. Воно брало активну участь у антифеодальному повстанні на Лівобережній Україні 1666 р., у селянській війні 1667—1671 рр. під керівництвом С. Т. Разіна, селянській війні 1707—1708 рр. під керівництвом К. Булавіна, повстанні на Правобережній Україні 1702—1704 рр. під проводом С. Палія, гайдамацькому русі XVIII ст., селянській війні 1773—1775 рр. під керівництвом О. І. Пугачова.

ОСВІТА ТА НАВЧАННЯ

Мабуть, всі пам'ятають початок прекрасної повісті про запорізьких козаків М. В. Гоголя «Тарас Бульба». Додому, в садибу запорізького полковника Тараса Бульби повертаються з Києво-Могилянської академії (колегії) після тривалого навчання його сини — Остап та Андрій. Та короткочасною була радість матері, бо батько негайно відправляє своїх синів, що набули вищу освіту, в козацьку науку, на Січ¹. Не тільки М. В. Гоголь, який був добрим знавцем історії і звичаїв козацтва, а й історичні джерела засвідчують високий рівень освіти на Україні, зокрема, на Січі в XVI—XVIII ст.

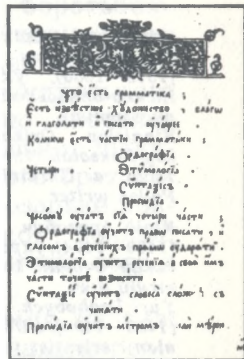
Деякий час вищу освіту українські юнаки могли набути тільки за кордоном. В козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст., зустрічаються записи, в яких, крім імені, прізвища або роду занять козака, є слово «бакалавр». Наприклад, «Денис Бакалавр» або «добрий дяк Бакалавр». Не виключено, що вони набули освіти в західноєвропейських учбових закладах, після закінчення яких нада-

¹ До речі, за свідченням українського радянського письменника Олександра Іванченка, події, які зображені в повісті «Тарас Бульба», історично достовірні. Вони відбулися в козацькому роді видатного вченого М. М. Миклухо-Маклая, з дядьком якого — Григорієм Іллічем — М. В. Гоголь навчався в Ніжинській гімназії і запозичив від нього цей сюжет — бувальщину.

вавсь вчений ступінь бакалавра. Частина українців ставала провідними вченими в європейських вищих учбових закладах. Так, ректором Болонського університету 1481—1482 рр. був видатний український вчений Юрій Дрогобич. Падуанський університет на початку XVII ст. закінчив близький товариш Петра Сагайдачного Ізекілл Курцевич, а також соратник Богдана Хмельницького Станіслав Морозовицький, відомий в народі під іменем Морозенка. Полковник Морозенко загинув під час облоги Збаража (1649 р.). Саме про нього складено одну з найбільш відомих народних дум «Ой, Морозе, Морозенку».

Серед випускників західноєвропейських вищих учбових закладів знаходимо імена українських письменників, поетів, діячів культури того часу.

Та ось 1576 року князь Костянтин Острозький у м. Острозі на Волині засновує Острозьку колегію, перший учбовий заклад вищого ступеня України. В ньому було поєднано кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західноєвропейських університетів. При Острозькій колегії створюється видавничий гурток, на базі якого першодрукар Іван Федоров здійснює перевидання українського «Букваря» та видання так званої «Острозької Біблії». Ці книжки відіграли важливу роль в поширенні освіти на українських землях. Острозьку

Перша сторінка «Граматики» видатного українського вченого Мелетія Смотрицького, виданої в 1619 р.

The first page of the «Grammar» of the famous Ukrainian philologist Meletii Smotritsky, published in 1619

колегію, а потім Віленську академію, закінчив автор слов'яноруської (слов'яноукраїнської) «Граматики» (1619 р.) Мелетій Смотрицький. До

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513—1566), українсько-польський письменник
Stanislaw Orikhovskyy-Roksolan (1513—1566), a *Ukrainian-Polish writer*

Юрій Дрогобич (1450—1494), український вчений і освітній діяч
Yuri Drohobych (1450—1494), a *Ukrainian scientist and educationalist*

Український князь Костянтин Острозький (1526—1608), культурний і освітній діяч
Prince Kostyantyn Ostrozky (1526—1608), a *Ukrainian cultural and educational*

Російсько-український першодрукар Іван Федоров (1525—1583)
Ivan Fedorov (1525—1583), the first *Russian and Ukrainian printer*

середини XVIII ст. вона була єдиним підручником з граматики на Україні, в Росії та Білорусії. Книга мала великий вплив на розвиток мовознавства усіх слов'янських народів.

Однією з особливостей навчання в Острозькій школі було виховання патріотизму, любові до рідного краю. Саме тому багато вихованців колегії були безпосередньо пов'язані з боротьбою, яку вело запорізьке козацтво проти соціального та національного гноблення. Так, Дем'ян Наливайко був одним з впливових діячів острозького культурно-освітнього гуртка, активно виступав проти гнобительської політики польської шляхти та експансії католицизму. Коли його брат Северин Наливайко очолив селянсько-козацьке повстання проти магнатсько-шляхетської Польщі, Дем'ян Наливайко на чолі одного з загонів взяв в ньому участь.

Наприкінці XVI ст. в містах України на базі ремісничих цехів виникають національно-релігійні об'єднання міщан — братства¹. Вони очолюють боротьбу проти політики національних та релігійних утисків, яку проводили шляхетська Польща та католицька церква на Україні. У ході боротьби братства створюють свої школи. Перша така школа виникла 1585 р. у Львові, а на початку XVII ст. — у більшості міст України. Під впливом братств виникають також парафіяльні школи при церквах та монастирях. Про високий рівень освіти на Україні свідчать іноземні автори, які побували в ті часи на її землі. Одна з найбільш яскравіших звісток належить вже згадуваному Павлу Халєбському, який пише: «У країні козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Великий вплив на козацтво у вихованні антиуніатських і антикатолицьких переконань мали

¹ Перше братство виникло у Львові 1439 р.

твори українських письменників-полемістів — братів Зизаніїв, Іова Борецького, Захарії Копистенського, Феодосія Софоновича та ін.

Вихованцем Острозької колегії був і гетьман Запорізького Війська Петро Конашевич-Сагайдачний. Як талановитий полководець і флотоводець він відіграв значну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії, а також сприяв розвитку української освіти та культури. За його ініціативою запорізькі козаки почали надавати матеріальну підтримку братському рухові. У 1620 р. П. Сагайдачний разом з усім Військом Запорізьким вступає до Київського братства. Це була подія великого політичного значення, яка свідчить про участь Січі в суспільно-політичному і культурному житті України. Особисто Сагайдачний приділяв велику увагу розвитку Київської братської школи та Києво-Братського училищного монастиря, прибутки якого йшли на утримання школи. Смерть П. Сагайдачного, що наступила 1622 р. від ран, які він отримав у битві під Хотином 1621 р., викликала великий смуток серед вчителів та учнів братської школи. Помираючи, Сагайдачний відписав своє майно Київській, Луцькій та Львівській братським школам. У вірші-некролозі на його смерть один з учнів писав:

Маєтність свою роздав — одну на шпиталі.
Другу зась на церкві, школи, монастирі.
І так все спорядивши, живота доконав,
При церкві Братської чесно в Києві похован,
В котрое ся братство зо всім Войськом вписав
І на нього ялмужну зачную одказав...
Видів он і Львовськое братство, хоть далеко
Церков їх в місті наділив не ледаяко,
Суму значну грошей до братства лекговав,
А жеби науки там били пильне жадав.

Поховано Сагайдачного на території братської школи. Зараз поряд з його могилою розташована будівля Києво-Могилянської академії, яка була

Титульна сторінка граматики української літературної мови XVI—XVII ст. Її склав у 1643 р. український студент Паризького університету — Сорбонни — Іван Ужєвич. The title page of the *Grammar of the Ukrainian literary language* in the 16—17th c. It was compiled in 1643 by Ivan Uzhevych, a student of the Sorbonne University in Paris

створена 1632 р. на базі братської школи шляхом поєднання з нею школи Києво-Печерської лаври. Коли розпочалися переговори про злиття цих шкіл і створення Київської колегії, Запорізьке Військо як куратор братської школи підтримало ідею створення цього вищого учбового закладу, гарантуючи йому своє піклування. Про це свідчить листування (березень 1632 р.) між гетьманом Війська Запорізького Іваном Кулагою-Петрижицьким та архімандритом лаври Петром Могилою. Видатний культурно-освітній діяч України Петро Могила стає першим ректором колегії, а потім — митрополитом. Враховуючи його провідну роль у створенні колегії, до її назви включають його прізвище. Києво-Могилянська колегія стала першим вищим учбовим закладом східних слов'ян. В заснуванні Київського братства, школи та монастиря

при ньому, а також Києво-Могилянської колегії активну роль відіграла людина, ім'я якої займає почесне місце поряд з П. Сагайдачним, П. Моги-

Єлисей Плетенецький (1554—1624), український письменник, церковний і освітній діяч
Yelysei Pletenetsky (1554—1624), a Ukrainian writer, churchman and cultural figure

Захарія Копистенський (?—1627), український письменник, церковний і культурний діяч
Zakhariya Kopysten-sky (?—1627), a Ukrainian writer, churchman and cultural figure

Матвій Стрийковський (1547—1582), поет, історик
Matviy Strykovsky (1547—1582), a poet and historian

Севастьян Кленович (1550—1602), поет, автор поеми «Роксоланія»
Sevastyan Klenovych (1550—1602), a poet, the author of the poem «Roksolaniya»

лою, керівництвом Запорізької Січі... Це Єлизавета Гулевичівна, дружина київського воєводи, поборниця українського освітництва. Вона подарувала у 1615 р. свою садибу з землями для створення цього культурно-освітнього комплексу.

Останні роки життя Є. Гулевичівна провела в Луцьку, брала участь в діяльності Луцького братства.

Участь Запорізької Січі в створенні Києво-Могилянської колегії свідчить про активну громадянську позицію та високий рівень духовності козацтва. Це спростовує закиди деяких «істориків», які поливають брудом козацтво і твердять, що запорожці були зграєю розбійників та п'яниць.

Викладання в Києво-Могилянській колегії велося, як і в західноєвропейських університетах, переважно латинською мовою. Навчання відбувалося в чотирьох нижчих класах, а також в класах поетики, риторики і філософії. За програмою колегії діяли школи в Вінниці та Кременці. Діяльність колегії та підпорядкованих їй шкіл відбувалась в гострій боротьбі з єзуїтськими учбовими закладами. Їх створювали єзуїти на протигагу православним школам та колегіям і всіляко заохочували до них українських дітей та юнаків, щоб залучити їх до католицької віри.

Набуваючи освіту на Україні, а також в західноєвропейських учбових закладах, козацька молодь добре володіла латинською мовою, що тоді була мовою міжнародного спілкування. Латинська мова була в пригоді запорожцям під час їх закордонних походів та в спілкуванні з іноземними послами. Про те, що серед козаків знання латині було досить поширеним явищем, свідчить такий історичний факт. У 70-х рр. XVII ст. шестеро козаків втекли з турецької неволі і звернулися за допомогою до французького посольства в Стамбулі. Французькі дипломати повелися з ними не за за-

повідями християнської моралі—одну неволю замінили іншою. Втікачів було надіслано на галеру короля Франції. Тут з ними мав бесіду католицький монах Анрі де Монбаз, який займався наверненням іновірців до католицизму. За його повідомленням, це були освічені люди, що знали латинську мову. «Примушувати міняти віру таких чесних і відважних людей буде безчесно»,— писав монах до представників влади. Про рівень освіти, зокрема письменності козаків, свідчить ще один факт. Після ліквідації Січі 1775 р. запорожці склали присягу на вірність царському уряду. Судячи з підписів під присягою, переважна їх більшість була письменна.

Серед випускників Києво-Могилянської колегії (а з 1701 р.—академії) були не тільки культурно-освітні діячі України, а й значна частина козацьких воєначальників. Серед них соратники Б. Хмельницького Іван Чернята, Федір Лобода, Тимофій Носач, Іван Кравченко, а також гетьмани України Іван Виговський, Павло Тетеря, Юрій Хмельницький та Іван Самойлович.

Богдан Хмельницький, як свідчать історики, закінчив православну школу десь на Київщині, а потім продовжив навчання в одній з єзуїтських шкіл на заході України або в Польщі. Про високу освіченість гетьмана було добре відомо при королівських дворах Європи. Він володів латинською, українською, польською, турецькою, татарською, французькою мовами. Папські нунції вважали, що він знає італійську мову. Як високоосвічена людина Б. Хмельницький піклувався про розвиток освіти на Україні. Своїми універсалами він надає великі привілеї Києво-Могилянській колегії та

Братському монастирю, передає їм значні маєтності. Ці привілеї він включає в мирні угоди, які були підписані з польським урядом під Зборовом

Лазар Баранович (1620—1693), український письменник *Lazar Baranovych (1620—1693), a Ukrainian writer*

Данило Туптало (1651—1709), український письменник, церковний і культурний діяч *Danylo Tuptalo (1651—1709), a Ukrainian writer, churchman and cultural figure*

Іоанукій Галятівський (?—1688), український письменник, громадсько-політичний і церковний діяч *Ioanukii Galiatovskiy (?—1688), a Ukrainian writer, churchman and social-political figure*

Іоануки Галятівський (?—1688), український письменник і громадсько-політичний діяч *Ioanuki Galiatovskiy (?—1688), a Ukrainian writer, churchman and social-political figure*

Стефан Яворський (1658—1722), український письменник-полеміст, церковний діяч *Stefan Yavorsky (1658—1722), a Ukrainian writer-polemicist, churchman*

Стефан Яворський (1658—1722), український письменник-полеміст, церковний діяч *Stefan Yavorsky (1658—1722), a Ukrainian writer-polemicist, churchman*

(1649 р.), Білою Церквою (1651 р.), а також в Переяславські статті (1654 р.). Наступники Б. Хмельницького також виявляли піклування про розвиток колегії. В колегії (академії) навчались студен-

ти-росіяни, зокрема, М. В. Ломоносов (1747 р.), білоруси та представники інших національностей. В той же час такі провідні українські вчені, як Ф. Прокопович, С. Яворський, професори та випускники Києво-Могилянської академії працюють викладачами в заснованій у 1687 р. в Москві Слов'яно-греко-латинській академії. Вони також відкривають школи в містах Росії, навіть Сибіру, дарують цим школам свої особисті бібліотеки.

Осередки освіти існували безпосередньо і на запорізьких землях-паланках, а також у фортеці Січі. На початку XVII ст. виникла школа при Самарському Пустинно-Микільському монастирі, будівля якого розташована зараз на околиці м. Новомосковська Дніпропетровської області. В школі навчали письма, церковного читання, співу та музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку будувався «шпиталь», тобто лікарня для поранених та хворих козаків, а з іншого — школа. В запорізьких школах навчалися козацькі діти з паланочних населених пунктів, а також джури — підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священика або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на релігійному ґрунті. Практику з читання або співів школярі проходили в церкві під час служби, а також під час проведення інших релігійних служб (похорони, різні посвяти та ін.). Вчитель-наставник піклувався не тільки про знання, виховання учня, а й про його здоров'я. Як повідомляє історик

Д. І. Яворницький, на Січі існувала школа музичної грамоти та церковного співу. В 1770 р. цю школу перевели у слободу Орловщину. Він також пише, що загальноосвітня січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні кошти. Навчатись в січовій школі було чимало бажаючих, тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Вчилися в ній як малі діти, так і дорослі юнаки. Найбільш здібні продовжували навчання в Києво-Могилянській академії та закордонних університетах.

Ще одним показником освіченості запорізького козацтва було шанобливе ставлення до книги. У фондах Дніпропетровського державного історичного музею імені Д. І. Яворницького збереглася велика кількість книг, які належали колись запорізьким козакам та були зібрані до музею Д. І. Яворницьким, цим невтомним шукачем запорізької старовини. Сьогодні ці книги ретельно досліджені та описані кандидатом історичних наук, співробітницею музею Світлоною Вікторівною Абросімовою, яка склала їх детальний каталог. Про що ж розповіли дослідниці маргіналії, або написи на полях книжок, зібраних з козацького краю?

Як свідчить запис на «Пречистих Акафістах», виданих 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври «за благословінням» видатного культурно-освітнього діяча України Іннокентія Гізеля, ця книжка належала свого часу «товаришеві куреня Іркліївського». А ось «Євангеліє», видруковане у Москві 1735 р. Судячи з напису на ньому, воно

було придбане на кошти «товариша» Поповичовського куреня Никифора Рябошапки і передано задля відпущення його гріхів до Нехворощансь-

Феофан Прокопович
(1681—1736), український письменник, учений, політичний і культурний діяч
Feofan Prokhorovych
(1681—1736), a Ukrainian writer, political and cultural figure

Георгій Кониський
(1717—1795), українсько-білоруський письменник, церковний діяч
Georgy Konysky
(1717—1795), a Ukrainian-Belorussian writer, churchman

кого монастиря. Серед власників інших книг з колекції Дніпропетровського історичного музею знаходимо імена козака Полтавського куреня Ігната Губи, козака Калніболоцького куреня Андрія Псопчого, козака Величківського куреня Дем'яна Легуша; отамана Сергіївського куреня Леонтія Облуповського та інших запорожців.

Звичайно, купувати та дарувати книги могли дозволити собі тільки заможніші козаки, як і будувати за свій кошт і оздоблювати церкви могла тільки запорізька старшина, та то була ознака часу. Соціальне розмежування та нерівність були характерні для розвитку всієї Європи XVI—XVIII ст., що однак не заважає нам захоплюватися тогочасними досягненнями освіти і культури. Ознакою розвитку освіти на Україні була її

відносна демократичність — поширення досягнень культури на козацтво — близьку до народних низів верству населення.

Запорізьке козацтво, вийшовши на сцену політичної боротьби наприкінці XVI століття, вже через кілька десятиліть, під час визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.), надало свій політично-адміністративний та військовий устрій всій Україні. Виникнення гетьманату — козацької держави — сприяло поширенню на всі українські землі тих політичних, ідеологічних, культурних ідеалів, які виробило в собі запорізьке козацтво. Звичайно, це був не простий процес; «козацька культура» сприймала, а також включала в себе надбання інших районів України, та все ж перевага саме козацького елемента в соціальному, політичному, культурному житті України XVI—XVIII ст. була очевидна сучасникам і місцевим, і іноземним. Подорожі на Україну сприймалися в Європі, як подорожі в «країну козаків».

. ЛІТОПИСАННЯ

До козацького літописання належить ряд історичних праць другої половини XVII—першої половини XVIII століть. Назва ця виникла і існує з огляду на дві причини. По-перше, авторами літописів були самі козаки. По-друге, писали вони головним чином про козацькі справи — війни та походи.

Століттями на території Київської Русі, а потім України священне ремесло історика (судді і описувача подій і осіб — від князів до простих смертних) було підвладне в основному ченцям. Біля

витоків цілої плеяди монахів-істориків стоїть могутня постать ченця Києво-Печерської лаври, палкого патріота Нестора Літописця. На Україні

Григорій Сковорода (1722—1794), видатний український просвітник, філософ і поет

Grygory Skovoroda (1722—1794), a well-known Ukrainian philosopher, enlightener and poet

епоха Нестора та його продовжувачів змінилася епохою козацького літописання. Та ж сама козацька старшина, що набула освіти і вдома, і в закордонних університетах, у другій половині XVIII століття здійснила ще один переворот у історіописанні— перехід від літописів до наукових історичних творів. Не викликає подиву, що перші з цих праць були присвячені саме історії запорізького козацтва.

Серед першопрохідців знаходимо й ім'я Петра Івановича Симоновського, випускника Києво-Могилянської академії, студента Кенігсбергського, Галльського, Лейпцігського та Паризького університетів, автора «Короткого опису про козацький малоросійський народ та його військові справи».

Та повернемося до літописів та козаків-літописців. Імена деяких з них ще достеменно не відомі історикам. Ось перед нами «Літопис Самовидця» (Київ, 1971 р.)—видання, підготовлене знавцем українського літописання Ярославом Івановичем Дзирою. «Самовидець»—це, звісно, умовна назва справжнього автора літопису. Не виникає сумніву, що це був козак, учасник подій визвольної війни 1648—1654 рр., пізніше—діяч гетьманської адміністрації, але точніше визначити особу автора, та ще й так, щоб ні у кого не залишилося найменшого сумніву, поки що не вдається.

Одні вчені вважають автором «Літопису» корсунського полковника Федора Кандибу, інші—козацького писаря Івана Биховця. Найбільше прихильників зібрала думка про те, що загадковим автором був перший підскарбій Війська Запорізького Роман Ракушка-Романовський. Дійсно, біографія цієї цілком реальної людини практично повністю збігається з реконструйованою вченими біографією Самовидця. «Літопис Самовидця»—перше узагальнююче оповідання про події на Україні у другій половині XVII ст., часу, коли козацтво визначало основні напрями політичного та культурного розвитку українських земель.

Ім'я іншого козацького літописця—автора «Дійствия презільной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками...»—відоме точно. Це—гадяцький полковий осавул, а згодом обозний, суддя і, нарешті, полковник Григорій Іванович Грабянка. Головну увагу літописець приділив подіям визвольної війни українського

народу, з симпатією писав про Богдана Хмельницького, його сподвижників: М. Кривоноса, І. Богуна та інших народних ватажків. Зі сторінок літопису Грабянки промовляв до сучасників палкий патріот, людина смілива, освічена і надзвичайно обдарована.

Найплодовитішим козацьким літописцем був канцелярист Війська Запорізького Самійло Васильович Величко. У фундаментальній праці С. Величко подав узагальнюючу картину боротьби українського народу проти поневолювачів протягом середини—другої половини XVII ст. Саме Величко першим в українській історіографії детально обґрунтував вживання таких понять, як «Україна» та «український народ». Твір написано майстерно, він має значення не тільки як цінне історичне джерело, але й пам'ятка української літератури та мови.

Козацькі літописи XVII—XVIII ст. є свідченням високої як на той час політичної та історичної культури козацтва. Складали їх звичайно представники козацької верхівки, і це, безперечно, позначилося на їх змісті.

Та не треба вважати, що широкі маси козацтва, козацька голота була німою. Крім того, що саме ця частина козащини разом з селянством виступала головним творцем історії, вона залишила після себе свої «історичні твори». Думи та історичні пісні—це соціальна пам'ять народу, його бачення життя та історії,—неоціненне багатство, яке, незважаючи на всі перешкоди, дійшло до нас. Творцями та зберігачами народного епосу були кобзарі.

Джерела свідчать, що ще за часів Київської Русі існували співці, які виконували твори на історичні теми. У «Слові о полку Ігоревім» зображується легендарний Боян, що «співав славу» воїнам-князям. У Київському літописі під 1137 р. згадується співець Мануйло, а у Волинському літописі від 1241 р.—Митус. Отже, це наші пракобзарі. А кобзарі часів козаччини—прямі їх спадкоємці.

Охоронцями бойової слави України вважав кобзарів Микола Васильович Гоголь. Кобзарі часів Запорізької Січі часто були не тільки охоронцями, але й творцями цієї слави. Сьогодні відомо не так вже й багато про народних співців-запорожців. Багатьох з них віддавали у навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Засвоївши науку, вони перебували на Січі як звичайні козаки, брали участь у морських та сухопутних походах, займалися промислами. У вільний час кобзарі співали для своїх побратимів пісень, розповідаючи про тяжкий та одночасно героїчний шлях народу. Дехто приходив до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше, втративши зір під час військових походів.

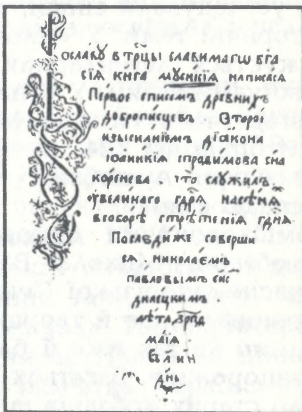
Ось трагічна історія одного з багатьох запорізьких кобзарів—Грицька. Ще молодим козаком разом зі своїми товаришами потрапив він у полон до турків. Згодом ті призначили його пильнувати за іншими полоненими. Але Грицько замість того, щоб охороняти полонених, дав їм турецький одяг і сприяв утечі. Жорстокою була кара хазяїв: козакові було виколото очі. Незважаючи на всі

перешкоди, Грицько повернувся на Україну і став кобзарем.

Кобзарі піднімали дух козаків, кликали їх до

Козак-бандурист
A Cossack bandura-player

Перша сторінка
«Граматики му-
зикальної» укра-
їнського компо-
зитора М. П. Ді-
лецького, виданої
в 1723 р.
*The first page of
the «Musical
Grammar» of
the Ukrainian
composer M. P. Di-
letsky, published
in 1723*

перемоги у боротьбі з ворогами свого народу. Зрячі кобзарі брали безпосередню участь у битвах. Чимало з них загинуло під час придушення селянсько-козацьких повстань, зокрема оспіваної Т. Г. Шевченком Коліївщини. У відомій історикам «Коденській книзі»—сумному мартиролозі замучених шляхтою повстанців 1768 року—значаться і три кобзарі: Прокіп Скрыга, Василь Варченко та Петро Соковий.

Про що ж співали кобзарі, за що любили їх козаки та селяни? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками і татарами, сумна доля невольників, українських бранців та бранок—ось теми багатьох дум та історичних пісень, зокрема, таких, як «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з Азова, з ту-

рецької неволі» і деяких інших. Особливо багато дум та народних пісень присвячено подіям визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.).

*Український інструментальний ансамбль часів козаччини
A Ukrainian instrumental ensemble in the Cossack days*

Кобзарі по всій Україні оспівували образи Богдана Хмельницького, його сподвижників Івана Богуна, полковника Морозенка та інших народних героїв. Ось назви тільки деяких з пісень, що належать до циклу про визвольну війну: «Чи не той то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Хмельницький і Василій молдавський», «Іван Богун», «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Перемога під Корсунем». В одній з таких пісень, складених у 1648 р., співалось:

Висипався хміль з міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,

Вивернув дідчу думу,
 До жовтої водиці
 Наклав їм дуже хмельниці—
 Не могли на ногах стояти,
 Волили утікати.

Так образно розповідали народні співці про перші перемоги Богдана Хмельницького над військовими силами Речі Посполитої.

Багато пісень складено кобзарями й про тяжку, нужденну долю українського народу. Бідний козак—козак-нетяга, козак-голота—це один з найулюбленіших персонажів у кобзарських піснях та думах, саме він був у народних очах уособленням усього найкращого, що було в козацтві: хоробрості, чесності, відданості Батьківщині. Ось характерний уривок з думи «Козак Голота»:

Ой подем, подем килиїмським,
 То шляхом битим ординським.
 Ой там гуляв козак Голота,
 Не боїться ні огня, ні меча, ні третього
 болота.

Не треба забувати, що кобзарі-запорожці—це не тільки носії народної пам'яті, це ще й музична культура України. Звичайно, набір інструментів, які користувалися популярністю в народі, не обмежувався тільки кобзою. В пошані була також ліра, сопілка, скрипка, цимбали та ін.

Українські народні інструменти: теленка, сурма, суремка, сопілка-прима; сурма, козацька труба; бандура; свиріль; великий барабан з тарілкою, литаври середні
Ukrainian musical instruments: different kinds of woodwind instruments (a telenka, a surma, a small surma, a sopilka); a surma, a Cossack trumpet; a bandura; a reed-pipe; a large drum with a cymbal; a middle size kettledrum

Музична культура Запоріжжя визначалася рівнем розвитку інструментальної музики та співу на Україні в цілому. Ми вже розповідали про існування музичної школи на Запоріжжі. Слід також нагадати, що певну увагу розвитку музики приділяв гетьман Богдан Хмельницький, який любив слухати козацьких пісень і сам грав на кобзі. У 1652 р. гетьман підписав універсал про утворення музичного цеху на Лівобережній Україні по аналогії з подібними цехами, що вже існували на той час у Кам'янці, Львові та деяких інших українських містах. Музиканти, які об'єднувалися у співочі братства—цехи, не тільки обслуговували свята, збираючись в ансамблі (звідси й «троїста музика»), але й супроводжували військо у походах.

Про високий рівень музичної культури цехів свідчить «Реєстр нотованих записів» Львівського братства за 1697 р., який містить 398 композицій із вказівкою їх авторів—Ділецького, Гавалевича, Завадовського, Колядчина, Чернушина, Лаконька, Шаваровського та ін.

Поширення на Україні, зокрема, на Запоріжжі, набув багатоголосий спів. Багатьох юних співаків забирали вже у XVIII ст. до Петербурга у придворні хори, де вони вславилися своїм мистецтвом. Всесвітньої слави набули вихідці з України, зокрема, з козацьких родин, співаки Василь Пікулінський та Іван Календа, Олексій та Кирило Розумовські, автор «Граматики музикальної» (1677 р.) Микола Ділецький (р. н. невід.—1723 р.), композитори М. С. Березовський (1745—1777 рр.), А. Л. Ведель (1767—1808 рр.) і особливо Д. С. Бортянський (1751—1825 рр.).

Про цю славу А. В. Луначарський сказав такі прекрасні слова: «Українська музика та поезія є найрозкішніша з усіх гілок на дереві світової народної творчості. Мінорну основним своїм змістом, смутну навіть у своєму веселому пориві, українську пісню ставлять всі знавці на перше місце в музиці всіх народів. Українські думки, що через століття передавалися Гомерами України — кобзарями, сяють своїми барвами, почуваннями, лицарством у любові і вражді, розмахом козацької відваги та філософічною вдумливістю».

КОЗАЦЬКЕ БАРОККО

Барокко¹ — це стилістичний напрям в європейському мистецтві XVI—XVIII ст., започаткований в Італії. Основні його риси: підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції.

На Україні під впливом козацтва, його вільного руху та союзу з православною церквою, яку воно взяло під свій захист, в кінці XVI — на початку XVII ст. народжується українське барокко. Визначною його рисою є використання традицій народного мистецтва та широка демократизація сюжетів. Українське барокко відбилосся в архітектурі, живописі, літературі та музиці України XVII—XVIII ст. Серед того, що дійшло до нас в стилі українського барокко, слід відзначити архітектуру Духовної академії в Києві (Й. Шедель), Ковнірського корпусу в Києво-Печерській лаврі (С. Ковнір), надбрамної церкви Кирилівсь-

¹ Барокко — італ. *barocco* — вибагливий, химерний.

кого монастиря в Києві (І. Григорович-Барський), церкви Юра у Львові (Б. Меретин); картини художників І. Рутковича, Й. Кодзелевича, Г. Ле-

Пам'ятки українського барокко. Ковнірський корпус Києво-Печерської лаври
The monuments of Ukrainian baroque style. Kyniv Building in the Kiev-Pecherskaya Lavra

вицького, А. Голика, ікони та розписи невідомих художників в церквах та монастирях; літературні твори К. Саковича, І. Величковського, М. Смотрицького, І. Галятовського, А. Радивиловського, Г. Кониського, Ф. Прокоповича, Д. Туптала, Г. Сковороди, М. Довгалевського та ін.; музичні

твори вже згадуваних українських композиторів М. Ділецького, М. Березовського, А. Веделя та ін.

В умовах Запорізької Січі українське барокко поєднується з аскетизмом козацького життя, з військово-оборонними функціями споруд, набирає стриманої урочистості і одержує назву «козацького барокко». Що ж дійшло до нас із споруд та мистецтва козацького барокко?

Сьогодні під водою Каховського водосховища вже фактично неможливо відшукати залишки колишніх запорізьких січових укріплень. Про фортифікаційну майстерність козаків та залучених до будівництва цих укріплень вже у XVIII столітті інженерів-фахівців можна судити тільки по картах та планах. У плані укріплень Нової Січі поєднуються традиції будівництва козацьких засік з досягненнями найновішої на той час фортифікаційної думки. Багато цікавого можна довідатися з плану цього останнього осередку запорізького козацтва. Нова Січ являла собою поселення, розташоване на площі близько 20 гектарів, захищене від ворога плавнями, дніпровими протоками та укріпленнями.

Визначними пам'ятками архітектури епохи козацького барокко були світські та церковні будівлі козацької столиці України — Чигирин та родинного маєтку Хмельницьких — хутора Суботова. Сьогодні залишилась церква Іллі в Суботові, де було поховано прах Богдана Хмельницького та загиблого в бою його сина Тимофія, деякі інші споруди. Розташований на горі, Чигиринський замок був добре укріплений козацькими фортифікаторами, витримав не одну ворожу облогу. Воду обложені діставали через пробиту в камін-

ній горі криницю — чудо рук давніх майстрів. «Чигиринський колодязь» — так називається один із віршів поетеси Ліни Костенко. Ось кілька строф з цього твору:

Козацька тверджа, давній Чигирине,
Уламок слави серед цих полів.
Усе святе, усе неповториме,
усе чекає невимовних слів...

Тут запеклася кров мого народу
і одридали волю кобзарі.
Брати мої, а де ж ви брали воду
в цьому камінні, на такій горі?

А он же, бачиш: в камені криниця,
мале відерце в дзьобі журавля.
Гори цієї дивна таємниця —
оця пробита в камені криниця,
коли рятунку ждять нізвідкіля.

Як ви пробили цей суцільний камінь?
Як добулись до того джерела?
Ломами? Кайлом? Голими руками?
Чи вам сама земля допомогла?

Багато хисту, старань докладали запорізькі будівничі до створення церков. Про суперечливу роль церкви в історії українського народу написано на сьогодні немало. Та головне, що слід підкреслити сьогодні, це те, що в часи феодалізму церковна архітектура, церковне мистецтво значною мірою панувало в культурі народів Європи, а в пам'ятках культури церковного походження відобразилися талант, наснага і працелюбність народів, їхній потяг до високих ідеалів.

До сьогоднішніх днів, пройшовши крізь війни, революції, пожежі, сваволю чиновників, збереглася видатна пам'ятка української архітектури —

запорізький Троїцький собор у сучасному Новомосковську Дніпропетровської області. Довгий час це була найбільша і найвища на Україні

*Кирилівська церква в Києві
St. Cyril's Church in Kiev*

*Запорізька церква в Старому Кодаці, побудована у 1736—1737 рр.
The Zaporozhian church in Old Kodak erected in 1736—1737*

дерев'яна споруда, одна з найшановніших святинь Запоріжжя. Цікаву і захоплюючу історію його спорудження розповів на підставі збережених документів Дмитро Іванович Яворницький.

1773 р. у Самарі — старому козацькому селищі, яке виникло ще у 70-ті роки XVI ст. (сучасний Новомосковськ) — козаки вирішили побудувати нову церкву. Паланкова старшина — а місто Самарь було центром Самарської паланки (однієї з найбагатших на Запоріжжі) — та місцеве духовництво запросили для будівництва собору майстра Якіма Погребняка. Ніяк не могли зрозуміти

замовники, як це майстер збирається, крім центральної бані, розташувати з чотирьох боків ще по три, але при тому загальне число бань буде не 12, а 9. Нарешті, угоду було підписано, та будівничий зник. Нібито зневірившись у своїх власних силах, він утік у плавні. Саме там, як свідчить легенда, уві сні йому з'явився найшанованіший серед козаків святий — Микола-чудотворець — і підказав, як саме має бути побудований собор. Тут же Яким Погребняк зробив модель будівлі собору, яку й було пізніше реалізовано. Розповідь про те, що модель собору з'явилася майстру саме уві сні, дуже схожа на правду. Уві сні люди нерідко приходять до розв'язання питань, над рішенням яких вони напружено працювали довгі дні, місяці і навіть роки. Мабуть, так сталось з Якимом Погребняком. Цікаво, що ще наприкінці ХІХ століття Д. І. Яворницький у приміщенні собору бачив вже майже струхнявілу модель цього храму, зроблену його будівничим.

Троїцький козацький собор у сучасному Новомосковську цікавий ще однією деталлю: він побудований без єдиного цвяха. Звичайно, сьогодні, після декількох генеральних реставрацій, цвяхів у будівлі собору хоч відбавляй, але Яким Погребняк зміг обійтися без них. Зроблено це було на прохання замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя — Ісуса Христа, який, за біблейськими легендами, був розп'ятий на хресті саме за допомогою залізних цвяхів. Та ми наводимо тут цю подробицю тільки для того, щоб ще раз підкреслити майстерність та вправність козацького майстра.

Собор, будівництво якого тривало з 1773 по 1779 р., продовжує вражати простотою і одночасно урочистістю та вивершеністю форм і сьогодні. Оспіваний у відомому романі Олесь Терентійовича Гончара «Собор», він є символом нетлінності «соборів душ людських».

Запорізька старшина фондувала, або, іншими словами, фінансувала, будівництво деяких споруд і за межами Запоріжжя. Переважно це були будівлі монастирів та церков. Так, наприклад, 1764 р. у місті Ромни на кошти кошового отамана М. Калнишевського було побудовано величну споруду церкви Покрови, багато коштів запорожці витрачали на розбудування Братського і Микільського монастирів у Києві, а також найбільш шанованого на Запоріжжі Межигірського монастиря під Києвом.

Усі гетьмани Війська Запорізького, починаючи з Богдана Хмельницького, були фундаторами монастирів, немало коштів витрачали на їх розбудову. Серед цих монастирів Гадяцький, Густинський, Мгарський, Рихловський та деякі інші. З ім'ям козацького полковника Якова Лизогуба, великого землевласника, пов'язане будівництво збереженої до сьогодні полкової канцелярії у Чернігові. Звичайно, фондуючи монастирі, церкви, будуючи адміністративні приміщення, козацька старшина мала на увазі перш за все досягнення своїх особистих або станових цілей, та збережений у цих пам'ятках дух народу, дійшовши до нас, промовляє про речі загальнолюдські, про велику силу мистецтва. Промовляє він також про талант народу, що відлився в галузі архітектури у високий стиль козацького барокко.

МИСТЕЦТВО ЖИВОПISY

На умовах розвитку мистецтва XVI—XVIII ст. позначилося панівне становище церкви в цій сфері суспільного життя. Не був виключенням у цьому відношенні і народний живопис, що набув поширення на Запоріжжі. Довгий час він розвивався в межах іконопису. В часи виникнення запорізького козацтва в іконописі України вже існувала досить потужна народна течія. Народні митці-іконописці потроху звільнялися від канонів візантійського іконопису, який домінував на Україні ще з часів Київської Русі.

У XV—XVI ст. іконопис позначався об'ємністю форм, застосуванням яскравих барв і головне — зображенням на іконах людей — сучасників іконописців. Ця тенденція набуває особливого поширення на Запоріжжі. Запорізькі майстри часто зображували на іконах не тільки козацьку старшину, гетьманів, але й рядових козаків. Широко розповсюдилась на Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. традиція виконання ікон у стилі «Запорізької Покрови», коли на іконах поруч з козаками зображались також військові клейноди запорожців.

Офіційна церква активно виступала проти такого народного втручання в практику іконопису. На початку XVIII ст. було створено спеціальний орган на чолі з суперінтендантом, який наглядав за дотриманням затверджених церквою канонів іконопису. Та зусилля церковників виявились марними. Традиції народного іконопису на Запоріжжі були настільки живучими, що навіть на початку XIX ст. на території Катеринославщини

церковна влада карала висилкою священиків, які виставляли в своїх церквах ікони із зображенням людей та домашньої худоби.

Козак Мамаї
The picture of Cossack Matai

Чудову виставку козацького іконопису та світського живопису влаштовують час від часу Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького та Дніпропетровський художній музей. Тут представлені не тільки ікони з колишніх земель Запорізької Січі, але й всесвітньо відомі «Мамаї» — народні картини із зображенням козака-бандуриста, які прикрашали в давнину майже кожную козацьку та селянську хату.

Картини із зображенням козака Мамаю уособлювали любов народу до свого захисника від зовнішніх і внутрішніх ворогів — запорізького ко-

Портрети братів Якова та Івана Шиянів (1784 р.)
The portraits of the brothers Yakiv and Ivan Shiyani (1784)

зацтва. Бандура, яка завжди зображалася на таких картинах, символізувала народну історію та мрії, кінь — його волю, дуб — його могутність. Часто на картинах ми бачимо зображення списа з прапорцем, козацьких штофа і чарки. Це були речі, пов'язані з смертю козака, — спис ставився на місці поховання, штоф та чарка клались в мо-

гилу, і нагадували вони про скороминучість життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю.

На картинах, які створювалися ще під час Січі, козак Мамай зображений, як правило, один, на пізніших полотнах — разом з паном, дівчиною, навіть верхи на коні. Картини «Козаків Мамаїв» набули особливого поширення на Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Це була світла і тривала пам'ять народу про його захисників-козаків та про Запорізьку Січ.

Найбільша колекція народних картин «Козаків Мамаїв» зібрана Д. І. Яворницьким і зберігається в Дніпропетровському обласному історичному музеї .

У цей же час на Запоріжжі набув поширення так званий ктиторський портрет, тобто зображення засновників церков або людей, що надавали монастирям значну фінансову підтримку. Серед таких полотен привертають увагу перш за все портрети братів Якова та Івана Шиянів. Ці портрети створені на замовлення громади у подяку за те, що Шияни фінансували спорудження іконостасу в Нікопольській Покровській церкві, ктиторами якої вони були. Шияни відмовилися після зруйнування Січі йти на державну службу і залишилися вірними пам'яті Запоріжжя. Більше того, до церкви Покрови вони перенесли з Січі ікону з зображенням останнього кошового Петра Калнишевського, який в той час був засланий царатом на Соловки. Портрети Шиянів свідчать про високу майстерність запорізьких майстрів живопису, доносять до нас образ козаків — справжніх захисників своєї вітчизни.

У книжках Дмитра Івановича Яворницького про його подорожі на Запоріжжя неодноразово згадується про портрети, які вчений бачив у Са-

Козачий полковник П. Руденко (з картини В. Л. Боровиковського)

P. Rudenko, a Cossack colonel (from a picture by V. L. Borovykovsky)

марському Пустинно-Микільському монастирі: портрет «дикого попа» Кирила Тарловського та полковника Опанаса Ковпака. Біографія Кирила Тарловського могла б стати сюжетом для чудового авантюрного роману. В ній була і служба в одному з приходів на півночі України, і таємне

вінчання імператриці Єлизавети з Олексієм Розумовським під час їх подорожі на Україну, і служба в Петербурзі, і блукання по запорізьких степах, де Тарловського знайшли запорожці і назвали «диким попом». Останні роки життя Тарловський провів у Самарському монастирі, де на його кошти було збудовано церкву. Як фундатор цієї церкви і зображений Тарловський на портреті, копія якого зараз зберігається в Дніпропетровському історичному музеї.

Дещо інші напрями в живописі Запоріжжя відображає другий з портретів, побачених Яворницьким в Самарському монастирі. На відміну від Шиянів, про яких йшла мова вище, запорізький козак Опанас Ковпак пішов на державну військову службу, дослужився до полковника російської армії, отримав дворянство. Згадуваний Д. І. Яворницьким портрет був копією з портрета, писаного 1775 р., тобто у рік зруйнування Січі, українським майстром Андрієм Моклаковським. Копію було зроблено для Самарського монастиря, ктитором якого також був Ковпак. Він зображений з медаллю на грудях, що мало свідчити про його високі заслуги перед державою, відповідало традиціям придворного парадного портрета.

Поступово козацька старшина відмовлялась від традицій українського живопису, а художники, які виконували портрети колишньої старшини та її нащадків на замовлення, наслідували, як правило, російські взірці. В умовах нових впливів, зокрема наступу стильових особливостей класицизму у живописі, розгорнулась діяльність вихідців з України, талановитих художників

Д. Левицького та В. Боровиковського. В творчості Боровиковського на різних її етапах відобразилися і традиції українського живопису і потужний струм російського мистецтва епохи класицизму, одним з провідних діячів якого він був сам.

ПОБУТ КОЗАКІВ

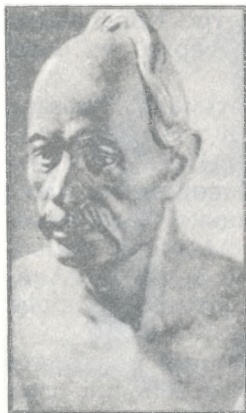
Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів, що побували у XVI—XVIII ст. на Запоріжжі, містять в собі чимало вельми цікавих звісток про побут козаків. Дійсно, іноземці часто записували у своїх щоденниках, листах, повідомленнях те, що проходило повз увагу козацьких літописців. Для козака були звичними і його одяг, і його їжа, і його звичаї, він звертав увагу на щось небуденне, цікаве для нього — походи, битви тощо. Інша річ — іноземний мандрівник: для нього екзотичним був весь побут козацтва, він відрізнявся від того, що був у Західній Європі, а отже, був вартий уваги, запису. Ось так дійшла до нас велика кількість повідомлень про побут козаків.

Інше джерело, з якого черпають історики, відтворюючи побут Запоріжжя, — це народна пам'ять — думи, історичні пісні, народні перекази, легенди, спомини старих козаків, записані у XIX ст. Про що ж повідомляють ці джерела?

Відвідавши Січ наприкінці XVI століття посол австрійського імператора Еріх Лясота повідомляє, що дах куренів, в яких жили козаки, був покритий кінськими шкірами. В один з таких куренів помістили імператорського посла. Курені були довгий час однією з характерних рис запо-

різького будівництва: вони швидко зводилися в разі потреби, їх було неважко відбудувувати після частих татарських нападів. Пізніше досить

*Зовнішній вигляд запорізьких козаків, що загинули під час Берестецької битви 1651 р. (портретна скульптурна реконструкція зроблена Г. В. Лебединською за черепами, знайденими на місці битви)
The outward appearance of the Zaporozhian Cossacks, who fell in the Berestehko Battle in 1651 (sculptural portraits by G. V. Lebedinskaya constructed on the skulls found on the battle field)*

поширеними на Запоріжжі були мазанки, в яких жили козаки на хуторах та у зимівниках.

А який вигляд мали запорожці? Фотографій вони нам, звичайно, не залишили, але малюнки із зображенням запорожців, картини, портрети і навіть ікони, про які вже йшла мова вище, сьогодні дають можливість вченим-історикам скласти уявлення про зовнішній вигляд, одягу козаків.

Один з найбільш ранніх козацьких портретів — це малюнок кінця XVI ст. козацького провідника Івана Підкови, страченого польським урядом за вимогою Туреччини. Підкову зображено з довгими вусами, з оселедцем на голові та з сережкою у вусі. Всі ці риси зовнішнього вигляду ко-

зацького ватажка присутні також на іншому малюнку — зображенні козака Гаврили Голубка, теж зробленому у XVI ст. Зовсім не схожий на них вигляд мав, якщо судити з малюнка 1622 р., гетьман Запорізького Війська Петро Конашевич-Сагайдачний. Його зображено верхи на коні у шапці та з довгою бородою.

Добре відомі зображення гетьмана України Богдана Хмельницького, зроблені з гравюри голландського митця Вільгельма Гондіуса, а також різні за своєю якістю та призначенням портрети сподвижників Богдана Хмельницького — Михайла (Станіслава) Кричевського та Максима Кривоноса. Галерея портретів гетьманів другої половини XVII ст. збереглася в уже згаданому вище літописі Самійла Величка.

Зображення простих козаків вчені знаходять на картах французького інженера Боплана, гравюрі В. Гондіуса для книжки Йоахіма Пасторія про події 1648—1651 рр. на Україні, на малюнках та портретах XVIII ст. В музеях України збереглися залишки одягу, який носили козаки. Чимало цінних матеріалів дають також археологічні розкопки. Так, під час розкопок, які провадить доктор історичних наук Ігор Кирилович Сवेशніков на місці Берестецької битви 1651 р., були знайдені козацькі чоботи, зброя, предмети побуту.

Козацькі речі, знайдені доктором історичних наук І. К. Сवेशніковим на місці Берестецької битви 1651 р.: порохівниця, козацька канцелярія, чоботи, казан
Belongings of a Cossack found by I. K. Sveshnikov, D. Sc. (History), on the battle field at Berestechko in 1651: a gunpowder flask, stationery, boots, a cauldron

Довгі вуса, оселедець на голові, закритий характерною шапкою (як розповідав сторічний запорожець Микита Корж, тільки коли козак на-

Запорожець (з картини
А. І. Монастирського)
*A Zaporozhian (from a picture
by A. I. Monastyrsky)*

дягав шапку, почував себе справжнім козаком), сорочка, черкеска, широкий пояс і широченні шаровари, нарешті, чоботи — ось зовнішній образ козака, який зберігся в народній пам'яті. Головною ознакою запорізького козака був оселедець. Чому козаки носили саме таку зачіску, до цього

часу не з'ясовано. Є відомості, що деякі князі Київської Русі теж носили оселедця. Ось як описує візантійський царедворець Лев Діакон зовнішність князя Святослава під час його мирних переговорів з імператором Іоаном Цімісхієм у 971 р.: «Святослав переїздив через ріку в звичайному скіфському човні і, сидячи за веслом, трудився нарівні з іншими, без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст — не дуже високий, не дуже малий, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з бритою бородою і з густим довгим, що звисало над верхньою губою, волоссям. Голова у нього була зовсім гола, але тільки на одній її стороні висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия товста, плечі широкі, і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і суворим. В одному вусі у нього висіла золота сережка, прикрашена двома перлами з рубіном, посередині них вставленим. Одяг на ньому був білий, який нічим, окрім чистоти, від інших не відрізнявся. Поговоривши трохи з імператором про мир, сидячи в човні на лавці, він переправився назад». Отже, зовнішність запорізького козака була пов'язана з давньою традицією українського народу.

Повсякденною їжею козаків були саламаха (житнє квашене тісто, рідко зварене), куліш, галушки, каші, а також все те, що давав водний басейн Дніпра, степ та ліси. Це риба, м'ясо диких птахів та тварин, горіхи, ягоди, гриби та ін. З-за кордону привозилися прянощі, цитрусові, різні делікатеси.

Ось як описував Дмитро Іванович Яворницький обід на Січі: «Рівно о 12 годині курінний кухар

вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід. Обід у кожному курені готував окремий кухар з помічниками,

Козацький танок
A Cossack dance

невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд...» Побувавши на Січі, монах Лука Яценко (Зеленський) розповів у своїх записках цікаву і, видно з усього, характерну для запорізького життя історію про покарання курінними кухарями пекарів, які випікали поганий хліб. Пекарі вимушені були рятуватися втечею, а весь хліб задарма залишався кухарям.

Аскетичність козацького життя під час походів була добре відома сучасникам — і своїм, і іноземним. Павло Халебський, наприклад, який супроводжував Антиохійського патріарха під час його подорожі по Україні в середині XVII ст., з захопленням відгукувався про скромність Богдана Хмельницького. Він не брав з собою у похід нічо-

го з коштовного посуду, якого, за словами Павла Халебського, у козаків було вдосталь. Щоправда, козакам були відомі і деякі делікатесні, малопоширені у тогочасній Європі страви і напої. Наприклад, той самий Павло Халебський пише, що патріарх подарував Хмельницькому плоди фініків, абрикосів, рис і навіть каву, причому зазначає, що гетьман був любителем кави.

Часто стикаючись з турками і татарами під час торгівлі, військових походів та перебування у полоні, козаки досить рано у порівнянні з іншими європейцями познайомилися з багатьма стравами та напоями східної кухні, у тому числі і з кавою. Більше того, саме український козак Юрій Кульчицький, уродженець того самого села на Львівщині, що й гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний — Кульчиці, заснував у 1684 р. першу кав'ярню у Відні. За рік до того він відзначився хоробрістю під час облоги турецьким військом цього міста, врятувавши його, як свідчили тогочасні історики, від вірної загибелі. Сучасні віденці глибоко шанують пам'ять Юрія Кульчицького — йому споруджено пам'ятник, його ім'ям названо одну з вулиць міста, стипендію для студентів; існує навіть спеціальний музей.

Як бачите, запорізьке козацтво, економічний, політичний, культурний вплив якого на всю історію України XVI—XVII ст. важко переоцінити, мало своєрідну, досить високу і розвинуту культуру. Культура ця виникла на основі глибоких традицій українського народу, усього східнослов'янського населення Київської Русі. Великий вплив на неї мали і культури сусідніх народів:

спершу татарської, потім литовської, польської, російської. У вмінні поєднати на підставі власної традиції впливи сусідніх культур і полягає своєрідність та живучість культурних надбань українського козацтва, які в свою чергу впливали на культуру сусідів.

Культура козацтва, яка, можна вважати, домінувала на Україні у XVI—XVIII ст., мала великий вплив на формування самосвідомості українського народу. Та й сама назва «Україна» пов'язана саме з запорізьким козацтвом — так називалася їхня земля на відміну від Галичини, Поділля, Волині, Київщини. У XIX ст. ця назва закріпилася за всіма українськими територіями. Ставши предметом захоплення, оспівування, ретельного вивчення на хвилі романтичного піднесення XIX ст. (варто нагадати хоча б такі імена шанувальників козацтва, як Байрон, Рилєєв, Пушкін, Меріме, Шевченко), запорізьке козацтво, його культура міцно увійшли складовою частиною в культуру сучасного українського народу.

ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Запорізька Січ давно була важливим центром антифеодальної та національно-визвольної боротьби народів Російської імперії. Ось чому царат чекав лише слушної нагоди, щоб розправитися із Січчю та запорізьким козацтвом. Така нагода випала 1775 р. На той час вже завершилася перемогою російсько-турецька війна 1768—1774 рр., внаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря. Тоді ж зменшилася небезпека турецько-татарських наскоків, а нові кордони пролягли далеко на південь від Запорізької Січі. В цей же час було придушено каральними військами селянську війну під проводом О. І. Пугачова, і запорожці вже не могли розраховувати на допомогу своїх братів — повсталих донських та яїцьких козаків, російських та башкирських селян, уральських робітників.

Наприкінці квітня 1775 р. фаворит Катерини II граф Григорій Потьомкін, якого запорожці прозвали Грицьком Нечосою, запропонував ліквідувати Запорізьку Січ, використавши з цією метою російські війська, що поверталися з турецького фронту. Надворна рада схвалила цей проект, і незабаром генерал Петро Текелі (Текелій) отримав таємний наказ взяти Січ. Текелі, йдучи на північ та через землі Війська Запорізького, захоплював запорізькі укріплення й розставляв по паланках свої гарнізони. 14 (3) червня

1775 р. він підійшов до Січі й оточив її. Тоді рядові козаки хотіли дати відсіч нападникам, але старшина, зваживши на перевагу царських військ, умовила сірому уникнути кровопролиття. 16 (5) червня війська Текелі зайняли Січ майже без опору. Згодом, 14 (3) серпня, Катерина II видала маніфест, де проголошувала ліквідацію Запорізької Січі. Там же говорилося і про те, що саме тільки вживання назви «запорізькі козаки» буде розцінено, як образа її царської величності. Військо Запорізьке було розпущене, військові клейноди було одібрано, а січові укріплення зруйновано. Землі Війська Запорізького, зрошені піотом і кров'ю козаків, царський уряд роздавав російським і українським поміщикам, в тому числі й декому з запорізьких старшин. Вони ж отримували дворянство й офіційні чини. Колишніх козаків царський уряд намагався поступово перетворити у кріпаків. Ліквідація Запорізької Січі стала болісною раною українського народу, який відгукнувся на цю подію смутними піснями, де засуджував реакційну політику Катерини II та її уряду:

Бодай наша цариця та Катерина
На світі не жила,
Що степ добрий, край веселий
Та й занастила!

Жорстоко обійшовся царський уряд і з керівниками останньої Запорізької Січі. Військового писаря Івана Глобу та військового суддю Павла Головатого було заслано на Сибір із конфіскацією майна. Там у монастирських ув'язненнях вони й скінчили своє життя: Глоба — в Туруханську, а Головатий — у Тобольську. Трагічна доля

спіткала останнього кошового отамана Петра Калнишевського. Незважаючи на його похилий вік (85 років), його заслали на Соловки із конфіскацією майна. У Соловецькому монастирі Калнишевського посадили у яму, де він провів, бачачи лише клапоть неба над головою, 25 років. Лише у 1801 році його, вже сліпого й хворого, випустили із в'язниці-могили за наказом царя Олександра І. Коли ж цар запитав Калнишевського, чи не має він якогось бажання, той попросив лише, щоб нікого більше не кидали у цю страшну яму. Останній кошовий Запорізької Січі залишився у Соловецькому монастирі і помер там у 1803 р., коли йому було 113 років.

Ліквідацією Запорізької Січі скінчилася важлива і яскрава сторінка в історії України. Запорізька Січ навіки залишалася у пам'яті народній, ставши уособленням духу свободи і боротьби українського народу проти експлуататорів та іноземних загарбників:

Ой, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой, пропало славне Запоріжжя,
Та не пропала слава!

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

Ліквідація Запорізької Січі не означала однак, що козацтво вдалося викреслити з історії України. Воно відроджується на широких степових просторах між Дунаєм та Кубанню в нових формах. Звичайно, частина колишніх запорожців розійшлася по своїх зимівниках, хуторах, селах і містах і стала звичайними селянами або міща-

нами. Адже саме тоді удвічі зростає чисельність сільської людності, що проживала уздовж берегів Дніпра від Нового Кодака до Микитиноного Рогу, тобто від сучасного Дніпропетровська до Нікополя. Але найнепокірніші запорожці покинули Російську імперію і втекли за Дунай, на землі, що знаходилися під пануванням турецького султана Абдул-Гаміда I. Тут у гирлі великої європейської ріки вони заснували Задунайську Січ спочатку на лівому березі Дунаю, а потім, за наказом турецького уряду, який намагався віддалити колишніх запорожців від України, її було перенесено на правий берег. Кажуть, що коли султан звелів запорожцям присягати на вірність Туреччині, то вони насипали у свої чоботи принесену із собою рідну землю і впевнено та гордо вимовляли слова присяги: «На чий землі стоїмо, тій і служити будемо».

Задунайська Січ була точною копією Запорізької, хіба що до традиційних господарських занять козаків (хліборобство, скотарство, рибальство, мисливство, ремесло) додалося й виноградарство. Хоч у Задунайській Січі керівні позиції належали старшині, але там не було кріпацтва. Це створювало з неї оазис свободи, магніт, який притягував до себе знедолених людей з України. Відомо, що посланці задунайців таємно прибували на Україну і поверталися назад на чолі великих загонів нових втікачів. Так, у 1779 р. у місті Самарь було заарештовано колишнього запорожця Якова Савича Чорногора, який збирав трьохтисячний загін втікачів за Дунай. За рішенням суду Яків Чорногор і деякі інші козаки, що

робили аналогічні вчинки, були биті батогами і заслані на Сибір¹.

Однак згодом задунайцям все важче було нести службу для султана, який все частіше намагався використати їх для придушення національно-визвольних повстань греків, сербів, румун, болгар та інших народів Балканського півострова. Не бажаючи бути зняряддям в руках Оттаманської Порти, частина козаків вже наприкінці XVIII — початку XIX ст. втекла на Україну, де почали формуватися козацькі полки.

У 1828 р. вибухнула чергова російсько-турецька війна, і задунайці мушили вирішити питання: на чиєму боці їм битися? Всупереч наказу султана Махмеда (Мухаммеда) II останній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий не виступив проти Росії, а, навпаки, вступив у секретні переговори з російським командуванням. 30 (18) травня 1828 р. під Ізмаїлом 1500 задунайських козаків на чолі з Й. Гладким перейшли разом із своїми човнами на бік російських військ і допомогли їм переправитися на правий берег Дунаю. На жаль, операція Гладкого не була добре продуманою, внаслідок чого турки жорстоко розправилися з тими козаками, що залишалися на Задунайській Січі, і повністю зруйнували цю Січ.

Задунайці взяли участь у подальшій боротьбі проти турецької армії і зробили свій внесок у перемогу Росії. За Адріанопольським мирним договором 1829 р. Туреччина передавала Росії гирло Дунаю і східний берег Чорного моря, визнавала

¹ Дніпропетровський обласний історичний музей. Відділ рукописів. № 383. Арк. 69—75.

незалежність Греції, зобов'язалася надати автономію Молдавії, Валахії і Сербії.

Туга задунайських козаків за рідною Україною та радість повернення на її землю з великою майстерністю зображена в опері С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм».

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

У 1831 р. царський уряд наказав поселити колишніх задунайських козаків на північному узбережжі Азовського моря, від Маріуполя до Ногайська (Приморська) та Бердянська, щоб краще запезпечити цей відрізок прикордонної смуги від можливого турецького нападу. Так було створено Азовське козацьке військо. Азовці заснували тут чимало хуторів, сіл, станиць, навіть кілька містечок, збудували Азовську флотилію. Ці козакі були повністю звільнені від податків та повинностей, за винятком військової служби. Першим кошовим отаманом азовців став згадуваний вище Йосип Гладкий, але верховне керівництво у військових справах належало Новоросійському генерал-губернатору, а громадянських — бесарабському. Йосип Гладкий був кошовим отаманом до 1853 р., а потім пішов у відставку в чині генерал-майора. Він оселився у м. Олександровську (нині — Запоріжжя), де й провів останні роки свого життя у скромному будиночку, який зберігся до наших днів. У 1866 р. Й. Гладкий помер і був похований у Олександровську. Його могилу і зараз можна побачити на території Запорізького держуніверситету. З сином останнього кошового За-

дунайської Січі і першого кошового Азовського козацького війська Василем Гладким зустрівчався Дмитро Іванович Яворницький. Василь Гладкий передав йому для катеринославського музею шаблю свого батька, яку йому подарував у свій час турецький султан.

У середині XIX ст. становище азовських козаків значно погіршало. Тут встановлювалися кріпосницькі порядки, царський уряд намагався переселити частину козаків на Північний Кавказ, де завершувалася кривава війна з вільнолюбними горцями. Це викликало значне невдоволення азовців, чимало з яких повернулося до Туреччини. Тисячу сімей азовських козаків у 1862—1864 рр. було силоміць переселено на Північний Кавказ, до станиць Анапської округи та Закубаня. Невдоволення політикою царського уряду, тяжкою і невдячною службою призвело до повстання азовців, яке було жорстоко придушене. Після поразки повстання цар Олександр II видав Указ від 23 (11) жовтня 1865 р., за яким Азовське козацьке військо ліквідувалося, рядових козаків було перетворено на селян, а старшині було надано дворянство. Зброю, клейноди, флотилію азовців було передано Кубанському козацькому війську.

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Ліквідувавши Запорізьку Січ у 1775 р., царський уряд побачив незабаром, що позбавився майже дармової першокласної воєнної сили, ідеально пристосованої до війни в рідних українських степах із турецько-татарськими агресорами. Між

тим загострювалися російсько-турецькі відносини, і виникла реальна небезпека нової війни. Зваживши на ці обставини, Г. Потьомкін вирішив частково виправити свою помилку і наказав створити два пікінерські полки з колишніх запорожців. Але цей план ганебно провалився, бо в очах колишніх запорожців стати пікінерами означало «поробити їх москалями», тобто царськими рекрутами, і вони вважали за краще тікати за Дунай. Тоді Катерина II і Потьомкін зробили важливу поступку, дозволивши у 1783 р. формувати спеціальні козацькі частини із колишніх запорожців. Створенням цих частин займалися досвідчені й відомі представники колишньої запорізької старшини: Антон Головатий, Харко (Захарій) Чепіга, Легкоступ, а пізніше — й Сидір Білий. Всі разом вони утворили із колишніх запорожців нові формування, які за царським указом від 2 лютого (22 січня) 1788 р. отримали назву «Війська вірних козаків». Дещо пізніше того ж року воно було перейменовано на Чорноморське козацьке військо. Першим кошовим отаманом чорноморців було призначено Сидора Білого. Нове козацьке військо зберігало старий запорізький устрій, навіть назви куренів, одяг тощо. Воно спочатку отримало землі між Південним Бугом та Дністром, де заснувало ряд поселень з центром у м. Слободзеї (нині — у Молдавській РСР).

Бойове хрещення чорноморці прийняли у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр., кров'ю вписавши своє ім'я в перемоги російського війська над турками в найзначніших битвах. Доцільно навести опис взяття чорноморськими козаками

турецької фортеці на острові Березань у Чорному морі, який міститься у капітальній праці історика Кубанського війська Ф. А. Щербини: «Березань являла собою на той час майже неприступний острів, що знаходився у відкритому морі, поблизу очаківських берегів. Високий і стрімкий берег цього острова з боку моря, чудова фортеця у цій частині острова й сильні батареї з півдня на низькому березі, здавалося, робили неможливим хоч трохи вдалий штурм Березані, тим більше з їх невеликими силами та гребними судами. Однак вранці 7 листопада (1788 р.) за наказом Потьомкіна козацька флотилія під проводом військового судді Антона Головатого сміливо рушила на острів з боку суші, незважаючи на сильний ворожий вогонь з Березані. Наблизившись, наскільки дозволяв цей вогонь й глибина моря, до низького берега Березані, козаки зробили залп з гармат та рушниць, кинулися у воду, вповзли на укріплений берег й атакували неприятельські батареї. Рукопашна сутичка змусила турок кинути батареї й відступати до фортеці, до стін якої їх переслідували козаки. Коли турки сховалися за стінами фортеці, сильний картечний вогонь змусив козаків повернутися на турецькі батареї. Спрямувавши з батареї турецькі гармати на турецьку фортецю, козаки, в свою чергу, відкрили посилену канонаду. Рух, зроблений з боку російського флоту, від якого відокремилася кілька фрегатів, прямуючи на Березань, відправлення до острова канонерських човнів вирішили долю турецького гарнізону: турки здали острів і фортецю козакам». На честь цієї події чорноморці додали піз-

ніше до 38 своїх куренів ще один — Березанський¹.

Не лише Березань, але й Кінбурн, Очаків, Бендери, Хаджибей, Акерман, Ізмаїл пам'ятають про героїзм козацького війська, що билось проти ворога на суші і на морі, про його криваві жертви. Не випадково видатні полководці того часу — О. В. Суворов та М. І. Кутузов — високо оцінили внесок чорноморців у перемогу Росії над Туреччиною у війні 1787 — 1791 рр.

Після перемоги російський уряд вирішив переселити чорноморців на Кубань. Справа в тому, що до чорноморських поселень масами тікали кріпаки з Правобережної України, а потім вони нерідко разом з чорноморцями рятувалися від кріпосників за Дунаєм. Скориставшись цим, кошовий отаман Х. Чепіга, який замінив смертельно пораненого під Кінбурном у 1788 р. С. Білого, і військовий суддя А. Головатий відправилися до Петербурга, де провадили складні переговори. Блискучий дипломатичний таланти А. Головатого² допоміг добитися від царського уряду не лише великої території для поселення (східне Приазов'я від Єйська до Кубані, аж до впадіння в неї ріки Лаби), але й відповідного статусу чорноморців, які фактично зрівнювалися з донськими козаками. Ця подія, що відкривала для колишніх запорожців новий край, вільний від кріпацтва,

¹ Дещо пізніше було створено ще один курінь — Катерининський.

² Спогади про А. Головатого і опис його бурхливого життя залишив нам класик української літератури Григорій Квітка-Основ'яненко у своєму творі «Головатий». Див.: Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібр. тв. В 7 т.— К., 1981.— Т. 7.— С. 7—29.

яскраво відбилася у їхній пісні «А в тисяча сімсот дев'яносто першому року»:

А в тисяча сімсот
Дев'яносто першому року
Ой прийшов указ від нашої цариці
З Петрограда з города.
А що пан Чепіга,
Ще й пан Головатий
Зібрав своє військо,
Військо Запорізьке,
Та й подвинув на Кубань-мать.
Бувайте здорові,
Ой Дніпречко нашій,
Бувайте здорові, ви куріні наші,
Тут вам без нас розвалиться.
А ми будем пити,
Пити ще й гуляти,
Розпроклятих бусурманів
По горам, горам ганяти.

5 вересня (25 серпня) 1792 р. у Тамані висадилися на берег перші чорноморські козаки-поселенці. На цьому місці у 1911 р. було встановлено пам'ятник — бронзову скульптуру запорізького козака із прапором в руках — за проектом відомого катеринодарського художника П. С. Косолапа. На пам'ятнику — напис: «Первым запорожцам, высадившимся у Тамани 25 августа 1792 года...». Збоку на гранітному постаменті — художній барельєф із бронзи, що зображає чорноморську козачу флотилію, яка причалила тоді до таманських берегів. Там же написані і слова пісні «Ой годі нам журитися».

Невдовзі у приазовські та прикубанські степи прибуло понад 25 тисяч чорноморських козаків з сім'ями. Біля Карасунського Кута вони заснували місто Катеринодар (нині — Краснодар), яке стало їхньою столицею, чимало станиць та хуто-

рів. Характерно, що більшість цих станиць успадкувала назви українських міст, запорізьких куренів, наприклад: Кущівська, Канівська, Новотитарівська тощо. Поряд з чорноморцями Кубань одночасно заселяли й донські козаки, станиці яких знаходилися далі на схід.

У 1832 р. колишні донці створили особливе козацьке військо, відоме під назвою «Кавказького лінійного війська». З 1841 р. обидва Кубанські козацькі війська — Чорноморське і Лінійне — значно розширюють свою територію, просуваючись до прикаспійських степів на сході і до Кавказьких гір і Чорного моря на лівому березі Кубані (Закубання).

Поруч з офіційною колонізацією, яку провадив царський уряд, на Кубань стали масово тікати кріпаки з Росії та України. Незважаючи на сувору заборону царської адміністрації, навіть вільні українські поселенці, колишні запорізькі козаки, спродували свою землю, будинки й худобу і тікали у Чорноморію. У листопаді 1860 р. Чорноморське козацьке військо було злито з Кавказьким лінійним і отримало назву Кубанського козацького війська, яке існувало до 1920 року. Кубанські козаки, відомі під назвою пластунів, брали активну участь у Кримській війні, російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., російсько-японській війні 1904 р., першій світовій війні. Вони, як і інші потомки запорізьких козаків, відіграли помітну роль у формуванні Терського козацького війська, козацьких військ Середньої Азії та Сибіру.

Поселившись на Кубані, колишні запорожці та українські селяни принесли з собою українську

мову і культуру, які тут розвивалися у тісному взаємозв'язку з мовою і культурою братнього російського народу. Не випадково саме на Кубані у 1880 р. І. Ю. Рєпін розшукав найбільш вдалі типи для своєї знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». І сьогодні на Кубані живуть потомки донських і запорізьких козаків, і чимало що нагадує нам нині про їхніх мужніх предків.

Запорізька Січ... Козаччина... Найлегендарніше 293
минуле українського народу, його святиня...
Синонім свободи, людської й національної гід-
ності, талановитості...

Навіть у наш час, якщо хочуть підкреслити вроду людини, її кращі риси, то говорять, що «він (вона) козацького роду». А щоб підкреслити чоловічі якості хлопчика чи юнака, говорять, що «з нього буде добрий козак».

Свою безмежну любов та повагу до козацтва український народ висловив у численних піснях, думах, легендах та переказах. При цьому, прагнучи зберегти набуте під час існування козацтва, народ створив прислів'я: «Козацькому роду нема переводу». У найтяжчі часи народ вірив у своє визволення, у відродження козацької вольниці, а при першій же можливості прагнув втілити свою мрію в життя.

Так, під час Кримської війни 1853—1856 рр. царським урядом від 6 лютого 1855 р. був опублікований маніфест про створення рухомого ополчення. З приводу цього серед поміщицьких селян Київської губернії поширилися чутки, нібито запис до ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпосницької залежності і зробить власниками поміщицької землі та майна. Рух почався в лютому 1855 р. у Васильківському повіті і незабаром охопив 9 (з 12) повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Селяни складали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпоряд-

294 ження урядовців, створювали своє самоврядування. Масовість руху і рішучі домагання селян звільнитись від кріпацтва налякали царський уряд. На придушення цього руху, що увійшов в історію, як Київська козащина, було кинуте військо...

Вчитель Придніпровської СШ № 11 Ковальов А. М. записав у 1961 р. від старих дніпровських лоцманів такі спогади. У 1910 р. у Катеринославі проводилася сільськогосподарська виставка Півдня Росії. На цю виставку зі станиці Кущівської Кубанського козацького війська прибули декілька козаків та офіцерів і заночували в Старих Кодаках. Ходили чутки, що вони приїхали вклонитися хоругві Кущівського куреня, яка нібито збереглася після знищення Січі (1775 р.) і перебуває в якійсь церкві. Вночі 5 червня (день руйнування Січі) 1910 р. лоцмани викопали з огородів прадідівські шаблі і молилися на них в присутності своїх жінок, дітей та гостей з Кубані. При цьому сотник Кубанського війська Кудима сказав: «Нехай ваші сини й дочки не подумують, що ви маєте розбійницький нахил, бо козацька шабля не стільки зброя, скільки символ свободи нашого народу».

Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції, в грудні 1917 р., для захисту Радянської влади на Україні було створене Червоне козацтво, яке формувалося на добровільних принципах з робітників та бідняків-селян. Воно було протигаю «вільному козацтву» — збройним силам буржуазного уряду Центральної ради. Очолив формування Червоного козацтва В. М. Примаков. За роки громадянської війни Червоне козацтво

України здійснило 14 героїчних рейдів по глибоких тилах ворога, внесло вагомий внесок в розгром петлюрівських та денікінських, григор'єв-

Віталій Примаков (1898—1937), організатор і керівник Червоного козацтва України
Vitaly Prymakov (1898—1937), an organizer and leader of the Red Cossacks in the Ukraine
Орген Богдана Хмельницького
The Bohdan Khmelnytsky Order

ських та махновських військ. Після закінчення громадянської війни Червоне козацтво як збройні сили Радянської України взяло активну участь у національному відродженні своєї республіки. Але незабаром разом з партійними діячами, працівниками культури, науки та письменниками України Червоне козацтво зазнало сталінських репресій та знищення.

У роки Великої Вітчизняної війни кращі традиції запорізьких козаків використовувалися для

296 виховання бійців Червоної Армії, особливо партизанських з'єднань, які діяли на Україні під проводом С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова та ін. При цьому, на відзнаку спадкоємців козацької слави, Президія Верховної Ради СРСР указом від 10 жовтня 1943 р. встановила орден Богдана Хмельницького трьох ступенів, яким нагороджувались командири за високу військову майстерність.

Т. Г. Шевченко, через творчість якого, як і через душу українського народу, проходить образ легендарного козацтва, згадуючи в поемі «Гайдамаки» часи Богдана Хмельницького, пише:

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казати? Минулося...

Але нічого безслідно не минає, в кожному з нас живе те минуле, і ми несемо його в майбутнє. За дріб'язком повсякденності, а також за браком знань цього минулого, історії свого народу, частина людей не відчуває насолоди від національної спадщини, носіями якої вони несвідомо є. Ми коротенько познайомили тебе, шановний читачу, з цією спадщиною. Хотілося, щоб після прочитання цієї книжки до тебе через віки дійшов шелест козацьких знамен, брязкіт козацької зброї, стогін української землі від копит навальних ординців, бій, як блискавка, як межа між життям і смертю, між минулим і майбутнім твого народу. Хай же козацькому роду не буде переводу!

The Zaporozhian Sich is one of the most surprising features not only in the history of the Ukrainian people, but in the history of mankind. In the Middle Ages, when violence and inquisition reigned in Europe, runaway serfs stormed on the land of the Ukraine along the lower reaches of the Dnieper. According to K. Marx «a Christian Cossack republic» existed here, the spirit of which spread all over the Ukraine.

The origin of the Zaporozhian Cossacks took place in the XV—XVI centuries in the course of struggle of the Ukrainian people against the oppression of the Polish and Lithuanian feudals and Turkish-Tatar hordes as well. During this struggle the Zaporozhian Sich turned into a centre of national and social movement, into a source of culture of the Ukrainian people.

Its active financial support of the fraternal movement and the establishment of the Kiev Mohila Academy (1632) prove the lofty ideals of the Zaporozhian Sich and the high morality of the Cossacks.

The arousing of the Ukrainian people under the influence of the Cossacks gave rise to the rapid development of folk creativity, culture, education, literary works, music, arts, architecture, chronicle writing and folk craftsmanship.

Continuing the traditions of their ancestors—the Slav tribes—the Zaporozhian Cossacks made a great contribution to the development of military art. They were known all over the world as legendary experts in naval warfare and unsurpassed in infantry. Their tactical methods in effective use of various kinds of weapons, encampments with carts, local relief, as well as psychological influence over the enemy, amaze and enrapture the contemporaries.

298 The Cossack-peasant uprisings (1591—1638) against the magnate-gentry Poland for their national, social and religious liberation promoted the unity of the Ukrainian people acquiring military experience and preparing ground for the Liberative War of the Ukrainian people (1648—1654), which resulted in the reunification of Ukraine with Russia.

In the following years the Zaporozhian and registered Cossacks contributed much to the victorious ends of the Russo-Turkish and Russian-Swedish Wars. The Zaporozhian Sich was an important centre of the anti-feudal and national-liberation struggle of the peoples of the Russian Empire. That is why tsarism sought for a convenient moment to make short work of them.

Gradually the attack against of the serfowners upon the liberty and rights of the Cossacks ended by the abolishment of the Zaporozhian Sich (1775) and the final introduction (1783) of serfdom on all the territory of the Ukraine.

Notwithstanding all the dramatic pages of history the Ukrainian people always believed in their liberation and rebirth of the traditions of the Cossacks. These traditions were continued by the Danube, Azov, Black Sea and later Kuban and Red Cossacks.

An analysis proves that each people in its historical destiny has such periods, when its genius, all the potential possibilities accumulated during many centuries, suddenly break out in their grandeur and beauty. Such periods, like a bright flash of lightning, give light to the historical path of the people to the future. Following the historical way the people look back to that period all the time and draw from it the feeling of their national pride, their national greatness, passing them over to the growing generation.

Such a unique period in the history of the Ukrainian people was the Zaporozhian Sich, the Cossacks... It can and must become an inexhaustible source of patriotic and, therefore, international education of the people, especially its children and youth.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1968.— 223 с.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій королівства, тягнута від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн // Жовтень.— 1981.— № 4.— С. 52—94.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— 200 с.

Голобуцький В. А. Запорожское казачество.— К.: Госполитиздат УССР, 1956.— 462 с.

Гряцкевич В. П., Мальгзіс А. І. Шляхі вялі праз Беларусь.— Мінск: Мастацкая лит., 1980.— 272 с.

Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество: Ист. очерк.— 5-е изд.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 242 с.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький: Монографія.— К.: Вид-во АН УРСР, 1954.— 533 с.

Літопис Руський.— К.: Дніпро, 1989.— 590 с.

Літопис Самовидця.— К.: Наук. думка, 1971.— 205 с.

Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень.— 1984.— № 10.— С. 97—113.

Толочко П. П. Нащадки Мономаха.— К.: Наук. думка, 1972.— 118 с.

Білик І. І. Меч Арея: Роман.— К.: Рад. письменник, 1972.— 438 с.

Білик І. І. Похорон богів: Роман.— К.: Рад. письменник, 1986.— 574 с.

Бічуя Н. І. Дрогобицький звіддар: Новели.— К.: Рад. письменник, 1970.— 107 с.

Гоголь М. В. Тарас Бульба.— К.: Молодь, 1969.— 126 с.

Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві: Іст. розповідь про запорозьких козаків.— К.: Веселка, 1966.— 223 с.

Гребінка Є. П. Чайковський: Роман.— К.: Дніпро, 1966.— 512 с.

Грицкевич В. П. От Немана к берегам Тихого океана.— Минск: Полюмя, 1986.— 303 с.

Грицкевич В. П. С факелом Гипократа.— Минск: Наука и техника, 1987.— 271 с.

 Добровольський С. П. Очаківський розмир. Карасунський кут: Іст. романи.— К.: Дніпро.— 646 с.

Загребельний П. А. Роксолана: Роман.— К.: Дніпро, 1980.— 650 с.

Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні: Наук.-попул. статті, розвідки.— К.: Молодь, 1989.— 303 с.

Іваничук Р. І. Мальви: Роман.— К.: Дніпро, 1968.— 203 с.

Из литературного наследия бессарабских писателей XIX века.— Кишинев: Штиинца, 1986.— 222 с.

Ільченко О. Є. Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай та Чужа Молодиця: Укр. химер. роман з нар. уст.— К.: Дніпро, 1984.— 520 с.

Ісаевич Я. Д. Юрій Дрогобич: Іст. повість.— К.: Молодь, 1972.— 121 с.

Качура Я. Д. Іван Богун: Іст. повість.— К.: Молодь, 1972.— 103 с.

Квітка-Оснóв'яненко Г. Ф. Головатый: Матеріал для історії Малороссии // Збір. тв.: В 7 т.— К., 1981.— Т. 7.— С. 7—29.

Квітка-Оснóв'яненко Г. Ф. О слободских полках // Збір. тв.: В 7 т.— К., 1981.— Т. 7.— С. 30—51.

Колісниченко Ю. А., Плачинда С. П. Неопалима купина: Нариси.— К.: Молодь, 1968.— 248 с.

Костенко Л. В. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах.— К.: Рад. письменник, 1968.— 231 с.

Костомаров Н. И. Сын. Холоп. Сорок лет: Повести.— К.: Дніпро, 1987.— 382 с.

Кулаковський В. М. Мартин Пушкар: Повість.— К.: Рад. письменник, 1987.— 311 с.

Кулаковський В. М., Сиченко П. П. Ой гук, мати, гук: Повість.— К.: Веселка, 1972.— 278 с.

Кулаковський В. М., Сиченко П. П. Ріки виходять з берегів: Повість.— К.: Веселка, 1985.— 200 с.

Куліш П. А. Чорна рада: Роман.— К.: Дніпро, 1967.— 555 с.

Маковей О. С. Ярошенко: Іст. повість.— К.: Дніпро, 1967.— 287 с.

Малик В. К. Посол Урус-шайтана: Роман.— К.: Молодь, 1979.— 238 с.

Малик В. К. Фирман Султана: Роман.— К.: Молодь, 1969.— 251 с.

Малик В. К. Чорний вершник: Роман.— К.: Молодь, 1977.— 319 с.

Малик В. К. Шовковий шнурок: Роман.— К.: Молодь, 1977.— 278 с.

Морговец Д. Л. Сагайдачный: Роман; Крымская неволя: Ист. повесть.— К.: Дніпро, 1987.— 285 с.

Мушкетер Ю. М. Яса: Роман.— К.: Рад. письменник, 1987.— 597 с.

Народні думи, пісні, балади.— К.: Молодь, 1970.— 330 с.
Нечуй-Левицький І. С. Запорожець // Зібр. тв.: В 10 т.— К., 1965.— Т. 2.— С. 338—358.

Опільський Ю. Іду на вас. Ідоли падають. Сумерк: Трилогія: Іст. повісті.— Львів: Кн.-журн. вид-во, 1960.— 350 с.

Панч П. Й. Гомоніла Україна: Іст. роман.— К.: Дніпро, 582 с.

Плачинда С. П. Київські фрески: Повісті, оповідання.— К.: Молодь, 1982.— 312 с.

Пригара М. Михайлик — джура козацький: Повесть.— К.: Веселка, 1988.— 144 с.

Родаченко І. Є. Мандрівки Василя Барського: Документальна повесть.— К.: Молодь, 1967.— 181 с.

Угляренко П. В. Довгий шлях до озер: Роман.— Ужгород: Карпати, 1979.— 367 с.

Фененко М. В. Земля говорить: Нарис.— К.: Веселка, 1969.— 126 с.

Хашгеу Б. П. Ион — Воевода Лютый.— Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1959.— 207 с.

Хорунжий Ю. М. Коли промовляють фальконети: Повісті: Іст. триптих.— К.: Молодь, 1988.— 183 с.

Чайковський А. Я. Повісті.— Львів: Каменяр, 1989.— 335 с.

Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: Геогр.-істор. нарис.— Дніпропетровськ: Промінь, 1989.— 141 с.

Шевчук В. А. Побратими, або пригоди двох запорожців на суходолі, в морі та під водою: Роман.— К.: Веселка, 1972.— 286 с.

Від авторів	33
ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА	35
Коли і як виникло козацтво 37 . Де і як жили запорізькі козаки 45 . Хто такі реєстрові козаки 78	
ЯК КОЗАКИ ВОЮВАЛИ	83
Військова старшина Січі та її обов'язки 84 . Клейноди Запорізької Січі 96 . Розпорядок дня гарнізону Січі 98 . Дисципліна та судочинство на Січі 100 . Прикордонна служба 103 . Військове мистецтво запорізьких козаків 106 . Козацька Березиня 140	
БОРОТЬБА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ	161
Грабіжницькі напади татар 162 . Доля невільників 179 . Повстання козаків-невільників на турецьких галерах 181 . У боротьбі проти Туреччини 189	
У БОРОТЬБІ ПРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	201
Повстання під проводом Криштофа Косинського (1591—1593 рр.) 202 . Повстання під керівництвом Северина Наливайка (1594—1596 рр.) 204 . Повстання під проводом Марка Жмайла (1625 р.) 208 . Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила) (1630—1631 рр.) 209 . Повстання під керівництвом Івана Сулими (1635 р.) 213 . Повстання 1637—1638 рр. 217 . Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького 220	
КУЛЬТУРА КОЗАКІВ	233
Освіта та навчання 234 . Літописання 247 . Кобзарство 251 . Козацьке барокко 257 . Мистецтво живопису 264 . Побут козаків 270	
НАЩАДКИ ЗАПОРОЖЦІВ	279
Ліквідація Запорізької Січі 280 . Задунайська Січ 282 . Азовське козацьке військо 285 . Кубанське козацьке військо 286	
ЕПІЛОГ	293
SUMMARY	297
ЩО ПРОЧИТАТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	299

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЕ ИЗДАНИЕ

ДАВНО ПРОИСХОДИЛО ЭТО

**Мыщык Юрий Андреевич,
Плохий Сергей Николаевич,
Стороженко Иван Сергеевич**

КАК КАЗАКИ ВОЕВАЛИ

*Исторические рассказы
о запорожском казачестве*

Резюме и текстовки на английском языке

Переводчик *А. И. Прейкшас*

Днепропетровск, издательство «Промінь»
На украинском языке

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

ДАВНО СЕ ДІЯЛОСЬ КОЛИСЬ

**Мищик Юрій Андрійович,
Плохий Сергій Миколайович,
Стороженко Іван Сергійович**

ЯК КОЗАКИ ВОЮВАЛИ

*Історичні розповіді
про запорізьке козацтво*

Резюме і текстівки на англійській мові

Перекладач *Г. І. Прейкшас*

Редактор *В. В. Чорнобильський*

Художник *К. Д. Ткаченко*

Художні редактори *В. І. Хворост, К. Д. Ткаченко*

Технічний редактор *С. В. Запольська*

Коректор *Н. О. Таран*

ИБ № 2486

Сдано в набор 19.10.89. Подписано в печать 25.05.90. БТ 40 348.
Формат 70×100¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура
балтика. Печать офсетная. Усл. печ. л. 11,05+1,3 вкл. Усл. кр.-
отг. 16,82. Уч.-изд. л. 10,13+1,36 вкл. Тираж 23 000 экз. Заказ
№ 261. Цена 1 р. 50 к.

Издательство «Промінь»,
320070, Днепропетровск, просп. К. Маркса, 60.

Областная книжная типография,
320091, Днепропетровск, ул. Горького, 20.

Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.
М95 Як козаки воювали: Іст. розповіді про за-
порізьких козаків /Худож.-оформлювач
К. Д. Ткаченко.— Дніпропетровськ: Про-
мінь, 1990.— 302 с.: іл.— (Давно се діялось
колись).

ISBN 5-7775-0334-9

Чимало пам'ятних місць на Придніпров'ї пов'язано з козацтвом. Про життя, побут та військові походи козаків розповідає науково-популярний ілюстрований нарис.

Розраховано на широке коло читачів.

М 1805080000-034 16-90
М219(04)-90

ББК 63.3 (2Ук)4

舟車水陸

1 p. 50 к.

941
M-95

